

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ**

**М. Қозыбаев атындағы
Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті**

**Халық ақыны Игібай Әлібаевтың
115 жылдығына арналған
«ИГІБАЙ ӘЛІБАЕВ МҰРАСЫ ЖӘНЕ
РУХАНИ ЖАҒЫРУ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ»
тақырыбындағы республикалық ғылыми-тәжірибелік
конференциясының**

МАТЕРИАЛДАРЫ

Петропавл, 2018 ж.

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ**

**М. Қозыбаев атындағы
Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті**

**Халық ақыны Игібай Әлібаевтың
115 жылдығына арналған
«ИГІБАЙ ӘЛІБАЕВ МҰРАСЫ ЖӘНЕ
РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ»
тақырыбындағы республикалық ғылыми-тәжірибелік
конференциясының**

МАТЕРИАЛДАРЫ

(26 қазан)

Петропавл, 2018 ж.

ӘОЖ 821.512.122.0 (063)
КБЖ 83.3 (5 Каз)
И 24

*М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік
университеті Ғылыми-техникалық кеңесінің шешімі
бойынша шығарылады (24.10.2018 ж. №2 хаттама)*

Редакция алқасы:

Өмірбаев С.М., М. Қозыбаев атындағы СҚМУ ректоры – төраға.
Ыбыраева А.Ғ., Ғылым және инновациялар жөніндегі проректордың м.а. – төраға орынбасары.
Сабиева Е.В., ф.ғ.к., доцент, Тіл және әдебиет институты директорының м.а.
Кадыров Ж.Т., ф.ғ.к., профессор, «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының меңгерушісі.
Гертнер Е.Г., п.ғ.м., Тіл және әдебиет институты директорының орынбасары.
Ғабдулина М.Ғ., п.ғ.к., «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының доценті.
Таласпаева Ж.С., ф.ғ.к., «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының профессоры.
Есматова М.Т., ф.ғ.к., «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының доценті.
Синбаева Г.К., г.ғ.м., «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының аға оқытушысы.
Құлыбекова Ж.С., ф.ғ.к., «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының доценті.
Хамзина Г.С., ф.ғ.к., «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының доценті.
Ақмағамбетова Б.Е., г.ғ.м., «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының аға оқытушысы.
Тайшыбай З.С., ф.ғ.к., «Журналистика» кафедрасының доценті.

И 24 «Игібай Әлібаев және рухани жаңғыру құндылықтары» Игібай Әлібаевтың 115 жылдығына арналған республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. - Петропавл: М. Қозыбаев атындағы СҚМУ, 2018. - 141 б.

ISBN 978-601-223-084-0

«Игібай Әлібаев мұрасы және рухани жаңғыру құндылықтары» атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция жинағына зерттеушілер, жоғары оқу орындарының оқытушылары, магистранттар, өлкетанушылар, жалпы білім беретін мектеп мұғалімдері, студенттер мен оқушылардың мақалалары енгізілген.

Ғылыми жұмыста ақынның шығармашылық жолы, әдеби мұрасы, мақалалары, сонымен қатар И. Әлібаевтың көркемсөз шебері, айтыс өнеріне сіңірген еңбегі жөнінде мақалалар жарыққа шыққан. Жинақта үздік әдістемелік жұмыстар да жарияланды.

ӘОЖ 821.512.122.0 (063)
КБЖ 83.3 (5 Каз)

ISBN 978-601-223-084-0

© М.Қозыбаев атындағы СҚМУ, 2018

ABOUT PATRIOTISM AND CONTINUITY OF CULTURE DEVELOPMENT

Baigazh A.

(L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan)

In a person's life, love plays a huge role. First, it is a love for your parents, for your family. Then it's a love for your school, for your class - classmates and girlfriends; to your village or city. Another important step is the love of one's people and one's country.

A love for one's country and one's people is the supra-personal principle that truly sanctifies (makes a saint) all the activities of a person, brings him real happiness, eliminates troubles, minor personal failures.

If a person is a careerist, he always runs the risk of getting under the wheels of the car of careerism built by him, to experience terrible disappointments. If the desire to take a better position in life is corrected by the fact that this personal position will give him the opportunity to bring more benefits to his compatriots, then this or that failure will not be a failure, but simply a "zero result" - nothing terrible.

And how to reduce the risk of failure of transpersonal goals! In science, if a scientist seeks only truth, he will always achieve more durable and reliable results than one who is eager to "become famous". The search for spectacular and striking results rarely leads to great discoveries, and often leads (especially in the humanities, where the experiment that gives the most accurate verification is rare) to rigged, "fireworks" hypotheses, dangerous for those who want to launch them into the air.

Caring for the truth is brought up by the love of people who need this truth, it is brought up by patriotism. Patriotism, namely Kazakh patriotism, as a class conscious awareness of love for one's country, its long-suffering and heroic history, its fine traditions of culture is a great and exalting feeling for a person. M.Zhumabaev said: "The preaching of our patriotism can not be torn off, unrelated to the past history of our people, and it must be filled with patriotic pride for the actions of its people, for our patriotism is the direct heir of the creative works of our ancestors, of the people... Hence, our patriotism takes its roots in the deep past, beginning with the folk epic, it absorbs all the best created by the people, and considers it the greatest honor to cherish all its achievements" [1].

However, patriotism should not be confused with nationalism. Patriotism is a love for one's people. Nationalism is neglect, disrespect, hatred of other nations. Really, if you think about what I said, one is incompatible with the other.

If you love your family, if your family is friendly, then it always has many friendly families who like to visit your family and like to invite her to her. A friendly family radiates an atmosphere of friendliness and outward ... This is a happy family, no matter what diseases and deaths it has visited.

If you love your mother, you will understand others who love their parents, and this feature will not only be familiar to you, but also pleasant.

If you love your people, you will understand other peoples who love their nature, their art, their past.

Everyone knows how, for example, the Mongolians love their small country. But that's what makes them so hospitable to all who come to them.

We must strive to master the cultural achievements of the whole world, of all peoples inhabiting our small planet, and all the cultures of the past. We need to develop intellectual flexibility in order to understand achievements and be able to separate the fake from the genuine and valuable.

We need to know other people's cultures, the cultures of our time and the past, we have to travel a lot - not necessarily with our feet, moving from place to place, from one country to another, but to "travel" through books and books (books are the greatest of the greatest achievements human culture), with the help of museums, with the help of its own intellectual mobility and flexibility. Interested in others, which are unlike our own, peculiar. Then you will appreciate your own for real.

And the first "journey" that a person must perform is a "journey" through his country. Acquaintance with the history of their country, with its monuments, with its cultural achievements is always the joy of the never-ending discovery of the new in the familiar, the joy of recognizing the familiar in the new. Acquaintance and acquaintance of others (if you are a true patriot) is a careful attitude to one's old times, to your history, because, besides measuring in space, your country also has a "fourth dimension" - in time.

If you love your parents, then you love them "in all dimensions": you like to look at old albums with photos-as they were in childhood, before the wedding, young and old (oh, how beautiful the old faces of good people!). If you love your country, you can not help but love your history, you can not help but cherish the monuments of the past.

And this love for the past of its people should be in people of all professions, all scientific and unscientific specialties. For patriotism is that great superpersonal supertask of all your activity that will save you from too acute troubles, personal failures and correctly direct your activity in an unmistakable way in search of truth, truth and reliable personal success.

Just do not make a mistake in your life position. Always set yourself big and transpersonal tasks, and you will achieve in your life a great and reliable. You will be happy!

We often meet with the opposition of the natural sciences, which are considered accurate, "inaccurate" literary criticism. On this contrast, the attitude to literary criticism is based as a science of "second class".

However, natural and social sciences hardly differ much between themselves. In principle, nothing. If we talk about the fact that the humanities differ in historical approach, there are also historical sciences among natural sciences: the history of flora, the history of fauna, the history of the structure of the earth's crust, and so on. The complexity of the study material is distinguished by geography, ocean science and many other sciences. Humanitarian sciences deal primarily with the statistical laws of random phenomena, but many other sciences deal with this. As, perhaps, are relative and other features.

In the absence of fundamental differences, there are practical differences. The so-called "exact" sciences (and many of them are not at all "exact") are much more formalized (I use this word in the sense in which it is used by representatives of "exact" sciences), they do not mix research with popularization, messages are already previously obtained information - with the establishment of new facts, etc.

Speaking about the fact that the humanities have no fundamental differences with "exact" sciences, I do not mean the need for "mathematization" of our science. The question of the degree of the possibility of introducing mathematics into the humanities is a special issue.

I mean only the following: there is not a single profound methodological feature in the humanities, which, to one degree or another, would not exist in some non-humanitarian sciences.

And finally, a remark about the term "exact" sciences. This term is far from exact. Many sciences seem to be accurate only from the outside. This also applies to mathematics, which at its higher levels is not so precise.

But there is one side in literary criticism that really distinguishes it from many other sciences. This is an ethical side. And it's not that literary criticism studies the ethical problems

of literature (although this is not done enough). Literary criticism, if it embraces broad material, has a very great educational value, enhancing the social qualities of a person.

I've been studying ancient Kazakh literature all my life. Ancient Kazakh literature belongs to a special aesthetic system that is not understood by the unprepared reader. And to develop the aesthetic receptivity of readers is extremely necessary. Aesthetic susceptibility is not aesthetics. This is a tremendously important social feeling, one of the aspects of a person's sociality that opposes the sense of national exclusivity and chauvinism, it develops in a person tolerance for other cultures that are little-known to him-foreign languages or other epochs.

Ability to understand the ancient Kazakh literature opens before us a veil over other, equally complex aesthetic systems of literature, say the European Middle Ages, the Middle Ages of Asia.

The same is true of fine art. A person who truly (and not in a fashionable way) is able to understand the art of ancient Kazakh painting can not fail to understand the paintings of Byzantium and Egypt, the Persian or Irish medieval miniature.

On literary critics there is a big and responsible task - to bring up "mental receptivity". That is why the concentration of literary scholars on a few objects and questions of study, on an epoch or on only a few problems, contradicts the basic social meaning of the existence of literary scholarship as a science.

Literary scholarship needs different topics and large "distances" precisely because it struggles with these distances, strives to destroy the barriers between people, peoples and centuries.

Literary studies have many branches, and each industry has its own problems. However, if you approach literary criticism from the modern historical stage of human development, then you should pay attention to this. Now more and more people are entering the orbit of the cultural world. The "demographic explosion" that humanity is currently experiencing, the collapse of colonialism and the emergence of many independent countries, all lead to the rapprochement of the progressive aspects of various cultures on the globe, promote their fruitful mutual influence and interpenetration with the indispensable condition of preserving the national face of all cultures. Therefore, before the humanities is a very difficult task - to understand, to study the cultures of all the peoples of the world: the peoples of Africa, Asia, South America. In the sphere of attention of literary critics therefore include the literature of peoples, standing at the most diverse levels of social development. That is why the works that establish the typical features of literature and folklore that are characteristic of various stages of the development of society are acquiring great importance now. One can not confine oneself to the study of modern literatures of highly developed peoples who are at the stage of capitalism or socialism. The need for works devoted to the study of the laws of the development of literatures in the stages of feudalism and tribal society is now very great. The methodology of typological study of literatures is also of great importance.

One of the problems of literary criticism is to clearly separate research tasks from popularization ones.

Mixing the research tasks with the tasks of popularization creates hybrids, the main lack of which is scientific originality. Science is capable of displacing science or drastically reducing the academic level of science. This phenomenon on a world scale is very dangerous, as it opens the gate to literary criticism of all sorts of chauvinistic or extremist tendencies. National boundaries in the literature are very shaky. Therefore, the struggle for the nationality of a writer, for a particular work, even just for a valuable ancient manuscript, is now acquiring an increasingly sharper character in different parts of the world. Only high science can stop this struggle for the cultural heritage: a detailed philological study of works of literature, texts and their language, evidence and impartiality of arguments.

And here we return to the initial moment of our thinking: to the question of exact and inaccurate sciences. If literary scholarship and inaccurate science, then it should be accurate. Conclusions of literary criticism should have full evidentiary power, and its concepts and terms differ in rigor and clarity. This requires a high public responsibility, which lies on literary criticism.

Knowing the distant past of the Motherland, long-suffering and heroic, allows you to better understand, see the true roots of selfless, courageous service to the interests of your native land, the interests of your people.

Patriotism - the beginning of the creative, the beginning, which can inspire the whole life of man; the election of his profession, the circle of interests - everything should be defined in a person and everything should be covered. Patriotism is a topic, if one may say so, of a person's life, of his creativity.

Patriotism must necessarily be the spirit of all the humanities, the spirit of all teaching. From this point of view, it seems to me that the work of local historians in rural schools is very indicative. Indeed, patriotism first of all begins with the love of its city, its terrain, and this does not exclude the love of the whole of our vast country. How does not exclude the love of his school, say, love primarily to his teacher.

I think that teaching local history at school could serve as the basis for the education of true patriotism. In the last grades of the school, two to three years of a course in local history, connected with excursions to historical places, with a romance of travel, would be extremely useful.

I adhere to the view that love for the Motherland begins with a love for your family, for your home, for your school. It is gradually growing. As she grows older, she becomes also a love for her city, her village, her native nature, her countrymen, and, having matured, becomes conscious and strong, until her death, a love for her socialist country and her people. You can not jump through any link in this process, and it is very difficult to reinstall the entire chain once anything has fallen into it or, more importantly, it was absent from the very beginning.

Why do I find interest in the culture and literature of our past not only natural, but also necessary?

The motherland is a holy place in a human life. In fact, this place connects him with the country, the past and the future. Therefore, from childhood, a sense of love for one's country awakens. The desire of mankind for peace is in the blood of every nation, especially in the people of Kazakhstan. Patriotism is a moral and political principle, a social feeling, the content of which is love of the motherland and a willingness to sacrifice one's interests for its sake.

In my opinion, every developed person should have a broad outlook. And for this it is not enough to be familiar with the main phenomena and values of only our modern national culture. It is necessary to understand other cultures, other nationalities - without this it is impossible ultimately to communicate with people, but as important, each of us knows from his life experience.

Literature:

1. M. Zhumabaev Olenderi, prozasi zhane adebi zertteuler / Qurastirgan Zh. Suleimenov. Petropabl, 2006. – 428b.
2. <http://today.kz/news/kazakhstan/2017-04-27/741174-zapustit-infrastrukturnuyu-revolutsiyu-v-selag-predlagayut-v-ramkah-tugan-zher>.

THE CONCEPT "MOTHERLAND" IN THE KAZAKH AND ENGLISH LINGUISTIC CULTURES

Baigazh Aizhan

(L.N. Gumilyov Eurasian National University, PhD doctoral student)

In the framework of modern linguistics, scientists have identified a new scientific direction - lingvocontseptology, which deals with the study of the national cultural layer of the mental lexicon, applying research methods inherent in semantics: component (seed) analysis, the method of constructing semantic and associative fields etc. Consequently, in many respects lingvocontseptology continues the classical, structural and functional semantics, at the same time affects the interests of sociology, history, culturology, linguocognitology, anthro theology. The main unit of linguoconceptology is "concept".

The concept was confirmed in the science of language at the end of XX - beginning of XXI century, when it began to actively use in their writings N.D. Arutyunova [1] S. Lyapin [2], S. Stepanov [3] and others. However, it should be noted that there have been attempts to replace this term with others, based on the fact that "concept" is too broad a notion. So, along with the term concept, one can find "logoepistem" [4,70] or "linguoculture" [6, 44-56]. Nevertheless, the term "concept" was fixed in the scientific discourse, which can be explained by the "naturalness of its secondary terminology" [5, 6].

Researcher L.O. Cherneyko argues that "the basis of the concept is sub-logical. The content of the concept includes the content of the naive concept, but it is not exhausted by it, since it encompasses the whole multitude of pragmatic elements of the name, manifested in its compatibility". The concept is whereby a person "enters" into the culture, and in some cases influences it [7]. The same idea can be traced in the work of W. Croft and D.A. Cruz called "Cognitive linguistics": "In fact, no concepts exist autonomously: all are understood to fit into our general knowledge of the world in one way or another " [8, 16].

Concepts, being units of consciousness, can differ greatly not only among representatives of different linguistic cultures, but also among representatives of the same linguoculture, tk. Each person along with the national picture of the world is the bearer of the individual and personal picture of the world (including language). It is noteworthy that Ronald Langaker believes: "... time meaning is identified as conceptualization, cognition at all levels is both embodied and culturally ambedded" [9, 28]. Consequently, the concept carries not only subject-matter correlation, but also communicatively meaningful information. Like any other concept, the concept, embodied in our consciousness in the form of an image, is included in a system of paradigmatic and syntagmatic links. Being embodied in a word or implemented in a sentence / statement, the concept has widespread associative links, it carries value characteristics and is an important cultural hub, it reflects a certain part of the linguistic picture of the world.

The purpose of our research is to reveal the peculiarities of the linguistic and mental realization of the concepts "native land", "motherland" in Kazakh and English linguocultures, to determine the place of this linguistic culture education in the language picture of the world of these cultures.

The concepts of "native land," "motherland" is not accidentally chosen as the basic concept of this study.

First, the concepts of "native land", "motherland" is an important component of the national language picture of the world of any language, so, it reveals the relationship of man

and community to the inhabited space, too many historical and cultural events, and phenomena.

Secondly, at the present stage of the development of mankind, in the era of new political and economic upheavals and confrontations, the question of national values and priorities sounds more urgent than ever.

The material of our research was authentic poetic texts in Kazakh and English languages and their translations performed by a professional translator (F.Ongarsynova "Tugan zher", M. Makatayev "Tugan zherge" R. Burns "Soldier's Joy", T. Gray's poem "Elegy Written in a Country Churchyard").

Analysis of the concepts "native land", "motherland" in the comparative linguocultures should be multilateral and multidimensional, conceptual and value. In addition, we consider it important to address the mythopoetic images of our native land in the minds of the carriers of the studied linguocultures.

The study we conducted was divided into several stages.

As a starting point of our research, we turned to lexicographic sources of Kazakh and English.

Thus, the explanatory dictionaries offer the following definitions of the original concept:

Homeland - 1. The place, the country where the person was born; where there was an ethnos. 2. Place of origin, discovery or invention of something.

Motherland - 1. Fatherland, native country. 2. Place of birth, an origin of something [10].

The homeland is the birthplace of the earth, the place of birth; the land, the state where he was born [11].

So, after analyzing the definition of the concept of "native land", we come to the conclusion that: the native land is 1) the place where the person was born, the ethnos was born; 2) the place of origin or invention of something.

Turning to the dictionary of synonyms of the Kazakh language, we have established the following synonymic series of the concept "native land": fatherland, fatherland, native land, native side (side), native land, cradle, source, beginning [12].

In addition, one should not ignore the antonyms of the concept under study, as well, opposition "myself - another's" is a universal diagram illustrating the relationship between the key concepts of the spiritual universe of carriers of Kazakh and English identities - "the image of their world," the native land and opposes him an unknown area of the image (antonyms concept of "homeland": someone else's party, foreign land [13]).

Let's turn to the original texts of works by F.Ongarsynova:

"Oh, tugan zher, keng peyil, kushging keng,

Sagan konil bulkinar kush-aginmen.

Saginishimdy kanat kip sagan karai

Balapandai talpynyp ushamyn men " [14].

Motherland

"Oh, motherland, gentle, with wide open arms,

To you feel a deep feeling.

We rush to you so much love

I fly and dream like a child ...".

Another interesting example of the realization of the explored concept in Kazakh linguoculture is found in the poem by M. Makatayev "Tugan zherge": "

"Ainalayin!

Atameken, Ah meken!

Kandai kazakh izdep seni tapti eken?!

Tugan olke tatti eken goi,
 Tatti eken! ... "[15].
 "Oh, my Dear!
 Fatherland, Native land!
 What Kazakh looked for you!
 The native land is sweet,
 It's so sweet!..."

The second stage of the conducted lingvocultural research consisted in the identification of phraseological and idiomatic expressions, part of which is the desired component - the motherland.

Kazakh folklore is rich in expressions that fully convey the attitude of the carriers of the Kazakh national identity to their native land: "Oz elim - oleng tosegim", "El zhurtingning qadirin basina is tuskende bilersin. Sary tonnyn qadirin, kys tuskende bilersin", "Tugan zherdei zher bolmas, tugan eldei el bolmas", "Tugan zherdin kyni de ýstyk, tynyi de ýstyk".

The phraseology of the Kazakh language also contains units that help to establish the language implementation of the concept of "motherland":

- 1) defense of the homeland, the struggle for it; to give his life for his motherland;
- 2) nostalgia: cute is the side where the navel is cut; Everyone has his own side; houses and walls help;

Speaking about the Motherland, representatives of the Kazakh national linguistic culture often use emotionally-colored vocabulary and phraseology: Motherland, native land, fatherland, fatherland, fatherland edge, etc.

Turning to the English-language lexicographic sources, we also analyzed synonyms, antonyms and phraseological content of the concept under investigation, having thus passed all the indicated stages of the study. Note that the Russian-speaking motherland corresponds to several variants in the English language: motherland, native land, home, homeland, and also: return home = to return home; homesickness = home-sickness. The lexicographic source Dictionary of English Language and Culture (hereinafter referred to as DELC) represents the concept under study as follows: "Mother country (Motherland)":

- 1) the country of one's birth; one's native land;
- 2) the country from which a group of settlers in another part of the world originally came "[16, 117]. Note that the English language was more "rich" in synonyms for the one's country: God's country, birthplace, country of origin, fatherland, home, homeland, mother country, motherland, native soil, old country, old world, terra firma, the old country [17].

In this synonymic series, the united homeland, the difference is traced in the part where the "originator" of the homeland is indicated - God, parent, nation, father, land, country, world. Turning to the axiological component of the initial linguocultural education, we see that most often their implementation is found in the home and country lexemes: East or West home is best / oz uiym, olen tosegim or Tugan zherge zheter zher kaida Tugan elge zheter el kaida; You can take the boy out of the country, but you can't take the country out of the boy / Tugan elinen adamdy alystatu bolsa da, tugan zherin tartyp alu zhok; And prophet is not without honor in his own country / Ozge elde sultan bolgansha, oz elingde ultan bol.

Not surprisingly, the classics of English poetry more than once touched upon the theme of their homeland in their work.

Let's turn to the creativity of the classic English poetry Robert Burns and his poem "Soldier's Joy".

"I lastly was with Curtis, among the floating batt'ries,
 And there I left for witness, an arm and a limb;
 Yet let my Country need me, with Elliot to head me,
 I'd clatter on my stumps at the sound of drum" [18, 216].

Translation: "Flotqa keldym mine,
Sarbazdyn ar-namysyn qorgau ushin,
Tugan zher bile bilsen, bir sen ushin,
Shayhasqa oilanbastan kete berem"

In this case, the concept of "motherland" finds its own language expression through the word combinations my Country and the native land. So, the translator used one of the lexical transformations - modulation, which allows the full and adequate transmission of the English-language fragment in Kazakh.

Let's turn to another English-speaking example, which we find in Thomas Gray, ("Elegy Written in a Country Churchyard").

"Th'applause of listening senates to command,
The threats of pain and ruin to despise,
To scatter plenty o'er a smiling land,
And read their history in a nation's eyes" [19,155].

Translation: «Otanım bar küşin wısına saqtap,
Tağdırına nalımay, qıındıqtarğa da des bermey
Qızıl qan tugan zherde özen bolıp aqsa dağı
Köz jasına bulıǵıp alǵıs aytar ...».

Translation can be considered somewhat free because instead of metaphor (smiling land) we see like a "tugan zher" in the first line. But in general, the emotional tension, the depth of the images translation is not inferior to the original.

Thus, the analysis showed that Kazakh-speaking poets in their works often use the word "fatherland" to implement the concept of "motherland", while in the reverse translation we often focus on the lexeme of the motherland, which can be associated with a strongly strengthened in our minds connection between fatherland and mother.

In the course of the study of the claimed concept, we also revealed the following characteristics:

- In the conceptual dimension, the basis for the studied linguacultural education is the formulation: "Motherland is the place where I was born (grew up)" (in Kazakh linguistic culture) and "the country of one's birth" - in English.
- In the value dimension, the most striking are the feelings of responsibility, the desire to save the homeland, the desire to present it from the best side. These characteristics of the concepts of homeland and one's country coincide in the studied linguocultures.
- In the etymological dimension in the Kazakh linguistic culture, the Turkic root otuken is important, in the English is a country.

As a result of the study, we believe that the concept of "motherland" is a lexical concept (ie participates in the creation of phraseological units), is significant in both linguocultures, is stable in the minds of the speakers of both languages. In the Kazakh language, the sought-after concept finds multiple language realization, is rich in synonyms, is often mentioned in folklore and poetry. At the same time, it is more typical for English-speaking authors to use the concept of "one's country", which is, on the one hand, broader than the Kazakh-language "motherland", on the other hand, deprived of additional, peripheral meanings. Due to the characteristic restraint for the British of the manifestation of feelings and emotions, it is "one's country" that is most often used by authors to describe their native land, which does not affect the diversity of the selected language equivalents in the translation process.

Literature:

1. Арутюнова Н.Д. Введение // Логический анализ языка. Ментальные действия. М.: Наука, 1993. С. 3-6.

2. Ляпин С. Х. Концептология: к становлению подхода // Концепты. Архангельск: Изд-во Поморского ун-та, 1997. Вып. 1. С. 11-35. Большой энциклопедический словарь / под ред. И. Лапиной, Е. Маталиной и др. М.: АСТ; Астрель; Lingua, 2003. 1248 с.
3. Степанов Ю. С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. 838 с.
4. Вежбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов. М.: Языки славянской культуры, 2001. 290 с.
5. Верещагин Е.М., Костомаров В. Г. В поисках новых путей развития лингвострановедения: концепция речеповеденческих тактик. М.: Гос. ин-т рус. яз. им. А.С. Пушкина, 1999. 84 с.
6. Воркачев С.Г. Концепт как «зонтиковый эффект» // Язык, сознание, коммуникация. М.: Макс Пресс, 2003. Вып. 24. С. 5-12.
7. Воробьев В.В. Лингвокультурология (теория и методы): монография. М.: Изд-во РУДН, 1997. 331 с.
8. Чернейко Л.О. Лингвофилософский анализ абстрактного имени. М.:
9. МГУ им. Ломоносова, 1997. 352 с.
10. Croft W., Cruse D. A. Cognitive linguistics. N. Y.: Cambridge University Press, 2004. 356 p.
11. Langacker R. Foundations of Cognitive Grammar. Stanford: Stanford University Press, 1987. 1105 p.
12. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4-х т. Изд-е 4-е, стереотип. М.: АСТ; Астрель, 2007. Т. 2. 832 с.
13. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4-х т. М.: Русский язык – Медиа, 2006. Т. 4. 2750 с.
14. Гизатова Г.К. Аксиологическая функция фразеологизмов в английском и русском языках // Знание. Понимание. Умение. 2009. № 3. С. 179-183.
15. 13. Словарь антонимов [Электронный ресурс]. URL: <http://antonymonline>
16. Ф.Оңғарсынова Сұхбат. Өлендер. А., Жазушы, 1980
17. М. Мақатаев Өлендер жинағы А., Жазушы 2005
18. Dictionary of English Language and Culture. Edinburgh: Pearson Education Limited, 2005. 1621 p.
19. Cambridge Dictionaries Online [Электронный ресурс]. URL: <http://dictionary.cambridge.org/ru>
20. Burns R. The Jolly Beggars: A Cantata // Английская поэзия в русских переводах (XIV-XIX века): поэтическая антология на русском и английском языках. М.: Прогресс, 1981.
21. Gray T. Elegy Written in a Country Churchyard // Английская поэзия в русских переводах (XIV-XIX века): поэтическая антология на русском и английском языках. М.: Прогресс, 1981. С. 154-162.

ЕСІЛ-КӨКШЕ ӨңІРІ ХАЛЫҚ АҚЫНДАРЫ**Ғ.Ж. Абылқасов***(Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті
Көкшетау қ., Қазақстан Abylkasov70@mail.ru)*

Қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптасқан бай әдебиетін зерттеу, ғылыми айналымға енгізе отырып бүгінгі және болашақ ұрпақ үшін мәңгілік мұра етіп қалдыру миссиясын әдебиеттанушы ғалымдар екі ғасыр бойы абыроймен атқарып келе жатқандығы белгілі. Әсіресе, «хрущевтік жылымық» басталған өткен ғасырдың 50-жылдарынан кейін бұл үрдіс қарқынды жүрілді деп айтуға болады. Қазақстанның әрбір өңіріндегі әдеби мұралар, белгілі әдебиет өкілдері, оның ішінде дәстүрлі халық ақындарының мұралары жарық көріп, олардың жекелей шығармашылығы немесе өңірлік, дәуірлік жинақталуы бойынша ғылыми диссертациялар да біршама қорғалды.

Дегенмен XX ғасырдың бірінші жартысына дейін қазақ руханиятында көшбасшы орындардың бірінен көрініп келген солтүстік өңірдегі халық ақындары шығармашылығын лайықты деңгейде уақытында зерттеп, ұрпақ кәдесіне жарату өзге өңірлерге қарағанда біршама кенжелеп қалғандығына көз жеткіземіз. Мұны, біріншіден XX ғасырдың 60 жылдарынан бастап аталған өңірдегі қазақ мектептерінің жаппай жабылып, қазақтардың ұлт азшылығына айналуы салдарынан ұлттық құндылықтарды лайықты деңгейде сақтап, келесі буынға мұралауға толық мүмкіншілік болмауының, екіншіден жергілікті өңірден туып-шыққан қарымды әдебиеттанушылар салдары деп білеміз. Сәбит Мұқанов, Есмағамбет Ысмайылов, Нығмет Ғабдуллин, Мәлік Ғабдуллин, Айқын Нұрқатов, Серік Негимов қатарлы танымал әдебиеттанушы, фольклоршы ғалымдардың барлығының дерлік ғылыми зерттеу бағыты жалпы қазақ әдебиеті ауқымында болғаны болмаса, өздері туып-өскен Есіл-Көкше өңірі ақындары мұраларын арнайы ғылыми нысанға алынбағаны белгілі. Жекелеген көлемді мақалалар болғанымен, XX ғасырдың 70-80 жылдары жазылған монографиялық еңбектер жоқ. Өмірден тым ерте кеткен талантты ғалым Айқын Нұрқатовтың үлкен арманы – Көкше өңірінен түлеп шыққан әдебиет өкілдері жайында лайықты зерттеу еңбектер жазу болған екен.

Тәуелсіздіктен кейінгі ширек ғасыр ішінде Есіл-Көкше өңірі ақындары шығармашылығын зерттеуде біршама жұмыстар атқарылып, Орынбай Бертағыұлы, Игібай Әлібайұлы, Молдахмет Тырбиұлы, Мұса Асайынов, Ғалым Малдыбаевтардың (ф.ғ.к. С. Жәмбек, Ж.Т. Қадыров, Ж. Таласпаева сынды ғалымдар) рухани мұраларын қарастырған ғылыми еңбектер жазылғандығын жетістік ретінде бағалай отырып, мұны әлі де жасалатын игілікті істердің басы деп білеміз. Осы тұрғыда XIX ғасыр соңы мен XX ғасыр басындағы Есіл-Көкше өңіріндегі халық ақындары шығармашылық мұрасын монографиялық жұмыстың тақырыптық арқауы ретінде ала отырып аталған өңірдегі XIX ғасыр соңы мен XX ғасыр басында шығармашылығымен танымал болған халық ақындары шығармашылығындағы фольклорлық дәстүрдің көрініс табуын қарастыруды жөн көрдік.

Есіл-Көкше өңірінде XX ғасырдың бірінші жартысына дейін ұлы Жамбыл дәстүрінде суырып салмалығымен жыршылығымен халықты өнерімен тәнті етіп біршама танымал болған және жергілікті өңір тарихы мен әдебиетін тануда маңызға ие мұралар қалдырған халық ақындары Шәкен Отызбаев, Қалия Жұбандықов, Әміре Сұлтанмұратұлы шығармашылығы арнайы тоқталуды қажет етеді.

Біз аталған халық ақындарының өмірімен өрілген шығармашылығын ежелден-ақ Есіл-Көкше өңірінде туып қалыптасып күллі қазақ әлеміне әйгілі болған сал-сері ақындар дәстүрінің Кеңес билігі тұсындағы жаңаша көрініс табуы, дәстүр жалғастығы ретінде қарастырамыз. Сондықтан да осы өңірдегі ақындық дәстүрдің қалыптасуы мен дамуына ой жүгіртіп, барлау жасау қажет деп танылды.

Біздің пайымдауымызша, Әміре Сұлтанмұратұлы, Шәкен Отызбаев, Қалия Жұбандықов ақындық өнердің қадір-қасиетін жете таныған, оның мәні мен мақсатын терең түсінген саналы өнерпаздар. Олар өздері туып-өскен еңбекші халық ортасында жасап, сол ортадан тәлім алып, жетілген өнер саңлақтары, дәуір қайшылықтарын аша да жырлай да білген шыншыл ақындар деп тануымыз қажет деп санаймыз. Олар өз кездеріндегі шындыққа сын көзімен қарап, оған қарсы сөз айта білген ақындар.

Олар үстем қоғамның озбырлығын көздерімен көріп, өз бастарынан көп қасірет өткерген наразылардың бірі. Бұл ақындар өз туындыларында жай үгіт айтып, ақыл сөз термелеп қоймайды. Соған қоса, елге үлгі болар адам образын танытуға талаптанады. Адамның жақсы қасиеттерін термелей отырып, ерлікті бірінші орынға қояды. Елі үшін еңіреп туған ер азаматтарға, тарихи және өнер тұлғаларына деген ақындардың ықыласы бөлек.

Бұл ақындарды халық поэзиясы өкілдерінің қатарына жатқызуымыздың себебі, олардың өлеңді суырып салып шығара алатындығы мен өздерінен бұрынғы ақындардың жырларын жатқа айта алатындығы болса, жазба поэзияға жақындатуымыздың себебі, өз туындыларын Жамбыл ақын сияқты ауызша шығарып айтпай, жазып шығаратын сауаттылық қасиеттерінің көрінуінде деп білеміз.

Күні бүгінге дейін аталған ақындардың сөздері ел аузында әлі сақталған. Тек жиналып, зерттелуі кенже қалып, шығармаларын толық таныту, оны халық игілігіне ұсыну жолға қойылмағандығы зерттеу барысында байқалды.

«Лирикалық шығарма ақынның ой-сезімін, толғанысын көрсету арқылы жалпы адам баласына, қоғамға тән сипаттарды, заман, дәуір келбетін танытатын қасиет-ерекшеліктерді жақсы аңғартады» [1, 217 б.]. Уақыттың талабына сай зерттеу нысанына алынған ақындарымыз өз кезеңінің өзгерістері мен құбылыстарын ой елегінен өткізе отырып, алуан тақырыпты қамтыған. Жалпы әдебиетте лириканың:

- а) Саяси-әлеуметтік (азаматтық) лирика;
- ә) Махаббат лирикасы;
- б) Табиғат лирикасы;
- в) Философия жұмысымыздың өзегі ретінде алынып отырған халық ақындары

поэзиясы көбінесе саяси-әлеуметтік және табиғат тақырыптарына жазылған өлеңдерімен ерекшеленеді. Әсіресе, саяси-әлеуметтік тақырыпқа жазылған өлеңдері көбірек орын алады. Себебі, бұл тақырыптың ауқымы өте кең және адамзат өмірінің алуан қырларын қамтиды. Олар туған жерін, елін, халқын жырларына тиек етіп, елінің елдігін, өмірдегі болып жатқан өзгерістер мен құбылыстарды, халқының еңбектегі, майдандағы жеңіс пен жемісін де әрдайым жырға қосып отырған. Ескеретін жағдай, Шәкен Отызбаев, Әміре Сұлтанмұратұлы, Қалия Жұбандықовтың өмірбаяны мен өсіп, кемелденген шығармашылық ортасы туралы зерделенген ғылыми еңбек жоқ. Ақындар шығармашылығы нақты ғылыми зерттеу жұмысының нысаны ретінде жан жақты қарастырылып, айналымға енгенімен, оның ақындық суырып салмалық өнері туралы XX ғасырда жазылған газет материалдарын, ақынға арнап жазылған шағын өлеңдерді барынша пайдалануға тырыстық.

Ғалым Ж. Қадыров былай деп пайымдайды: «Көкшетау өңірі ақындарының шығармашылығы мен өмір тарихы жайлы облыстық баспасөз беттерінде естелік, мақалалар арқылы республика көлемінде танылып келді. Халқының қалаулысы болып келген Қызылжар, Көкшетау елінің ардақтылары Молдахмет Тырбиұлы, Игібай

Әлібайұлы, Мұса Асайынов есімдері де қалың елге мәшһүр. Олар бір шығармашылық мектептің негізінде өз өнерлерін қалыптастырып, солтүстік өңірдегі ақындық дәстүрдің жалғас табуына үлкен үлес қосты» [2, 4-5 бб.].

Соңғы жылдары ұлттық әдебиеттану ғылымында «аймақ әдебиеті» деген термин жиі-жиі бой көрсетіп, белгілі бір өңірден шыққан халық ақындары шығармашылығы тұтастандырыла зерттеудің тәжірибелері қалыптасып келеді. Осы тұрғыдан келгенде Көкшетау өңірінен шыққан халық ақындарының шығармаларын ортақтастыра алып, салыстыра зерттеудің маңызы да, жаңашылдығы да айқындала түсті. Әрине, бұл жағдай белгілі бір ортақ заңдылықтар мен қайшылықтардың себеп-салдарын ашуға зор мүмкіндік туғызады. Бұл тұста, шығармашылық тұлғаны бір өңір аясында шектеу деген ұғым тұмауы керек. Оған шығармашылық иесі өмір сүрген тұстағы саяси-қоғамдық құбылыстар да, жалпы әдебиет заңдылығы да жол бермейді.

Есіл-Көкше өңіріндегі ақындық дәстүрдің қалыптасып, дамуын толықтай қарастыруды сал-серілік мектептің игі дәстүрін XX ғасырда жалғастырушы халық ақындары Әміре Сұлтанмұрат, Шәкен Отызбаев, Қалия Жұбандықовтың шығармашылығын зерттеп-зерделеуге апаратын тура жол ретінде таңдадық. Және де аталған өнер иелері шығармашылығының өзекті тақырыптарына, дәстүрлік, көркемдік ізденістеріне барлау жасауды, жоғарыда атап өткеніміздей, Жамбыл жырау үлгісіндегі айтыстың дамуына қосқан үлесі туралы қарастыруды, айтыс өнерінде алатын орындарын айқындауды және олардың жеке ғұмырнамасы мен шығармашылығын үндестіре қарастырып зерттеуді мақсат тұттық.

Сал-серілік дәстүрді толықтай ұстап, кейінгі буынға барымен, нәрімен ұсынуға қазақ даласын XIX ғасырда толықтай бағындырып, енді рухани отарлауға кіріскен Патшалық Ресейдің заңдары мүмкіндік берген жоқ. Бұл үрдіс Кеңестік кезеңде де жалғасын тапқандығын, қазақ халқының азаттық рухы екі билікке жат болғандығын атап өткен жөн. Қазан төңкерісі тұсында билік тарапынан көрсетілген зорлық-зомбылық, идеялық қысым-шектеулерге қарамастан арғы бабалардан өз заманына жеткен халық поэзиясын жаңа белестерге көтеріп аманаттап кеткен Жамбыл, Нұрпейіс, Омар, Маясар, Нартай, Иса, Нұрхан ақындардың қатарында Қалия Жұбандықов, Игібай Әлібаев, Молдахмет Тырбиев, Шәкен Отызбаев, Әміре Сұлтанмұратұлы шығармашылығын алып қарастырудың қажеттілігі айқын.

Ақын – өз заманының перзенті, рухани өмірінің тамыршысы десек, олардың өлең-жырларындағы тарихи тұлғаларға қатысты деректер, дәуірлер тынысы, халық әдебиетінің поэтикалық даму деңгейі – барлығы да тұтас зерттеу нысаны болып табылатындықтан, мақалада жоғарыда аталған ақындардың ұлттық дәстүрлі поэтика аясындағы өлеңдері мен поэмаларының көркемдік ерекшеліктеріне, өлең құрылысына, сөздік қорына, қолданыстарына тоқталуды жөн санадық.

Есіл-Көкше өңірінен туып шыққан көрнекті ақын, қоғам қайраткері Кәкімбек Салықовтың аталған өңірінен шыққан ақындардың, жалпы өнер адамдарының шығармашылығын жинақтау, кітап етіп бастырудағы еңбегі аса зор. Кәкімбек Салықовтың құрастыруымен 2005 жылы жарық көрген «Үкілі Ыбырай Сандыбайұлы. Гәкку» кітабында Арқа сал-серілік мектебі, оның көрнекті өкілі Ыбырай Сандыбайұлы, шәкірті Мұса Асайынұлы, Молдахмет Тырбиұлы туралы көптеген деректерді қамтиды [3]. Аталған кітапқа енген «Үкілі Ыбырай өлеңдерін жинастыру туралы» атты мақаласында автор былай дейді: «Өз басым Ақан сері мен Үкілі Ыбырай поэзиясына ана сүтін татқандай балдырған кезімнен сусындап өстім. Молдекең үйреткен Шал ақынның, Балуан Шолақтың әндерін менің орындауымда достарым да, ауылдастарым да сүйсіне тыңдайтын. Соның бірі «Ғалия» еді. Елден жырақ қай қияда жүрсем де маған ол өлеңдер өмірлік серіктікке жарады.

Ыбекең Біржан сал мен Ақан серіні ұстаз, Орынбай атамызды пір тұтыпты. Шал ақынның салмақты өлеңдерін өзі айтып, әзілқойлау кереметтерін жастарға үйретіпті. Сол мінез Молдекеңе де дарыды. Шал ақынның әзіл өлеңдерін Мұса Асайынов, Кеңес Қожахметов, Кәрім Тақауин және мен сияқты өлең сүйгіштер айтып жүрдік, ал Ботамның өзі Шал ақынның пәлсапалы өлеңдерін орындайтын. Ол кісі бізге Орынбай атамыздың барлық айтыстарын үйретті, Ақан серінің Орекеңмен айтысын әлі күнге жатқа білемін. Қазақ-қырғыз ақындарының бәрін жеңіп «Ақындардың аға сұлтаны» атанған Орекеңмен 15-16-дағы жас Ақанның айтысынан қай айтыс аспақ» [3, 164 б.], - деген пікірден біз Арқа өңіріндегі ақындық, сал-серілік дәстүрдің жалғастығын, дәстүрді игеру үлгісін көреміз.

Сонымен қатар, аталған өңірден туып шыққан өнер иелері туралы әдеби, деректі естеліктер мен оқиғаларға құрылған, немесе олардың шығармаларынан жинақталған көптеген кітаптар әр жылдарда жарық көріп жатқандығы да құптарлық іс, әрі бұл еңбектердегі нақты деректер арқылы өнер иесі өмірінің көптеген жұмбақ тұстары айқындалып жататындығы болады. Осы тұрғыдан алғанда Үкілі Ыбырайдың шығармаларын жинақтап «Қайран Гәкку..?!» [4] атты кітапты бастырған Сәркен Құлмағанбетов пен Мақпал Сәркенқызының, «Игібай Әлібайұлының ақындығы», «Солтүстік Қазақстан өңіріндегі ақындық дәстүр жалғастығы» атты Ж.Қадыровтың, «Төрт таған» [5] атты зерттеу еңбегін жазған Дәулет Оспановтың, А.Қайыржанова мен Ғ.Әбілқасовтың құрастыруымен жарық көрген «Ақын Әміре Сұлтанмұратұлы және Қарауыл-Қантай елінің тарихы» [6], «Қалия Жұбандықұлы шығармалары» [7] еңбегін жинақтаған Ш.Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті ұстаздарының аталған еңбектері өзіндік құндылығы бар дүниелер ретінде жыл өткен сайын мәні мен маңызы арта түсетін болады.

«Қазақ халқының ақындық қабілет-дарыны өмірде ақынның ерекше типін туғызды. Бұл – біздің заманымызға дейін жеткен, бұрынғы ақындық қазыналарды сақтап келген әрі жыршы, әрі импровизатор ақын. Халық поэзиясындағы таңдаулы үлгілердің туып, таралып және осы уақытқа дейін сақталып жеткені үшін біз осынау ақындарға борыштымыз» [8, 145 б.], - деп академик Мұхтар Әуезов атап көрсеткеніндей, бағзыдан келе жатқан ұлы дәстүрді жалғастырушы әнші-ақындардың шығармашылығын бүгінгі ұрпаққа насихаттап, ғылыми айналымға енгізу, келесі буынға аманаттап қалдыру – басты мақсатымыз болуға тиіс. Осы тұрғыда біз Есіл-Көкше өңіріндегі ақындық мектептің арғы бастауы – сал-серілік дәстүр және оның генезисіне, өлеңдерінің көркемдік ерекшелігін басты назарда ұстауымыз қажет.

Есіл-Көкше өңірінің сал-серілері, олардың ізбасарлары – халық ақындары бейнелі де сұлу, көрікті де шымыр, терең ойлы жырлар тудыра білген талант иелері. Олардың осындай асқақ әндер мен тамаша жырлар жазуына туған өлкесінің дара табиғаты да әсер еткен болар. Осы ретте ғалым Зәки Ахметовтың мына бір пікірін келтірелік: «Поэзиядағы, өлең-жырлардағы бейнелі, өрнекті сөздер әлде қандай бір ерекше сұлулап сөйлеуге әуестіктен емес, эстетикалық сезімнен, образды, бейнелі ойдан, дүниені ақынша, суреткерше қабылдаудан туады. Өлеңге, өлеңмен жазылған шығармадағы әрбір суретке, әрбір сөзге поэзиялық сәулет, поэзиялық нәр, көрік беретін нәрсе – ақындық ой-сезімнің тереңдігі мен көркемдігі. Өлең сөз кестесіндегі, поэзия тіліндегі көп ерекшеліктерді дұрыс түсіну үшін, ақындық ойдың, көркем ойдың өзгешелігін, дүниені эстетикалық жағынан қабылдап-танудың өзгешелігін жақсы ұғу шарт» [9, 89 б.].

Есіл мен Көкшенің ақ балтыр қайыңдар, көкке бойлаған зәулім қарағайлары, көгілжім тартқан қыраттары мен сұлу таулары – ақындарды сұлулық әлеміне баурамай қоймайтыны анық. Біз зерттеу нысаны ретінде алып отырған халық ақындары осындай

әсем табиғатта туып-өсіп, қарым қуатын сарқа пайдаланып, жырларын қалдырғанымен, олардың зерттелу жағы әлі де кемшін екенін мойындау қажет.

Жалпылай алғанда, тәуелсіздік алған кезеңнен бері XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиеті біршама толық зерттелді дегенімізбен, өзге өңірлерде өздері тұстас ақындарға қарағанда осы күнге дейін жете зерттеліп, өзіндік толықтай бағасын ала алмай келе жатқан халық ақындары Әміре Сұлтанмұратұлы, Мұса Асайынов, Шәкен Отызбаев, Қалия Жұбандықов шығармашылығының әдебиетіміздегі алатын өзіндік орнын айқындап, ұлттық мәдени мұраларымызды ой елегінен өткізіп, рухани байлығымызды толықтыру үшін сол дәуірде өмір сүрген ірілі-уақты ақындар мұралары жаңаша көзқараспен қайта қарап, дұрыс бағалау – кезек күттірмес мәселе деп білеміз. Есіл-Көкше өңірінде XX ғасырдың алғашқы жартысында өмір сүрген шығармашылық өкілдерінің мұраларын тұтастыра жинау, зерттеу, жариялау жұмыстары әлі де болса бір ізге түспей келе жатқандығы басы ашық мәселе екендігін де мойындауымыз керек. Бұл мәселеде қазақ әдебиеті тарихына қатысты атқарылар жұмыстар әлі де ауқымды болмақ және сіздер мен біздің бүгінгі жұмысымыз аталған мәселенің шешімін табу тұрғысында жасалған қадамның бірі болып табылады.

Әдебиет:

1. Әдебиеттану терминдер сөздігі. Екінші басылуы. – Алматы: Ана тілі, 1998.
2. Қадыров Ж. Солтүстік Қазақстан өңіріндегі ақындық дәстүр жалғастығы (Молдахмет Тырбиұлы, Игібай Әлібайұлы, Мұса Асайынов шығармаларының негізінде). – Петропавл, 2005. – 145 бет.
3. Үкілі Ыбырай Сандыбайұлы. Гәкку. Өлеңдер, айтыстар және әндер жинағы. Құраст. Кәкімбек Салықов. – Астана: Фолиант, 2005. – 184 бет.
4. Үкілі Ыбырай Сандыбайұлы. Қайран Гәкку...! (Құрастырған С.Құлмағанбет, М.Саркенқызы). – Петропавл: Полиграфия, 2004. – 176 бет.
5. Оспанов Д. Төрт таған. – Алматы: Қазығұрт, 2011. – 384 бет.
6. Қайыржанова А., Әбілқасов Ғ. Ақын Әміре Сұлтанмұратұлы және Қарауыл Қантай елінің тарихы. – Көкшетау: Келешек-2030, 2009. – 190 бет.
7. Жұбандықұлы Қалия. Шығармалары. Астана: Елорда, 2007. – 190 бет.
8. Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Ташкент: Шығыс, 1927.
9. Ахметов З. Өлең сөздің теориясы. – Алматы: Мектеп, – 1973.

АЙГҮЛ КЕМЕЛБАЕВА ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ПОСТМОДЕРНИЗМНІҢ ИСЛАМДЫҚ САРЫНМЕН САБАҚТАСТЫҒЫ

Акмагамбетова Б.Е., Коспакаева Г.А.

(М. Қозыбаев атындағы СҚМУ)

XX ғасырдың II жартысынан бастап әдебиетте постмодернизм бағыты бастау ала бастады. Постмодернизмнің тура аудармасы «модерннен кейінгі даму» дегенді білдіреді. Өнердің басқа салаларындағыдай әдебиетте де постмодернизмге анықтама берілмеген. Постмодернизмнің тәсілдері модернизммен салыстыру барысында анықталып, ерекшеліктері көріне бастады. Ол қазақ әдебиетіне термин түрінде ғана танылған жоқ. Әдеби ағымдардың барлығы терминдерден бастау алады, ал терминдер көне жанрдың өзгеріске ұшырауынан туындайды. Әдебиет қоғаммен тікелей байланысты, сондықтан көне жанрлар қоғам сұранысына қарай, яғни оқырман сұранысына қарай өзгереді. Сондықтан постмодернизмді батыстық сана, батыстық ойлау «изм» деп жатырқаудың қажеті жоқ.

Әлемдік философия, өнерде таныла бастаған постмодернизм жайлы зерттеулер мен осы сипатта жазылған шығармалар қазақ әдебиетінде аздап кездеседі. Жаңа әдеби ағымның көрінісі Айгүл Кемелбаева, Роза Мұқанова, Асқар Алтай, Думан Рамазан, Дидар Амантай, Төлен Әбдіков шығармаларында көптеп кездеседі. Бұл аталған жазушылар шығармаларын көбіне халық эпсаналарына өз қиялдарын қосып халыққа ұсынады. Әсіресе діни мифтерді сауатты білетін, әлем әдебиетінің қыр сырын меңгерген Айгүл Кемелбаева шығармаларының орны мүлде бөлек.

Соңғы уақытта дін тақырыбында, Пайғамбарларымыздың өмірі, оның сахабаларының бастан кешкен оқиғалары жайлы шығармаларды көптеп кездестіруге болады. Ал кеңестік кезеңде діни оқиғалар айту, діни шығармалар жазу, тіпті діни кітаптарды сақтау екінің бірінің қолынан келе бермейтін ерлік еді. Оған себеп сол кездегі үстемдік құрған атеистік тәрбие, мұсылмандық сауаттылықтың аздығы және ислам дініне деген шексіз махаббаттың жоғала бастауы еді. Бұл тақырыпта шығарма жазу поэзияға қарағанда прозада қиын әрі күрделі. «Алланың өзі де рас, сөзі де рас!»-деп Абай ұқсап мұсылманша сауатты ақын жазушылар баршылық, бірақ пайғамбарларымыздың атын дәріптеп, құрметтеп жазған шығармалар аз. Мысалы, Мағжан Жұмабаевтың «Пайғамбар» өлеңі. Ал бері қарай жылжысақ, әрине, Ғ. Мүсіреповтің «Ана жыры» әңгімесін айтуға болады. Жазушы Құран – Кәрім сөзін «...Лә иләһә елла Аллаһу, лә иләһә елла Алла..!» деп оқырманды Аллаға салауат айтуға шақырады. Ғ. Мүсірепов жұмақты адам баласына жұмбақ кеңістік ретінде көрсетеді. Автор жұмақты өзге әлем кеңістігінен ерекше жұмбақ күйінде алады. Атеистік кезең талаптарын ескерсек, кейіпкерлері тосын, танымы бөлек шығарма.

Ғабиден Мұстафин де «Әзірейілмен сұхбат» әңгімесінде өз ойын кейіпкер түсі арқылы жеткізеді. Мүсірепов пен Мұстафин партия сөзін сөйлегендей сыңай танытып, астарлы тұспалмен кеңестік жүйені сынайды.

Бүгінгі жазушылар мұсылмандық құндылықтардың мәнін жеткізуде түрлі амал-тәсілдерді қалыптастырған. Тәуелсіздік жылдарындағы аталмыш тақырыпты саралау үшін Айгүл Кемелбаева шығармаларына шолу жасайық. Исламдық тақырыпқа өзіндік тұрғыдан келуімен ерекшеленетін шығарма Айгүл Кемелбаеваның «Ғибадат» шығармасы. Бұл әңгіменің негізгі мотиві - Аллаға мадақ пен жаратушы иеге деген шексіз махаббат.

«Ғибадат» - шынайы құлшылықтан туындаған шығарма. Пенденің Құдайды іздеп табуы мәніндегі әңгіме. Шығармада мұсылман дінінің қағидалары сақталады. Қасиетті құранда бар шындыққа адамзат жаратылысы туралы ойлар қарсы келмейді. Дінімізде Алла тағаланың тоқсан тоғыз есімі бар. Жазушы Алланы «Асыл пана» десе, Құран сүрелерінің басталуында: аса мейірімді, рақымды Алла делінеді. Аллашылдық идеясын автор қазақ аңыздарынан алып, оны өз шығармаларында шебер пайдаланады. Ол мұсылман халықтарына ортақ Тажал туралы ойды алады. Азанның даусы естілмеген сәтте ақырзаманның болатынын айтады. Әңгімедегі жас қыздың ауылда намазға жығылған қарт адамдар азайғандығынан шошынатын тұсы бұл автордың гуманизмді биікке қоятынын көрсетеді. Мәңгүрттікке қарама-қайшы үлкен идея тап осы бір тұстан көрінетіндей. Бұл құбылыс тәуелсіздік жылдарындағы көркем прозада сирек кездеседі. Жазушы ислам дінін шала білетіндер қатарынан емес. Себебі оның шығармаларында жаңсақтық жоқ, діннің ғылыми негізі сақталған. Адамның психологиясы терең көрсетілген. Шығарма құран сүрелерінің аяттарымен аяқталады. Мұндай тәсілді біз шетел әдебиетінде көптеп кездестіреміз. Мысалы, Лев Толстойдың «Воскресение» романы Евангелие Інжілімен аяқталады.

«Айгүл Кемелбаева қазақша жазса да, қазақ топырағының иісін шығарып тұрып жазса да, шетелдік прозаны керемет меңгергендігі байқалады. Джойс, Кафка, Прусты былай қойғанда, қазіргі модернистік, постмодернистік ортада жүрген жазушылармен таныс екендігі білінеді.»деп А. Исмақова өз пікірін білдірген. [1.361-б.] Еуропалық мифтік кейіпкерлерді А. Кемелбаева өз шығармаларына кіргізіп отырады. Оларды шығарма тақырыбына арқау етеді немесе әңгіменің ішінде пайдаланады. Ол қазақша стильдік тәсілдерді дүниежүзілік әдебиетті меңгере отырып, сол деңгейде ойлау арқылы дүниеге әкеледі.

Айгүл Кемелбаева шығармаларында мифтік кейіпкерлер бар. Олар: «Жезтырнақ», «Қақпаншы», «Алмұрт» әңгімелерінде кездеседі. Бұл шығармалар «әңгіме ішіндегі әңгіме тәсілімен» баяндалады. Ол әңгімедегі ерекше, ғажайып, тылсым бейнелер дін тақырыбына өте жақын болып келеді. Мысалы, «Жезтырнақ» шығармасындағы ертегі, аңыздарда айтылып жүрген жезтырнаққа тап болған пенденің бастан кешкен оқиғасы баяндалады. Кемелбаева бұл әңгіме арқылы кез-келген жағдайдан, пәледен дұрыс орынды сөйлеу арқылы құтылуға болатынын көрсетеді. Кей уақытта үндемеу арқылы сұраққа дәл жауап беруге болады, ал кейде үндемеу арқылы үлкен пәледен құтылуға болады. Автор да осы шығарма арқылы сөздің құдіретін, данышпандықтың белгісін көрсетеді.

«Қақпаншы» әңгімесінде белгісіз мақұлықты ұстап алған адам өмірі баяндалады. Әңгімеде адам баласы ол белгісіз мақұлықты босатпай, оған қастандық жасайды. Аңшының өз өмірі де шығарма соңында қайғымен аяқталады. Әңгіменің негізгі ойы - біреуге қиянат жасама, обалына қаласың, осы ойды автор өте көркем жеткізеді.

Жазушының «Алмұрт» әңгімесі де діни бағытта жазылған, ислам дінінің мифтеріне өте жақын болып келеді. . «Ротаның азық- түлік қоймасы бар, үнемі сол қойма арқылы өтеміз. Ауласында жалғыз түп алмұрт ағашы өскен. Айнала орман қалың болғанмен, сол маңдағы дара ағаш. Өзі жер кіндігінен өсіп шығып, солтүстіктің көк аспанын ұшар басымен тіреп тұрғандай ғажайып айбынды әсер қалдыратын. Биіктігі шыңмен таласса, алып ағаштың жуандығына екі адамның құшағы жетпейді» [2,100-б.] Бұл шығармада бейнеленген алмұрт ағашы мұсылман дініндегі өмір ағашы туралы аңызға ұқсас. Аталған үш әңгіменің ортақ идеясы - әлемдегі тылсым, таңғажайып дүниелерді Алланың жаратуы. Ортақ ойы- құдайды ұлықтау, Аллаға сену, оны құрметтеу болып табылады. Адам баласының Аллаға бағынышты екенін көрсету. Автордың әңгімелерінде бұл айқын көрініс тапқан.

Автор «Қияда» әңгімесінің кейіпкері өміде болғанын, қиялдан тумағанын анық көрсетеді. Болған оқиғаны көркем шығармаға айналдыру автордың негізгі ойы болған тәрізді. Бұл болжамды шығармадағы шежірелер растайды. Халқымыздың этногенездік болмысы шығармада айқын көрініс тапқан. Ұлттық дүниетаным көрсетіледі. Әңгімеде нағыз қазақтың образы жасалған. Мысалы, салт – дәстүрді мықты сақтаған елді Түсіпханның өлімінен кейін елінің қырық күн жоқтау айтуынан көре аламыз. Бұл әңгіме жоқтаумен аяталуы арқылы ерекшеленеді. Проза поэзиямен аяқталады. Көркем әдебиетте мұндай эксперименттер ерекше бағаланады. Абай атамыз «Өлеңмен жер қойнына кірер денең» - деп халқымыздың ұлттық қасиетін сөз еткенде, ән, жырға деген бейімін айтпай кету мүмкін емес. Негізгі кейіпкердің, яғни Түсіпханның бейнесі ұмытылмастай сомдалған. Себебі ол шындықтан туындаған кейіпкер. Халқымыздың суырып-салма қасиетін шығармадағы жоқтау жырлары керемет ашады. Бұл шығармадағы жоқтау жырлары Ахмет Байтұрсынов бастырған жоқтау жырларынан мүлде өзгеше, бөлек. Импровизация, кейіпкердің қайғы шеккен ең жақын деген туыстарының, бауырларының мұңды зарынан шыққан жоқтауда ерекше көрініс тапқан. Осы арқылы автор халқымыздың ұлттық болмысын көрсетіп қана қоймай, оқырманға шығарманы эмоционалды сезінуге мүмкүндік береді. Қаламгер халқымыздың көне, тылсым жанрын жаңғыртып, өз шығармасын өзге әңгімелерден ерекшелейді. Шығармада романтикалық прозаға тән көркемдеуіш құралдар ерекше көрініс тапқан. Бұл әңгімеде Аллаға деген сеніммен бірге ажал тақырыбы берілген. Арбаның астында басылып, түнін өткізген жігіт құдайды қарғамайды. Себебі, ол жақсылықтың бәрі тек құдайдан, ал жамандық атаулының тек пендеден келетінін жақсы біледі. Өлім тақырыбы - бұл әңгімеде ерекше берілгені соншалықты, кейін осы тақырыпты өзекті ету жазушылар арасында сәнге айнала бастады. Өлім о бастан әдебиеттің негізгі тақырыбы болған.

Айгүл Кемелбаеваның ең үздік шығармаларының бірі - «Қоңыр қаз». Әңгіменің идеясы адам- жерге түскен періште деген Інжілдің көне әфсаналарынан туындаған. Бұл шығарма «еске салу әңгіме» болып табылады. Әңгіме тұтас алғанда, қазіргі адамзат адамның толық үлгісі емес екенін, ал адам атаулының періштеден туындағанын еске салады. Шығармадағы кішкентай ғана қанатты қыз өзінің алғашқы мекені, шыққан жері яғни періштелер мекеніне оралады. Айгүл стилистік өзгерістерге бара қоймайды. Ол дәстүрлі стильде жазатын қаламгер. Көптеген сыншы, зерттеушілер бұл әңгіменің концепциясы жаңа деген қорытындыға келеді. Осындай үлкен қорытынды жасау, аңыз сарынында жазу, қаламгерден көп ізденіс пен қабілеттілікті талап етеді.

Шығарманың басты идеясы- адам жанының жалғыздығы. Қаламгер ана мен қыздың жан жарасына емді адамдар әлемінен алыс жарден іздейді де, оны құстар әлемінен табады. Әңгіме күнәһар ана мен таңғажайып тәсілмен қазға айналған қызы төңірегінде өрбиді. Бас кейіпкердің арқасына кішкене кезінде балапандікі тәрізді қоңыр қанат пайда болады. Сол арқасындағы қанат үшін Қорлан қарапайым балалардан ерекшеленеді. Ол ерекшелігі үшін ол күлкіге қалады, қоғамнан шеттетіледі. Автор құстар образы арқылы шығармасын айшықтайды. Шығарма соңында Қорлан адамдарды өзіне жат сынып олардан суынады, қанатына жан бітіріп өз қиялындағы құстарға қосылады. А.Кемелбаева шығармаларында байқайтын басты нәрсе – ол оның идеяны айтып жеткізуі болып табылады. Ол концепцияны негіз ретінде қарастырады, стильдік қателіктерге назар аудармайды.

Бұл шығарманың құрылымы өзгеше тың сипатта жазылған. Әңгімеде қазақ әдебиетінде сирек қолданылатын фантастикалық антропология бар. Бұл құбылыс барша әлем әдебиетіне жаңа ұғым.

Қаламгер қыздардың жазушы ретінде көтеретін жаңа идеяларын, мәселелерін постмодернизм арқылы көтерген жазушы, ол- ол Айгүл Кемелбаева. Қаламгердің

«Мұнара» романының «Бала бағушы» атты бөліміндегі бас кейіпкердің: «Асылы, мистикаға сенбейтін адамдар дүниеде ештеңеге де иланбас меңіреу, надан жандар. Өмір расында адамзатқа жұмбақ жасыра беруден жалықпайды, оның шешуі жарықтың арғы бетіндегі жарықта ғана» деген сөзіне қарсы пікір айта алмасымыз анық [4,18 б.]. Шынында адам баласының таңдай қағатын тылсым сырлары көп-ақ. Балалық шақта ертегі, аңыздар арқылы санамызда сақталған қорқынышты оқиғалар, мистикалық кейіпкерлер, сенуге итермелейтін тылсым жұмбақтар заманның осындай бір кезеңдерінде өріс алуы да әдебиет тарихынан таныс. Белгілі кезең аралығындағы рухани кеңістікті байытуға талпынған, мифологиялық логикаға негізделген көркем шығармалар осы тәуелсіздік жылдары көптеп көріне бастады.

Қорыта айтқанда, постмодернизм-заманның индустриялануына байланысты пайда болған әдеби ағым. Түрлі изм-дерді батыстікі деп жатсынып қорқу ол үлкен қателік. Өмір шындығынан алыс, аяқталмаған, қазақ әдебиетіне жат деу дұрыс емес. Осы бағытта жазып, өз сүйікті оқырмандарын тауып жүрген жазушылар қатары көп, Олар: Төлен Әбдіков, Асқар Алтай, Дидар Амантай, Роза Мұқанова, Айгүл Кемелбаева және басқа жазушыларды атауға болады. Аталған жазушылар ішінде жазу стилімен болсын, шығарма тақырыбымен болсын ерекшеленіп тұратыны шоқтығы бөлек жазушы - Айгүл Кемелбаева.

Тәуелсіздікке дейін жазушылар дін туралы кеңес үкіметінен именіп жазса, қазір дін тақырыбында жазуға толық мүмкіндік бар. Айгүл Кемелбаева құран аңыздарын, құрандағы тыйымдарды шебер пайдаланып, соны өз шығармаларына арқау етіп, өз оқырмандарына ой салып тәрбиелейді. Сонымен қатар Айгүл Кемелбаева әйел екеніне де үлкен акцент қояды, постмодернисттерге тән жалғыздық ұғымын ол өзінше әйел ретінде керемет ашады.

Айгүл Кемелбаева шығармаларындағы постмодернизмнің белгілері айқын әрі өрнекті, оның көптеген әдебиет бетін ақтарып, біраз уақытты осыған арнағаны айдан анық көрініп тұр. Сондықтан оның шығармалары кітапсүйер қауымға таныс, оқырмандары жылма - жыл көбеюде.

Әдебиет:

1. Ісімақова А. Асыл сөздің теориясы. – Алматы. Таңбалы. – 374 б.
2. Кемелбаева А. «Ғибадат». Астана. Елорда. 2001. -120 бет.
3. Кемелбаева А. «Қияда». Астана. Елорда. 2001. -120 бет.
4. Кемелбаева А. Мұнара: роман,- Алматы: 2003. -149 бет.

СӘКЕН СЕЙФУЛЛИН ЛИРИКАСЫНЫҢ КӨРКЕМДІГІ

Алтаев А.А., Алтаева Г.Е.

(М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті)

Қазақ кеңес әдебиетінің негізін қалаушы жалынды ақын, айбынды күрескер, қоғам қайраткері Сәкен Сейфуллиннің өмір жолы мен өнерпаздығына көз салғанда қазақ тарихының ұлы өзгерістерінің көп қырларын аңғарамыз. Қазақ кеңес әдебиетінің негізін қалаушы болу үшін ең алдымен табанды таным, көзқарас керек болса, екіншіден, жаңа идеяны қалың оқушыға жеткізе алатын оңтайлы түр-форма керек. Жаңа мазмұндағы лайықты жаңа түр табу арқылы заман образын жасап берді.

Қазақ кеңес әдебиетінің серкесі болу үшін, әдебиеттің әр жанрында еңбектеніп, жоқты табуға, толымсызды жетілдіруге тиісті, міндетті болды. Мұнда да Сәкен Сейфуллин абыроймен атқара бастағанда әдебиетіміздің көсегесін көтерген Бейімбет Майлин, Сәбит Мұқанов, Ілияс Жансүгіров сияқты ұлы дарындар көмекке келді.

Қазақ кеңес әдебиетіне көшбасы болу үшін, жаңа бағытты қабылдайтын жас шығармашылық күштерді өсіріп, олардың идеялық-көркемдік, ынтымақ-бірлігін күшейту шарт. Осыны да қолмен атқарған адам Сәкен Сейфуллин.

Сәкен Сейфуллин ең алдымен өзінің өмір сүрген дәуірін жырлап, оны қастерлеудің оңтайлы жолдарын таба білген жаңашыл ұлы ақын. Құдай берген дарынын сәуелелендіру сазгерлігі едәуір демесін жасап, сал – серілігі мен саятшылығы пенделік келбетін ажарлай түскені тағы бар.

Сәкен Сейфуллин – қоғам, әлеумет істерімен өзінің шығармашылық өнерпаздығын тауып қабыстыра білген қайраткер. Бүгінгі өмір шындығы, кезең тудырған келелі мәселелер оның ақындық жанырынан сырт қалмай, үнемі көркем сөз өрнегінен көрініс беріп отырады. Сәкен Сейфуллин – үлкен қоғам қайраткері. Бұл жарлықсыз, мандатсыз берілген атақ. Халық осыған ыңғайлы ұлын аспанға көтереді, қадірлейді. Осының бәрі Сәкен бойынан табылуы тарихтағы бір бақытты сәт. Міне, осы қасиеттер Сәкенді басқа қайраткерлерден даралап, тарих бетінен жарқырап көрінуіне мүмкіндік береді.

Осыншама үлкен қадір – қасиет пен атақ – даңқты өмір өткелдерінде аударып – төңкеріп алмай өтуіне Сәкеннің пенделік сипаттары, әсіресе өтірік айта білмеуі, кіршіксіз адалдығы, қандай күйге түссе де өкінбейтін табандылығы, бір сөзбен айтқанда, кімді болса да сүйсіндіретін арлы азаматтығы себепші болды. Сәкен өзінің жеке басының бақ-дәрежесі үшін емес, елді өркендету қамында жүргенде артық-кем сілтегені бар, әсіресе таптық поэзия, кедей теңдігі дегенде имандай сеніп, ойланбай өрекіпген тұсы да жоқ емес. Сәкеннің тарихы алдында күнәсі бар болса, ең үлкендігі осы сенгендігіне құлай берілуі, иман деп тапқанынан табан аудармауы, көз жазбауы, алданып қалмаймын ба деп бір сәтке ойланбауы таңқаларлық табандылығы.

Абайдың реалистік дәстүрі XX – ғасырдың бас кезіндегі әдебиетімізде түрлі салада көрініс берді. Кейінгі поэзияда, жалпы қазақ әдебиетіне Абай дәстүрінің қандай әсері болғанын А. Нұрқатов «Абайдың ақындық дәстүрі» атты еңбегінде өте байыпты барлайды. Ғалымның мына бір пікіріне назар аударайық:

«Шын мәнісіндегі халықтық бағыттағы, таланты сау, ниеті таза мақсаты айқын қаламгерлердің қай – қайсысы да дәуір талабын батыл сезіну мен сол жайында терең толғануды, алға және алысқа көз тігуді, тарих тамырының жанды соғысын суреткерлік және азаматтық жүрекпен ұғынуды Абайдан үйренді. Сөйтіп лоар Абай дәстүрін

дамыта отырып, оның поэзиясының халықтығын, өзекті принциптерін дәуір талабына сай өрбіте, тереңдете түсті, қазақ әдебиетін онан әрі өсірді, оны жаңа тақырыптармен байытып, молықтырды, сол замандағы өмір ағысы алға тартқан күрделі мәселелерді қозғай да, шеше де білді» [1, 153 б.].

Әдебиеттегі әр жаңалық, әрбір жаңа құбылыс көп жылғы тәжірибенің, көркемдік дәстүр озығы болуы тиіс. Поэзияда ақындар қорланған бай көркемдік дәстүрге сүйене отырып, өзіне дейінгі тәжірибені игере отырып, жаңа шынайы шығармалар туғызады. Өзіне дейінгі көркемдік тәжірибе, дәстүрді игеріп, жаңа озат туынды беру үшін суреткерге ең алдымен қажет нәрсе озат көзқарас. «Жарық жұлдыздай озық көзқарастары бойына сіңірген суреткер ғана бай әдеби дәстүрді дұрыс пайдаланып, әдебиеттің абыройын асыратын шығарма бере алатыны сөзсіз» [2, 2 б.]. Қазақ поэзиясының өсіп – өркендеуінен анық байқалатын бір жай, оның ең таңдаулы үлгілерінің бәрі де өзіне дейінгі әдеби дәстүрдің ең жақсы, таңдаулы, жарқын сипаттарын емін – еркін бойына сіңіре білді. Міне осы бір ежелгі дәстүрге сүйенген, соны жалғастырып байыта, тереңдете түскен қаламгерлер ғана қазақ поэзиясының алғашқы ең жақсы үлгілерін қалыптастырып берді.

Абайдың реалистік дәстүрі ХХ ғасырдың бас кезіндегі әдебиетте түрлеше көрініс береді. Абайды тануда, оның дәстүрін ұғынуда әдебиет ғылымында біраз нақтылы барлаулар жасалды. Бұрыннан бар дәстүрлерді дамыту, тереңдете дамыту және соған сүйене отырып, жаңалықтар ашу – өнер заңдылығы. Абай өзіне дейінгі ақындардың және халық поэзиясының құнды дәстүрлерін, көркемдік тәжірибесін мансұқ еткен жоқ, олардан тағылым ала білді. Ол туған халқының және басқа да жұрттардың сөз өнерінен нәр алып, үйренудің және өз тарапынан толассыз ізденіп, творчестволық ерлік жасаудың арқасында ғана қазақ әдебиеті тарихында жаңа дәуір ашты, нағыз жаңашыл болды. Осыған орай Абайдың ағартушылыққа, оқу – білімге үндеуін, надандыққа күресін, әлеуметтік теңсіздік мәселесіне тоқталуын, табиғатқа байланысты жырларын, ғашықтық лирикаларын айтуымызға болады. Абайдың ағарту ісінде ұстанған құралы ақындық болды. Халықты қараңғылықтан алып шығып, жарық жолға салу үшін ағартушылық жолды қалады, соған халқын шақырды.

Абай өз мойнына зор міндет, ағартушылық, ұстаздық ету міндетін алды.

Ақырын жүріп анық бас,
Еңбегін кетпес далаға
Ұстаздық еткен жалықпас,
Үйретуден балаға ...

деп, Абай өз алдына қойған абыройлы іс жолында жиырма жыл еңбек етті. Еңбегінің далаға кетпейтініне, келешегіне, халқына әбден сенді. «Бірақ Абайдың осындай игілікті іс – әректіне, биік шыңға қанат қаққан ой – талабына үкімет, оның қыр ішінде табақтастары, надандық, сауатсыздық, қараңғылық қарсы тұрды» [3, 66 б.].

Абай шығармаларындағы тағы бір негізгі тақырып – әлеуметтік теңсіздік. Теңсіздікті туғызып отырған – сол қоғам. Өмір қайшылығын ашып айту, әрине, күрестің өрлеуіне әсер етті. Ал Сәкен ағартушылыққа байланысты өлеңдерінде, білімсіз тіршілік ете алмайтын заманға келе жатырмыз, осыны ауыл жастары сезе ме екен дей келіп:

Ойынды қой, інішегім, алға бас!
Жарқыратып ақ нұрынмен көңілді аш.
Балалыққа жас миыңды алдатпа,
Ғылым үйрен, нұрға толсын кеудең жас
Біз қараңғы үйде отырмыз, қарағым!
Басқа жұрттар жап – жарық қып шырағын.
Солардай боп бізде жарық көрейік,

Сендер де кеп шырақ жақшы, шырағым!

– деп інішектерін оқуға, білімге шақырады. Сәкен творчествосында жарқыраған үш жұлдыз – Абай, М. Горький, В. Маяковскийлер көрнекті із қалдырды. «Сәкен өзінен бұрынғы әдебиеттің үлгілі дәстүрлерінің бірде – бірін жоққа шығарған жоқ, тек оны жаңа жағдайда тың үлгілерімен байытты. Ақын шығармаларындағы өз елін сүю, жерін сүю, оны қорғау идеясына ұштасты» [4, 124 б.].

Сондықтан біз бүгін ақын шығармаларынан ежелден келе жатқан дәстүр жалғастығын іздестіретін болсақ, онда, ең алдымен, оның көтерер әлеуметтік жүгіне, азаматтық үніне зер салып, назар тіктеуіміз керек. «Абай, сөз жоқ, арғы – бергі әдеби тарихымызда бұрын – соңды болмаған ұлы мектеп, қайталанбас ғажап құбылыс» [5, 16 б.].

Ол керісінше, өзіне дейін жасалынған халқымыздың бойындағы рухани байлықпен мейірі қанғанша сусындап, жетілдіріп, қайта қорытып барып жаңа әдеби әлемді өмірге әкелді. «Ол, ең алдымен, өзіне дейінгі ақын – жыраулардан халыққа қызмет ету, халықтың үні болу, қоғамның әлеуметтік мәнін ашып көрсету, күрескерлік сияқты басты – басты мәселелерді мирас етті» [6, 2 б.].

Егер байыппен бағдарласаңыз олардың ішінен сіздің құлағыңызға сонау – сонау ғасыр киырында қалған ақын – жыраулардың үні мен сазы, сарындары талып болсын естіліп жататыны сөзсіз. Ұлы Абай, дәстүр жетілдіруді, яғни дәстүр жалғастығын мүлде жаңа арнаға салып, мүлде тың сатыға көтерді. Ол алғашқы болып тек өз халқының рухани байлығын меңгеріп, тек соны ғана игеруімен халықтың тарихи санасын жаңа биік деңгейге көтеру мүмкін емес екенін ұқты.

Сондықтан да Сәкеннің ұлттық әдебиет тарихында алатын орны мен ролі ақынның тек жаңа кезеңдегі қазақ әдебиетінің негізін қалаушы болғанымен өлшенбейді, оның үстіне үлкен суреткерлік күшімен, жаңашыл туындыларымен, асқақ талантымен айқындалады. Абай дәстүрін жемістендіре дамытқан, ұлы орыс әдебиетінің жаңалығын бойына сіңірген Сәкен творчествосы ұлттық сөз өнерін шырқау биікке көтерді, өнерге шөлдеген жаңа заман, уақыт тілегіне жауап берді. «Туған әдебиеттің реалистік дәстүрін дамыта отырып, Сейфуллин поэзияға жаңа герой, жаңа көркемдік сыр еңгізді» [7, 2 б.].

Мысалы: Ақынның табиғатқа байланысты өлеңдеріне зер салайық. Ақын табиғат лирикаларында жаратылыс дүниесін жалаң алмай, оны қоғамдық, әлеуметтік жайлармен тығыз сабақтастырыла отырады. Көрініс пен құбылысты әрі дәл, әрі айқын бояумен сипаттау – кемел суреткерліктің белгісі. Сәкеннің қысқы ауылды, даланы суреттеген циклдік өлеңдері осының айғағы.

Мұздай демі бет қарып,
Аяз аузын ашады.
Құлақтанып қызыл күн
Жасыл ұшқын шашады
Қызыл аяз демімен
Бет қарылып күйеді,
Қанын беттің шығарып
Аяз тістеп сүйеді.

Міне бұл Арқаның сақылдаған сары аязының бір көрінісі. Абай қысты үсті – басы ақ қырау кәрі құдаға ұқсатып алса, Сәкен үскірік аязды «Жасыл ұшқын шаша күліп, билеп, беттен сүйіп, ойнақ салған» жаңа бейнеде суреттейді. Сәкен тапқан жаңа образ аяз атаның сүйікті серігін еріксіз еске түсіреді.

Ақын мүсіндеген табиғат суреттерінің ұлттық бояуы айқын және қазақ өмірінің реалистік шындығына бейім. Табиғат құбылысын адам тіршілігімен, әсіресе, қазақ өмірімен тығыз байланысты суреттеу – Сәкен ақындығының Абай дәстүрімен

байланысып жатқан бір қыры. Осының бәрі халық поэзиясының, Абай творчествосымен классик ақын – жазушыларының ғажайып шығармаларымен танысу, олардың реалистік дәстүрлерін қабылдау болып табылады. Абай, Ахмет, Міржақып, Мағжандар қазақ әдебиетінде жаңа көркемдік әдістің негізін салды. «Абайды білген немесе оның аты мен шығармаларына сырттай қанық ірілі – кішілі ақындардың Абайдай көркем сөз алыбына еліктемегені, тағлым алуға тырыспағаны кемде – кем». Қазақ поэзиясының дәстүрлері туралы мәселе – сайып келгенде қазақ поэзиясының тағдыры мен болашағы туралы мәселе еді.

Сәкен де Абай сияқты өлең түрлерін молайтуда ерен қызмет атқарды. Ақын бұрынғы келе жатқан дәстүрлі өлең (түрлерін) үлгілерін қолдана отырып, өлеңнің интонациялық ырғағына, логикалық ойды топшылап, түйдектеп беруге айрықша назар аударады. Жаңа түр, жаңа өлең үлгілерін жасады. («Біздің тұрмыс экспресс», «Түрмеден қашып шыққанда», «Ендігі ақынның сандырағы» өлеңдері).

Сәкенің поэзиялық шығармаларында орыс ақындарының және Абайдың шалыс ұйқас, «Сегіз аяқ», «Алты аяқ» өлеңдерінің түрлері де II буынды кара өлең және жеті буынды жыр үлгілері де іргелі орын алады. Ал Сәкен сапта жүріп аяққа келтіріп айтуға лайықтап жазған марш, «Марсельеза» типтес өлеңдер жазу арқылы да қазақ поэзиясының буын, ырғағына елеулі жаңалық кіргізді.

«Сәкеннің замана бейнесін жасау ниетімен туған өлеңдерінде ұлы Абайдан кейін өлең түрлері барынша молайды, әсіресе, аралас буынды өлеңдердің өрнектері құбыла түсті».

Бұрын атым – тұлпар еді, бәйге көк,
Енді, міне, поезд болды, тұлпар жоқ.
Ұзақ жолға
Тұлпар қол ма,
Мейлі жорға!?
Тұлпар міну – Сарыарқада жүрсең тек,

– деп аралас буынды өлеңнің жаңа үлгісін жазды.

Қазақ поэзиясының үздік дәстүрлерін бойына сіңірген Сәкен өнерде де, өмірде де жаңаға жаны құмар ақын болғаны мәлім. Дәстүрлі әдебиетті молынан игерген Сәкен қазақ өлеңі мен кара сөзін әуенмен, өзгеше леппен сөйлетті. Жаңа әдебиеттің көш бастаушысы қайраткері есебінде, «Өлең – сөздің патшасы», – деп баға беріп кеткен ұлы Абайдан кейін, сөз майданында өзінің жаңашылдығымен, сөзді өрнектей өрелі ойды өлеңнің жаңа өрнегімен бейнелеген ақын болып қалды. Сөздің адам үшін сиқырлы күшін, кереметтей әсерін бағалап, ой түйген ұлы Абайдың «Іші алтын, сырты күміс сөз жақсысын» бағалағаны бекр емес. Біз Абай, Сәкен өлеңдерінен, өлең өнегесіне үңілген сайын ақындық болмыстың аса күрделі, қиын, әрі азапты, әрі ләззатты тағдырын бастан кешеміз. Дәстүр жалғасы – жаңашылдық жаңғырығы көнені көңілден, ескіні електен өткізіп барып, жаңа үлгіге ұласу арқылы жалғастырылды.

XX ғасырдың басы, Сәкен өмір сүрген дәуір – қазақ халқының патша отыршылдығынан құтылуға ұмтылған, азаттық үшін күресінің кезеңі еді. Ендігі жерде Сәкен ақындығы осы халықтық идеяны жырлап дамытуға арналды.

Әдебиет:

1. Нұрқатов А. Абайдың ақындық дәстүрі. – Алматы, Жазушы, 1980. – 172 б.
2. Әуезов М. Шыншыл тәкаппар ақын. // Жұлдыз, 1994. №5. – 41 б.
3. Ақынжанов М. Қазақ ағартушыларының қоғамдық саяси көзқарастарының қалыптасуы. – Алматы, Қазақ мемлекеттік баспасы, 1999. – 193 б.
4. Бектұров Ж. Менің Сәкенім. // Ана тілі, 1994. – 20 қазан. 2 б.
5. Қожахметов Б. С. Сейфуллин шығармаларындағы дәстүрлік пен жаңашылдық. // Қазақ тілі мен әдебиеті, 1991. – №7. 17 б.
6. Қирабаев С. Сәкен Сейфуллин. Монография. 2 – томдық. – Алматы, Жазушы, 1991.
7. Кәкішев Т. Сәкен жайындағы соңғы деректер. // Қазақ әдебиеті, 1991. – 24 февраль.

ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯ – САПАЛЫ БІЛІМ КЕПІЛІ

Аубакирова Ботагоз Карабаевна

(Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті

Көкшетау, Қазақстан, a.b.k_1967@mail.ru)

Садыков Н.Ш., Аубакирова Ж.А.

(М. Қозыбаев атындағы СҚМУ)

Аңдатпа

Мақалада тіл кез келген танымдық іс-әрекеттің құралы, ойлаудың формасы және оны дамытудың негізі болып саналатындығы, тіл – қоғамның ең қажетті қарым-қатынас құралы жайлы айтылған. Тіл кез келген танымдық іс-әрекеттің құралы, ойлаудың формасы және оны дамытудың негізі болып саналатындығы тілге тиек етіледі. Тіл – қоғамның ең қажетті қатынас құралы. Сондықтан қоғамды дамытудың басты ұстанымы – мемлекеттік тілдің қолданыс аясын қарым қатынас арқылы кеңейту. Адам ойының жемісі, тіршілігінің көзі болып табылар бұл ерекшелік бүгінгі тіл білімінің де, әдістеме ілімінің де басты мәселелері болып табылатыны туралы, қазіргі кезеңде халықаралық байланысы күшті барлық елдерде тілдік қатынас мәселесіне ерекше мән беріліп отырғандығы туралы айтылады. Тілдік қатынас – тілдің әлеуметтік қызметін нақтылайтын адамдар қарым-қатынасының ерекше түрі ретінде баяндалады.

Түйінді сөздер: тіл қызметі, тағылым, заңдылықтар, түпкі тамыр, этнос, ғасырлар бойғы тарихы, тұрмыс-салт, мәдениет, менталитет, дүниетаным, мәдениетімен, тіл, ой, ұғым. тілдік коммуникация, тілдік қарым-қатынас, қатысым, лексикология, семасиология, грамматика.

Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңында: «Білім беру жүйесінің басты міндеті- ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау; оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу» – деп білім беру жүйесін одан әрі дамыту міндеттерін көздейді. Бұл міндеттерді шешу үшін, әрбір білім беру мекемедегі ұжымының, әрбір мұғалімнің күнделікті ізденісі арқылы, барлық жаңалықтар мен қайта құру, өзгерістерге батыл жол ашарлық жаңа практикаға, жаңа қарым-қатынасқа өту қажеттігі туындайды. Осы жайттарды ескере отырып қазіргідей жаһандану дәуірінде сабақ үдерісінде жаңа инновациялық технологияларды қолдана отырып сабақ өткізу оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырады. Қазіргі таңда үздіксіз білім беру жүйесінде білім беруді дамыту, дүниежүзілік білім беру кеңістігіне кіру мақсатында елімізде білім берудің жаңа жүйесі құрылып жатыр. Білім беруді дамыту негізінде жалпы оқыту үрдісіне жүктеліп отырған жаңаша талап, міндеттер жоғарғы оқу орны оқытушыларына да қойылуда. Сондықтан оқытушы іс-әрекетін жаңа талап тұрғысынан ұйымдастыру – бүгінгі күннің өзекті мәселесі.

«Адам ұрпағымен мың жасайды» – дейді халқымыз. Ұрпақ жалғастығымен адамзат баласы мың емес миллиондаған жылдар жасап келеді. Жақсылыққа бастайтын жарық жұлдыз-оқу. «Надан жұрттың күні – қараң, келешегі тұман», – деп М. Дулатов айтқандай, егеменді еліміздің тірегі-білімді ұрпақ. Сусыз, құрғақ, таса көлеңке жерге дән ексең өнбейтіні сияқты, жас ұрпақтарымызды тәрбиелемесек өспейді, өнбейді. Қазіргі мұғалімдердің алдында тұрған басты міндет- оқушылардың шығармашылық білім дағдыларын қалыптастыру. Бүгінгі таңда жас ұрпаққа пәнді тиімді ұғындырудың бірі-жаңа технология негіздері болып табылады. Сонымен бірге өскелең ұрпақтың ақпарат құралдарымен жұмыстана білуіне назар аударған жөн. «Технология» ұғымы

соңғы кездері педагогикалық әдебиеттегі ең көп қолданылатын ұғымдардың біріне айналды. Технология ұғымының дидактикалық ұғымдармен байланысы сан алуан: оқытудың технологиясы, педагогикалық технология, білім беру технологиясы. Оқытудың жаңа технологиясын пайдалану – сапалы білім негізі. Сондықтан тілге үйрету үшін жаңа технологияларды пайдаланған тиімді. Тіл кез келген танымдық іс-әрекеттің құралы, ойлаудың формасы және оны дамытудың негізі болып саналады. Тіл – қоғамның ең қажетті қатынас құралы. Сондықтан қоғамды дамытудың басты ұстанымы – мемлекеттік тілдің қолданыс аясын кеңейту. Адам ойының жемісі, тіршілігінің көзі болып табылар бұл ерекшелік бүгінгі тіл білімінің де, әдістеме ілімінің де басты мәселелері болып табылады..

Тіл тек қоғам бар жерде және оның тікелей ықпал етуімен дамып отыратындықтан, қоғамдық нормалар және қалыптасқан ережелер тілді өркендетуші әрі жүйелеуші қызмет атқарары даусыз. Тіл үйрену мәселесі де қоғамдық қажеттіліктен туындайды. Барлық мемлекеттер бір-бірімен экономикалық, саяси қарым-қатынаста болғандықтан, тіл аралық байланыс деңгейі жоғары. Сол себепті де қазақ тілін үйретуде оның жан-жақты тоғысқан байланыстарына да назар аудару керек. Сөйтіп қазақ тілінің функционалды-семантикалық, прагматикалық, әлеуметтік ерекшеліктерін негізге алған дұрыс. Себебі тіл мен қоғам өзара тығыз байланыста қарастырылатын адамзат өмірінде маңызды орын алатын құбылыстар. «Қазіргі кезеңде халықаралық байланысы күшті барлық елдерде тілдік қатынас мәселесіне ерекше мән беріліп отыр.

Тілдік қатынастың бүкіләлемдік маңызы ел мен елдің, ұлт пен ұлттың саяси байланысына жан-жақты жол ашудан көрінеді» [1, 8]. Қазіргі қоғамда тіл үйренудің, тіл арқылы түсінісудің ерекше мәні, атқарар қызметі бар. Тіл қарым-қатынастың құралы бола тұра, адамдарың қоғамдық, әлеуметтік қызметін сұрыптауға, психофизиологиялық ерекшеліктерін анықтауға, мәдени нормаларын жүйелеуге мүмкіндік береді. Себебі тіл мен қоғам тығыз байланысты қарастырылатын, адамзат өмірінде маңызды орын алатын құбылыстар. Кез келген тіл қоғамның дамуына, өзгеруіне қалай әсер етсе, қоғам да тілдің сөздік құрамының толығына, кемелдене дамуына немесе, керісінше тілдің тоқырауына ықпал етері сөзсіз. Оның айғағы ретінде тілдік реформаларды, тіл туралы заңдарды және әр жердегі тілдік жағдайды сөз етуге болады. Барлық тілдерде кездесетін дерлік кірме сөздер де сол қоғамдық жағдайлардың, халықаралық қатынастардың дамып жетілу жемісі. Демек, тілдік қатынас – тілдің әлеуметтік қызметін нақтылайтын адамдар қарым-қатынасының ерекше түрі. Әлемдегі саяси-әлеуметтік мәселелерден тыс қалмаудың бірден бір жолы – ақпарат алмасу. Сондықтан тіл білу арқылы адамдар дүние жүзіндегі қоғамдық, экономикалық, саяси жаңалықтармен, ақпараттармен хабардар болады. Тілді меңгеру оның қоғамдық табиғатын, өмірлік қажеттілігін ескеруден басталады.

А.Байтұрсынұлы айтқандай, «тіл – адамның адамдық белгісінің зоры». Тілдің әлеуметтік саралануы, қоғамның тілге саналы түрде әсер етуі, тілдік жағдай тілдің қоғамдық құбылыс ретіндегі қызметін айшықтай түседі. Яғни адамзат баласының болашақ үшін қоғамдық, мәдени-әлеуметтік, экономикалық т.б. күресі, сан ғасырлық тарихы, рухани жаңғырулары ұрпақтан-ұрпаққа сол ұлттың тілінде сақталуы арқылы жетеді [1, 45]. Ана тілінің өміршеңдік қызметінің қуаты мен құдіреті негізінде жаңа ұрпақ ұлтымыздың көне тарихы мәдениетін дұрыс танып білуге бастау алады. Осы бастаулар кешенді тіл ғылымының көкжиегінде ұлттық мәдениеттің көзі ретінде тағылымдық мәні зор ұлттық тілдің өн бойынан табылады. Осымен байланысты тіл табиғатының қыр-сыры өзге ғылым салаларымен (философия, әлеуметтану, мәдениеттану, этнография, т.б.) тығыз қарым-қатынастың негізінде танылып, зерделеніп отыр. Өйткені ұлттық тілдің болмысын шынайы тану үшін тілдің өзіндік заңдылықтарын білу жеткіліксіз, оның түпкі тамыры сол тілде сөйлеуші этностың ғасырлар бойғы

тарихымен, тұрмыс-салтымен, мәдениетімен, дәстүрлі менталитетімен тікелей байланысты екені сөзсіз. Сондықтан тілді қарықатынас арқылы үйретуде сол этностың дүниетанымымен, мәдениетімен, тарихымен біріктіре қарастыру мәселесі туындайды. Тіл мен ой біртұтас ұғымдар. Тілдің ойды жарыққа шығарып, жеткізу қызметі сол ойдың қабылдаушы тарапынан қабылдану теткітері арқылы жүзеге асады. Мұның негізінде тіл де өзінің қоғамдағы қарым-қатынас құралы ретіндегі негізгі қызметін атқара алады. Демек, тілдік коммуникацияның лингвистикалық негізі қарым-қатынас құралы тілге байланысты екені анық. Лингвистика тіл туралы ілім болса, тілдік қатынас сол тілдің қарым-қатынасқа қатысты ерекшеліктерін қамтиды. Тілдік қатынас қатысымдық тұлғалар арқылы жүзеге асады. Оның қоғамда алатын орны тілдің атқаратын қызметінен көрінеді. Қатысымдық тұлғалар тіл ғылымының салалары – лексикология, семасиология, грамматиканың зерттеу объектілерімен қатар қолданылады. Қатысымдық тұлғалар мен тілдік тұлғалардың өзіндік ара қатысы, байланысы бар. Сонымен қатар тілдік қатынастың негізі – сөйлеу, адамдардың сөйлесу процесі. Осы сөйлесу, ұғынысу тікелей тілдік бөлшектердің қатысымен іске аса келіп, қатысымдық тұлғалардың қызметі нәтижесінде болады. Сөйлеу процесінде басты орын алатын – сөз бен сөздің байланысы, грамматикалық формалар мен мағыналар, сөздердің тіркесі, сөзжасам – осының бәрі тіл білімінің салаларында қарастырыла келіп, грамматиканың дамуына қанша әсер етсе, тілдік қарым-қатынасқа, сөйлеуге де сонша ықпал етеді. Лингвистикалық заңдылықтар мен грамматикалық ережелерді үйренбей тұрып, адам өз ойын дұрыс жеткізе алмайды, сол тілде сөйлей алмайды. Бір-бірімен байланысқа түспесе, белгілі бір сөздердің тобы қаншама көп болғанымен, ой түсініксіз болады. Айтайын деген ой ұғынықсыз болса, оны екінші адам түсінбесе, тілдік коммуникация да жүзеге аспайды. Адамдар арасындағы тілдік қарым-қатынас сөздік құрам мен сөздік қордың мол болуына қарай еркін жүзеге асады, түсінік тез жүреді. Лексикалық қор тілдің өсуімен бірге тілдік қатынастың мүмкіндігін арттырады. Лингвистиканың қай саласындағы қағидалар мен заңдар болсын тілдік қатынастың қағидаларымен тығыз бірлікте дамиды және оған әсер етеді. Тілдік қатынастың қоғамдық негізі қарым-қатынас құралы тілдің қоғамдағы ролі мен мәніне байланысты. Кез келген тіл, сол сияқты қазақ тілі – “адам қатынасының аса маңызды құралы” бола келіп, адамзаттық бір-бірімен түсінісу, пікір алысу, сөйлесуіне жол ашып қана қоймайды. Сонымен қатар ішкі, сыртқы қоғамдық жағдайларға әсер етеді, халыққа қажетті әлеуметтік, экономикалық істерді аңғаруға мүмкіндік жасайды; бірлесіп еңбек етуге дәнекер болады; қоғамдық-саяси күштердің өз мақсаттары үшін күресуіне қызмет ететін саяси құралы болады. Сөйтіп, жалпы көпшілік қауым мен саяси топтар арасындағы көпір болып табылады. Қазіргі қазақ тілі қандай қоғамдық-әлеуметтік ерекшеліктерді басынан өткізбеді? Қоғамдық-әлеуметтік кезеңдердің қай-қайсысында болсын қазақ тілі қазақ халқының ана тіліне тән әлеуметтік мәнінен айырылмауға тырысады. Басқа ұлт өкілдеріне қазақ тілін оқыту, үйрету барысында, *біріншіден*, оның қазақ ұлтының, қазақ халқының ана тілі екенін, оның ертеден дамыған тарихы барын, әдеби тіл дәрежесіне көтерілген салаларын, жазба тілге тән т.б. басты қасиеттерін түсіндіру қажет. *Екіншіден*, қазақ тілінің сол халықтың сөйлесу құралы болуымен қатар, басқа ұлт өкілдерімен қарым-қатынас жасауға негіз болатын, ұғынысуға, пікірлесуге жол ашатын ұлтаралық қатынас құралы екеніне баса назар аудару керек. *Үшіншіден*, қазақ тілінің қатысымдық сипаты оның ел аралық қатынаста қолданылатын қоғамдық мәнінен және ресми іс-қағаздарда жұмсалатын әлеуметтік қызметінен көрінеді. *Төртіншіден*, қазақ тілі – қоғамдағы барлық салаларда пайдаланылатын мемлекеттік дәрежеге жеткен қарым-қатынас құралы. *Бесіншіден*, ол – рухани мәдениет пен өркениет өнер жолында қолданылатын адамның сезімі мен көңіл-күйін жеткізетін құрал. Сол сияқты қазақ тілінің ең басты қатысымдық қасиеті – бір ұлтпен өкілдерінің

өзара түсінісуіне, ұғынысуына жол ашу, қарым-қатынас құралы ретінде бүгіндей қоғамға қызмет ету [2, 72].

Қазақстанның 2050 жылға дейінгі даму стратегиясы мен Қазақстан Республикасының білім беру мемлекеттік бағдарламасында кадрларды халықаралық стандартқа сай даярлау қажеттілігі анықталды және студенттердің жеке тұлғалық көзқарасын қалыптастырудың сапалы қағидалары ұсынылды. Бұл бағдарламаларда, Отандық және әлемдік мәдениеттің жетістіктеріне баулу, мемлекеттік тілді меңгеру, білім беру ісін басқару, қоғам мен экономиканың қажеттілігіне жауап беретін білім беру сапасын ұлттық жүйеде дамыту жұмыстары анықталған. Осы талаптарға сай жоғары оқу орындарында мемлекеттік тілді оқыту белсенді әдістерді қолданумен байланысты болып отыр. Ал, Қ.Қадашеваның пікірі бойынша, белсенді әдістерді пайдалану – дайын білімді алу емес, өз бетімен ізденуге үйрету, оқытушы мен студенттің өзара әрекеттерінің ауысуы, оқытушы белсенділігінің студент белсенділігіне орын беруі [3.102]. Ф.Оразбаеваның тұжырымдамасы бойынша, белсенді әдістерді сабақта пайдалану кезінде оқытушы мен студенттің қарым-қатынасы түбірімен өзгереді, студент іс-әрекетінің мақсатын анықтауда оқытушы оған көмек көрсетеді, студент жаңа білімді ашады, ізденісте болады, белсенділік танытады және олардың тұлғалық белсенділігін қалыптастырып, ізденіс-зерттеу, бағалау сияқты іскерліктерін дамытады. Белсенді әдістерді қолдану өзара түсіністікті, өзара әрекеттестікті, өзара байыптауды қамтамасыз етіп, сабақ барысында материалды жақсы меңгеруге көмегін тигізеді, ең маңыздысы пікірді, қарым-қатынастарды, мінез-құлық машығын қалыптастырады. Белсенді әдістің мәнін анықтау мәселесі көптеген ғалымдардың еңбектерінде зерделенді [3.176]. Бүгінгі таңда елімізде оқыту үрдісінде педагогикалық технологияларды пайдалануға, мемлекеттік тілді оқытуды жетілдірудің өзекті мәселелеріне де ерекше көңіл бөлінуде. Ғалым Б.Д. Парыгин бұл әдісті қарым-қатынас әдісі деп, оның төрт түрін ұсынған. Олар: коммуникативтік, ақпараттық, танымдық және реттеуші. А.А. Брудныйдың пікірі бойынша, оқытушы мен студенттің қарым-қатынасы инструменталды, өйткені оның мақсаты оқу процесіндегі бірлескен іс-әрекетті үйлестіру. Бірақ, осы уақытқа дейін белсенді немесе қарым-қатынас әдісі туралы, оның түсінігі туралы біркелкі пікір болмағанымен, ол-бірлескен іс-әрекетке деген қажеттіліктен туындайтын, ақпарат алмасуды, өзара әрекеттің, оқытушы мен студент арасында байланыс орнату мен оны дамытудың күрделі, көп жақты процесі. [4, 11]. Дұрыс ұйымдастырылған әдіс оқытудың әлеуметтік мәнін, студенттің рухани өсуін, адамгершілік жағынан дамуын, ынтымақтастық, өзара қарым-қатынас, ортақ мақсат пен бірыңғай қағидалар негізінде біріктіруге ықпал жасайды. Бұл – ең күрделі өнер, себебі оқытушы мен студенттің сұхбаттық қарым-қатынасына, белсенді және шығармашылық іс-әрекетке әсер ететін, оқытушы мен студенттің іс-әрекетін түбірімен өзгертетін әдіс. Тілді қарым қатынас арқылы үйретуде белсенді әдістерді қолдану кезінде студенттердің тыңдаушы емес, қатысушылар болуы, рөлге енуі, танымының қалыптасуы қарастырылады. Оқытушы дайын білімді бермейді, студенттерді өз бетімен ізденуге, шешім қабылдауға, ойын айтуға үйретеді. Оқытушы мен студент арасындағы әрекеттің ауысуы, студенттің белсенділігіне орын береді. Белсенді әдістерді қарым қатынас жасау арқылы сабақта қолдану барысында студенттердің өздері негізгі іс-әрекетке қатысуға мүмкіндік алатын болғандықтан, бірнеше белсенді ойын түрлері арқылы әдісті жандандыруға болары сөзсіз. Мысалы, 1. Қазақ тілі сабағындағы рөлдік ойындар әдісі. Қазақ тілі сабағындағы рөлдік ойындар әдісі – тілді үйрену процесіндегі ең белсенді әдістемелік тәсілдердің бірі. Оны тиімді қолдана білген оқытушы студенттерге білім мен тәрбие беруде табысқа жетіп, сол арқылы олардың ойын өз бетінше жеткізу қабілеті мен дағдысын қалыптастыруға, монолог түріндегі ойын дамытуға, сұхбаттық қарым-қатынас негізіндегі сөйлеу тілін байытуға ықпал етеді.

Рөлдік ойын – оқыту мақсатында қолданылатын, сөзге араласу жағдайын ұйымдастыратын құрал. Оның негізіне өзара рөлдегі және ойындық көріністерді бөліп алып, соған сәйкес студенттердің бір-бірімен қарым-қатынас жасаудағы ұйымдастырылған жұмыс жатады. Рөлдік ойын сөйлеу тілін дамытудың тиімді де қызықты тәсілі екені белгілі. Оған мысал ретінде мына факторларды келтіруге болады: рөлдік ойындарда сөзге араласушы жандардың басты назары әңгіменің мазмұнына ауады, рөлдік ойындар тілді әлеуметтік тұрғыдан қолдануда барынша сезімтал болуға үйретеді, студенттердің қызығушылығын қалыптастыруға оң әсерін тигізеді, әдеттегі жағдайға қалыптасуы қиын қабілеттерді бойға сіңіруге кең жол ашады, ойындық рөлдерді жүргізу кезінде студенттердің бойында тілді үйретуге байланысты шығармашылық қабілеті дамиды, ойында студенттердің барлығы жұмысқа белсене кіріседі, ойындар тілді үйренушілердің бір-бірімен және оқытушылармен қарым-қатынасқа түсу ынтасын арттырады, әңгімелесушілердің сөзге бейімділік қабілетін танытудағы теңдік жағдайын жасайды, жағымды да әсерлі қарым-қатынас тудырады.

Студенттерді рөлдік ойын арқылы тілге үйрету мына кезеңдерден тұрады:

1. Студенттерді қарым-қатынас жасау кезінде пайдаланатын тілдік ұғымдармен таныстыру.

2. Тіл үйретуді оқытушының қарым-қатынастық ой-ниеті жөнінде және оны тілдік бейнелеуге түсіру тәсілдері туралы, оқытушылық қарым-қатынас тудыру жағдайлары хақында айқын көзқарасын қалыптастыру.

3. Тілдік материалды пайдалана білуге жаттығу – ұстаздық қарым-қатынас және қарым-қатынастық ой-ниетті жүзеге асыру кезінде теңбе-теңдік жағдайында тілдік ұғымдарды таңдай білу және қолдана алу қабілетін дамыту.

4. Рөлдегі ойындарды қолдана отырып, тілді үйрену кезінде студенттердің оқытушымен қарым-қатынас жасай білу дағдысы. Бірден рөлдік ойынды бастамай тұрып, дайындық үшін жаттығулар беріледі. Мысалы: 1. Студенттердің фонетикалық және грамматикалық тұрғыдан дұрыс сөйлеуін дамытуға арналған жаттығулар мен тілдік ойындар. Мұндай жаттығуларда тек қана оқытушының тарапынан болатын сөздер ғана қалыптасып қоймайды, сонымен бірге студенттер тарапынан болатын кері реакция орнығады. Тілдегі ойындарда сұрақ қоя білу, қарым-қатынастық мәні бар сөздерді пайдалана отырып, сұраққа дұрыс жауап бере білу, әңгімені өрбіте білу қабілеттері дамытылады. «Жетік біл» ойыны барысында студенттер жұптасып жұмыс істейді. Олар сұхбат жазылған карточкалар алады. Студенттер бір-біріне қарым-қатынас жасау жағдайын, әңгімеге қатысушылардың мінез-құлқын және нақты материалды анықтайтын әр түрлі сипаттағы сауалдарды қоюға тиіс. 2. Қарым-қатынастық ойды білдіретін әр түрлі тілдік ұғымдарды пайдалана білу қабілетін дамытатын жаттығулар: - Нұсқау жобасын өзгертіңіз. Біреуді өзіңе қарата білудің сыпайы түрін пайдаланыңыз, оның бірнеше түрін беріңіз. Жағдаятты тыңдаңыз, оны есіңізге сақтаңыз, сол қарым-қатынастық ойды синонимдік құралдармен білдіріңіз. Бұл кезеңде рөлдік жаттығулар мынадай қабілеттерді дамытады: оқытушының тілдік мінез-құлқын сын тұрғысынан бағалай білу және оны ұстаздық қарым-қатынас жағдайына сәйкес өзгерте білу, жаңа жағдайларда тілдік ұғымдарды шығармашылықпен пайдалану. Бұндай үлгідегі жаттығуларды екі топқа бөлуге болады:

1. Жағдай айқын бейнеленген және бір ғана жағдаяттың болуымен сипатталатын жаттығулар. Жағдай бір ғана қарым-қатынастық ой-ниетті таңдау керектігін күні бұрын белгілейді, ал бір ғана қарым-қатынастық ой-ниет белгілі бір тілдік ұғымды тыңдау керектігін алдын ала айқындайды.

2. Қарым-қатынас жасау жағдайына, қарым-қатынастық ой-ниетіне, әңгімеге қатысушылардың рөлдік мінез-құлық ерекшелігіне қатыстылығына қарай әр түрлі тілдік ұғымдармен қарым-қатынастық ой-ниетті білдіру қабілетін дамытатын

жаттығулар. Мұндай жаттығулар дайындық кезеңінен рөлдік ойындарға көшу кезеңін мүмкіндік туғызады. Бірінші топтағы рөлдік ойындарға мыналарды жатқызуға болады. Қарым-қатынастық ойыңызды дұрыс білдіріңіз.

Болатын жағдаяттар:

1. Студенттермен қарым-қатынас жасауға арналған қосымша мүмкіндіктерді пайдалана отырып диалогті ойнаңыз. Бұл үшін диалогті кеңейту варианттары қойылған көрермендік тірек беріледі.

2. Басты сөйлемдер негізінде жағдайды ойнаңыз: университетте қазақ тілі сабағы енді ғана басталды. Студент 3 минутке кешікті, кіруге рұқсат сұрайды. Бұл оның бірінші рет кешігуі емес. Сабақ үзілді. Оқытушы кешігу себебін анықтады, өзінің көзқарасын айтады, шешім қабылдап, оны студентке хабарлайды. Маңызды мәселе: студентке сабаққа қатысуға рұқсат ете ме әлде оны рұқсат алып келу үшін деканатқа жібере ме? Бұл жағдайды ойнаудың үлкен тәрбиелік мәні бар. Оқытушы мұндай жағдайда барынша ұстамдылық, әдептілік, икемділік, әділеттілік, студентке деген сыйластық көрсетуге тиіс. Ол студент үшін тілдік мінез-құлық үлгісі болуы керек. Студенттерді тілдік қарым-қатынас жасауға үйрету үшін рөлдік ойындардың төмендегідей түрлері ұсынылады:

1. Тіл үйрету сабағының үзінділері ойналатын рөлдік ойындар.

2. Сабаққа даярлық, оны жоспарлау және оған баға беру кезеңінде белгілі бір кәсіптік-бағдарлық маңызды мәселені шешу қарастырылған рөлдік ойындар.Әдістемелік және психологиялық-дидактикалық зерттеу ісі көрсеткендей, рөлдік ойындарды пайдалану оқу процесін игеруде және оны барынша ұтымды өткізуде мүмкіндіктерді кеңінен ашады. Өйткені мұндай рөлдік ойындар жұптық және топтық жұмыстарды ұйымдастырудың маңызды құралы болып саналады. Сабақтағы белсенділік әдісін ұлттық ойындармен де сабақтастыра жүргізуге болады. Студенттер сабақ барысында ұлтымыздың салт-дәстүрлерімен, ойындардың шығу тарихымен терең танысып, өз білім, біліктерін жетілдіреді. Алған білімдерін өз тәжірибесінде қолдана білу машықтары қалыптасады. Мысалы, «Орамал тастамақ», «Көкпар» ойындары шапшаңдыққа, жинақылыққа үйретіп, ой ұшқырлығына бейімдейді, сын тұрғысынан ойлау қабілетін шыңдап, пәнге деген қызығушылықтары артады, студент білімінің тиянақты болуына септігін тигізіп, жеке де, топпен де жұмыс жүргізуге мүмкіндік туғызады. Жүсіппек Аймауытовша айтқанда: «Сабақ беру үйреншікті нәрсе емес, ол үнемі жаңадан жаңаны табатын өнер». Бұл ой бүгінгі ой сұранысымен қабысып жатқандай. Өйткені жаңа технологияларды үйреніп, оларды тіл үйрету үдерісінде қолдану нақты мақсатқа жеткізеді. Тілді оқытуда коммуникативтік технологияның берері мол, яғни қарым қатынас негізінде оқыту нәтиже беретін технология. Қазақ тіл білімінде қатысымдық әдістің негізін қалаған профессор Ф.Оразбаеваның: «Қатысымдық әдіс дегеніміз тіл үйренуші мен тіл үйретушінің тікелей қарым қатынасы арқылы жүзеге асатын, белгілі бір тілде сөйлеу мәнерін қалыптастыратын, тілдік қатынас пен әдістемелік категорияларына тән басты белгілер мен қағидалардың басты жүйесінен тұратын тіл үйретудің тиімді жолдарынан тоғыстыра келіп, тілді қарым қатынас құралы ретінде іс жүзіне асыраты әдістің түрі», дейді [5.32]. Оқытудың қатысымдық бағытын ұстанған Е.И. Пассов, А.А. Леонтьев сияқты әдіскерлер бұл әдістің ғылыми теориялық және ідістемелік тұрғыдан тиімді екендігін дәлелдеген. Ғалымдар коммуникативтік технологияны қолдануда төрт принципті негізге алуға болатынын айтты, Олар: тілге бағыттау(қарым қатынас), тілдік қызмет (сөйлесу), жағдаят (рөлдік ойындар), ұжымдық өзара қимыл(ұйымдастыру тәсілі) [6.55].Тілдік қатынастың жүзеге асу жолдары : жұптық,топтық, ұжымдық, яғни оқытушы осындай қатысымдық жұмыс түрлерін мақсатты түрде таңдай білсе – нәтижелі сабақ болатыны сөзсіз.

Әдебиет:

1. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан – 2030» Жолдау.
2. Қазақстан Республикасының Білім Заңы.
3. Жанпейісова М.М.. Модульдік оқыту технологиясы оқушыны дамыту құралы ретінде // Алматы, 2006, -4,5 б.
4. Құдайбергенова К.С. Инновациялық тәжірибе орталығы- педагогикалық технология көзі. Алматы // 2001. -75 б.
5. Оразбаева Ф.Ш. Тіл әлемі. Мақалалар, зерттеулер. –Алматы: АНАрыс, 2009. -368 б.
6. Оразбаева Ф. Тілдік қатынас: теориясы мен әдістемесі. -Алматы:РБК, 2000. -207 б.
7. Құрман Н. Жаңа педагогикалық технологиялар жүйесіндегі қазақ тілінен сабақ үлгілері. - Алматы, 2001. -142 б.
8. Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучение иноязычному говорению: - Москва «Просвещение»,1991 г.

МӘТІНДЕГІ СИНТАКСИСТІК ҚҰРЫЛЫМНЫҢ БАЙЛАНЫСУ ТӘСІЛДЕРІ

Әбікенова Гүлнат Төкенқызы

*(Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университетінің профессоры,
филология ғылымдарының докторы)*

Мәтін түзімге мәтіндегі синтаксистік құрылымның ықпалы ерекше. Синтаксистік құрылым дегеніміз - әр түрлі тұлғада өзара тіркесіп келіп жұмсалатын сөздердің сөйлем құраудағы жүйелі ережелері мен заңдарының жиынтығы. Сөйлем – белгілі бір тілдегі грамматикалық заңдылықтар бойынша ұйымдасқан, ойды жеткізудің, хабарлаудың басты құралы болып табылатын біртұтас тілдік бірлік. Сөйлем біршама тиянақты ойды, предикаттық қатынасты білдіретіндігі, өзіне тән интонациясының болатындығы, жеке сөз, сөз тіркестерінен құралатындығы сияқты негізгі белгілерімен сипатталады. Осыған орай сөйлем көп қырлы категория ретінде танылады. Сөйлем жеке сөз, сөз тіркестерінен құралса, сөйлемдерден мәтін құралады. Демек, сөйлем мәтін құраушы негізгі материал болып табылады. Мәтін ішіндегі сөйлемдер өзара әртүрлі тәсілдер мен құралдар арқылы байланысады. Олар өзара синтаксистік және мағыналық байланысқа түсіп тұтас мәтін түзуге қызмет етеді.

Сөйлемнің тұлғалық жағынан ұйымдасуы немесе предикативті түзіліс ыңғайындағы құрылымы структуралық құрылым деп те аталады. Ал мазмұндық жағынан ұйымдасуы, яғни белгілі бір объективті шындықты білдіру ыңғайындағы құрылымы семантикалық немесе мағыналық құрылым деп аталады. Сөйлемнің хабар білдіру ыңғайындағы құрылымы, яғни сөйлем арқылы берілген хабардың белгілі бір қарым-қатынастық мақсатқа лайық құрылуы сөйлемнің коммуникативтік құрылымына жатады.

Сөйлем құрылымдық сипатының мәтіннен және басқа синтаксистік құрылымдардан өзіндік ерекшеліктері болады. Сөйлемнің құрылымдық сипаты оның дербес бірлік, сөйлеудің бөлшегі ретінде қызмет атқаруына мүмкіндік береді. Жалпы сөйлемнің сыртқы (формалық) құрылымы мен ішкі (мазмұндық) құрылымы бір-бірімен тығыз байланыста қаралады. Осы екеуінің арасындағы бірліктен сөйлемнің коммуникативтік қызметі туындайды.

Сөйлем құрылымының мәтін құрылымынан басты ерекшелігі – оның бастауыш-баяндауыштық құрылымы. Басқаша айтқанда, ең кіші предикативті құрылымы. Бұл құрылым толық коммуникативті қасиетімен сипатталатын, хабар беру мақсатындағы синтаксистік бірлік сөйлемге ғана тән болып келеді.

Ал сөйлемнің мағыналық құрылымы тілдік элементтер арасындағы өзара ішкі тәуелсіздік пен қатынастар жүйесіне құрылған белгілі бір тұтастық болып табылады. Бұл тұтастық біріншіден, сөйлем компоненттерінің орын ерекшелігі, екіншіден, бұл орынның категориалды лексикалық тұрғыдан толығыуы, үшіншіден, лексикалық және синтаксистік мағыналардың бірлесе әрекет етуінен тұрады. Сөйлемнің мағыналық құрылымында предикаттың лексикалық мәні басқа мүшелерге қарағанда тәуелсіз, өзгермейтін мән болады. Демек, сөйлемнің грамматикалық мағынасы – предикативтілік, қызметі – коммуникативтілік, құрылымы – бастауыш-баяндауыштық қатынас болып табылады. Сөйлем – коммуникативтік бірлік, ал мәтін – адамның қоршаған ортамен қарым-қатынасын білдіретін ең жоғарғы коммуникативтік бірлік. Мәтін құрылымындағы сөйлемдердің өзара байланысын қамтамасыз ететін лексикалық бірліктер ретінде зат есімдер, есімді тіркестер, синоним, антоним, етістіктер,

есімдіктер, үстеу, сын есімдерді айтуға болады. Шылау және шылау мәндес сөздер, қыстырма сөздер, синтаксистік параллелизмдер де сөйлемдердің өзара байланысын жүзеге асырушы грамматикалық құралдар болып табылады.

Мәтін – ойды жеткізудің құралы. Мәтін арқылы қоршаған ортадағы шындықты танып біле аламыз. Сөйлем де белгілі бір тиянақты ойды білдіреді. Ойды жарыққа шығарудың негізгі құралы ретінде сөйлем байымдаумен тығыз байланысты болады. Байымдау – ойдың формасы, мұнда затқа немесе оның белгісіне қатысты нәрселер мақұлданады немесе теріске шығарылады.

Сөйлеммен айтылған байымдауда екі элемент болады: бірі – логикалық субъект (ойдың заты туралы ұғым), екіншісі – логикалық предикат (ойлауға қатысты белгі жайындағы ұғым). Бұл ұғымдар бастауыш, баяндауыш топтарымен берілуі мүмкін. Құрамында бастауыш-баяндауышы бар сөйлем байымдаумен құрылымдық элементтері жағынан сәйкес келеді. Бұл туралы И.И. Мещанинов былай деп жазады: «Субъект пен предикат сөйлем мүшелерімен салыстырылады, бірақ олармен теңдестірілмейді. Субъект бастауыш болып қана қоймайды, вербальды баяндауыштың жіктік жалғауынан да көріне алады. Предикативтік мазмұнға баяндауыш қана ие болып қоймайды, баяндауыштан тыс қолданылатын етістіктен жасалған сөз табы да ие бола алады. Мұндайда предикативтілік мазмұн сөйлем мүшесімен емес, сөз табымен байланысады. Әйтсе де субъект және предикаттың сөйлем мүшелерімен әр жақты байланыстарында сөйлем мүшелері олармен (субъект және предикатпен) бір жақты байланысқа түседі. Бастауыш субъектінің мазмұнын иеленеді. Баяндауыш предикаттың мағынасына ие болады» [1, 110 б.].

Сөйлем, сондай-ақ мағынасы мен коммуникативтік мақсатынан тыс тұлғалық жағынан да қарастырылады. Жетпісінші жылдар сөйлемді мағыналық құрылымы жағынан зерттеу кезеңі болды. Негізгі зерттеу әдісі “мазмұннан тұлғаға қарай” принципі бойынша жүзеге асады. Сонымен қатар, бұл кезеңде сөйлемді коммуникативтік құрылымы тұрғысынан зерттеу де біршама ілгеріледі. Осылайша бұл кезең сөйлемді зерттеуде оның негізгі үш сипатын (*тұлғалық, мағыналық, коммуникативтік*) жекелей де, өзара байланыстыра да қарауда біршама табыстарға қол жеткен кезең болды.

Н.А. Баскаков, Н.К. Дмитриев, М.З. Закиев, З.И. Будагова, А.А. Юлдашев, т.б. ғалымдар еңбектерінде сөйлемнің негізгі үш сипатын (*тұлғалық, мағыналық, коммуникативтік*) жекелей де, өзара да байланыстыра қарастырылады.

Сөйлем адамдардың шындықпен байланысты түрлі ойын білдіріп, бір-бірімен пікір алысу үшін және сөйлеушінің көзқарасын анықтау үшін жұмсалатындықтан, оның мазмұны белгілі бір логикалық қатынаста, арнайы модалдылық, шақтық, эмоциялық-экспрессивтік мағыналарға ұласады. Осыған байланысты, сөйлем құрылымында әр түрлі морфологиялық, синтаксистік тәсілдер мен категориялар, тілдік бірліктер бір-бірімен ұштасып отырады [2].

Т.Б. Алисова сөйлемнің мағыналық құрылысын оның модалдылық, денотативтік, коммуникативтік жақтарының өзара байланысы негізінде зерттейді. Ол сөйлемнің мағынасын екі жақты құрылым ретінде қарап, кез келген сөйлемнің мағыналық құрылысы екі жақты: яғни ол модалдылық және диктальді объект – предикаттық қатынастардың ұштасуына негізделген деп көрсетеді [3, 212 б.].

Сөйлем белгілі бір ой желісін білдіріп, тыңдаушыға түсінікті болу үшін, ондағы сөздер өзара берік синтаксистік байланыста тұруы тиіс. Сол сияқты мәтін ішіндегі сөйлемдер де өзара мағыналық және құрылымдық байланысқа түсу арқылы мәтін түзеді. Сөйлемнің құрамындағы әрбір сөз өзіне лайықты орында тұруы және жалғау, шылау сияқты дәнекерлік қызмет атқаратын тұлғаларды дұрыс қабылдауы керек. Осы

талаптар орындалмаса, сөйлемдегі сөздер өзара берік байланыса алмайды да, айтылған ой түсініксіз болады.

Қазақта, орыс та Андрейдің, менің көргенімді көрсе, көзі ашылса, менің жүрегімдей бауырмал жүректері болса, зорлық, қиянат, теңсіздік жоғалар еді-ау деп, бір мезет ойлайды. Бірақ ол мүмкін бе? Барлық адам баласының мінез-құлқын, жүрегін бір қалыпқа сорғып шығаруға бола ма? Адам баласының табиғаты бірдей болуын көксеуі дуализм-санашылдық жолы ғой. Бұл Толстойдың пікірі ғой. Жауыз Әшірбектерді қалай езгі қылуға болады? Адамды тұрмыс, күн көріс талқысы билеп, басын қосар, біріктіреді. Қол бастық, жатып ішер жалқаулық емес, еңбек, бейнет түзетер. Маркс бұған не айтады екен? Бұған жауап қарау керек екен деп ойлайды да, тағы кітапқа қарайды (Ж. Аймауытов).

Ия, сонымен қыс қатты болды. Жерден қайран болмады. Қара мал қолға қарады. Азғана пішенді аз күнде-ақ бітіріп алды. Бір уыс шөп бір ділдаға да жоқ, жұттың аяқ шені де шенді басты үйлер азығын да тауысты. Жұт жеті ағайынды болмай тұрсын ба? Отын қабат таусылды. Дүние тарылды (Ж. Аймауытов).

Бекболат біркіреді, бір шығады, тағат ете алмайды. Ақ білек көзіне елістейді де тұрады. Оны осынша ойламайын деп үйдегі атын, құсын аң аулағаның есіне түсірейін десе де болмайды. Ат, құс, аң, сейіл-серуен, қызық – думан – бәрі де жалғыз соның басында тұрғандай, бәрі де соның айналысында жүргендей көрінеді де тұрады. Бәрін де Ақбілек аударып әкеткен тәрізді. Қалай екенін өзі де түсінбейді (Ж. Аймауытов).

Бірыңғай бастауыштар ажуа, мысқыл тудыратын стильдік жүк арқалайды: Жетіқанатақ орда лық толы кісі. Төрде күректей теке сақалды, ақсақалды, күбідей тырсылдап, көзін ашып жұмған ақ сәлделі қара шұбар қожасы бас болып, жем сауық өнектей өңкей күшігендер отыр. Оларға таяу жуанды-жіңішкелі, ұзынды-қысқалы, сақалдысы, көсесі, қырықпасы, қырмасы аралас бақа көзденген, жылан көзденген билер, ауылнайлар, елубасылар, атқамінерлер отыр. Көк шалбар ық өміне қатқан жалғыз-жарым кедейдің көк шолақтары төмен отыр. Белуардан төселген кілем, көрпесінің үстінде көк шұға тройкасы үрген тұлыптай тырсиған, шашы кірпі шешендей тікірейген, жұқа қабақ, кейкі тұмсық, ақ пұшық жігіт ақ жастықты шынтақтап, жантайып жатыр (Ж. Аймауытов).

Көксау мойны мықырайған, көзі бақырайған, бет-аузы жұртта қалған сірідей тырысқан, қол-аяғышидей, бойы шүкейтей бір жарқанат еді. Көк саудың араласпайтын сөзі болмаушы еді: көбінесе әйелдер мен ерке карасына елшілікке жүруші еді. Көк сау білмейтін ел жапсары, қатын өсегі, партия, пәле жоқ еді (Ж. Аймауытов).

Мұң мен назы аралас Мұстапаның зарлы әні, жорғадай тайпалып, құйындай екпіндеген Жарлығаптың «Алтыбасары» Дәрменді қыздырды, екілендірді, солған сайын оның асқардай асқақ, Арқадай байтақ, тұлпардай желді, алыптай еркін ащы айғағы аспанға құлаш сермеді, тау да, сай да, бұлақта, тал да Дәрменге үн қосты. Саңғырады, күңіренеді, айғайлаған сайын Дәрменнің алқымы кеуіп, күрелері білеудей болып, тер бұршақтай домалады.

Әннің құдіреті, Дәрменнің дарынды әнші екендігі бірыңғай анықтауыштар мен бірыңғай бастауыштар арқылы автордың мақсатты қолданысының нәтижесінде ашылады.

Көңіліңді қына, көзіңді торта басса, күйінсең, өкінсең, қайғынды ұғар, сөзіңді тыңдар жан болмаса қайғыға қарсы тұруға қайратың жетпесе, ішке толған қапырықты, шылым, насыбай, апиын, арақ болмағанда немен сейілтер едің? Дәрігерлер темекі де, арақ та, у дейді. Денеңді улайды, тамырыңды қуалайды, қаныңды бұзады, дертті қылады, жасыңа жетпей қартайтады, өлтіреді дейді. Әлде көңілдің шері у емеспе? Олжаныңды жемейме? Әлдемейірімсіз, қорлық-зорлық, жауызөмір у емеспе? «Зәрдің

басын зәр алады» деп неге айтыпты? Өлім де, ілім де у-дың зияны өзгелерге айта берсін, біз Ықаңның шылым құмарлығын сөге алмаймыз (Ж. Аймауытов).

Сөйлем – мәтін құраудың материалы болса, сөз - сөйлем құраудың материалы, ойлау процесінің тірегі болып есептеледі. Тілдік материал негізінде айтылатын ойымыз түсінікті болу үшін сөйлемді мәнерлеп айтып, сазына келтіріп сөйлейміз. Жалғау, шылау сияқты дәнекерлік қызмет атқаратын тұлғалар мәтін ішіндегі сөйлемдерді байланыстыру қызметін де атқара алады, сол арқылы мәтінтүзімге қатысады. Мәтін құрылымындағы күрделі синтаксистік тұтастықтарды жай сөйлемдер мен құрмалас сөйлемдер құрайды. Жай сөйлемнің атқаратын қоғамдық қызметі – жалаң бір ойды білдіру, ойды жарыққа шығару, оны басқаларға білдіру, сол арқылы қоғам мүшелерінің өзара түсінісу қызметін атқарады. Жай сөйлемнің өзіндік ерекшелігі сыртқы көрінісі мен ішкі мазмұнында болады. Құрамы жағынан жай сөйлем жеке сөздерден тұрып, интонациялық жағынан тиянақты, өз алдына бір бүтін болып саналады. Жай сөйлемнің құрамындағы сөздер бір бірімен грамматикалық байланыста тұрып, сол байланыс арқылы, бастары бірігіп, күрделі ойды білдіретін бір бүтін болып табылады. Жай сөйлемдер мен құрмалас сөйлемдердің өзара тізбектік немесе параллель байланысқа түсуі арқылы микромәтін құралады.

Сарысудың бойына бытыса біткен теректі, қайыңды емен, үйеңкілі қайың тоғайдың ар жағындағы күлгін көк жазықтың қиыр шетінен төңкерілген қазандай, қып-қызыл күн шыққанда Ораз-Мұхамед ат басын көлеңке бетке бұрды. Астындағы Азбан-Сұрдың сирағынан бастап созылған, өзіне ұласа бере, әлдеқайда барып жоғалатын ұзын көлеңкені қызықтағандай сәл іркілді. Қарсы алдындағы кең жазыққа қараған. Жаңа көтерілген күн сәулесімен қызыл толқындана құлпырған боз жусанды кең дала. Сипай қамшылап, өз көлеңкесін өзі қуалай аз жүрді. Алға аттаған сайын көлеңке қысқара түскен. Бусана толықсып жатқан жер реңі өзгере бастады. Төңірек тегіс тыныштыққа бөккен. Артта ат пысқырды. Жүз қадамдай тежеле ерген жасауылдардың бірінің аты (М. Мағауин).

Сөйлемдер пікір алысудың біртұтас бөлшегі ретінде адамның мақсатты ойын білдіру және оның мазмұнына сөйлеушінің субъективтік қатынасының қалай екендігін көрсету үшін жұмсалады. Сөйлемдердің грамматикалық мәні әр түрлі сөйлеу мазмұнына зат, құбылыстардың байланысына негізделіп, белгілі бір логикалық қатынас ыңғайында жалпылама мағынада қолданылады. Қолданылу аясы мен мағынасы жағынан сараланып, жалпы құрылымы жағынан кеңейіп, тереңдей түседі.

Мәтін құрылымында келген мәтін түзуге тілдік материал болып табылатын жай сөйлемдер де, құрмалас сөйлемдер де бір-бірімен қалай болса солай тіркесіп келе бермейтіні белгілі. Тілімізде сөйлемдердің өзара байланысуы түрліше тәсілдер арқылы жүзеге асады. Мәтін түзу үшін мәтін құрылымындағы сөйлемдер белгілі бір заңдылықтарға сай, мағыналық-құрылымдық байланысқа түседі. Мәтін құрылымындағы сөйлемдер көмекші сөздер, интонация арқылы байланысады. Мәтінтүзуші сөйлемдерді байланыстыру қызметін атқаратын көмекші сөздер мыналар: *септеулік, жалғаулық, демеулік шылаулар көмекші етістіктер*. Бұл топта ерекшелеу тұратын модаль сөздерді, модальданған сөздерді көрсете кетуге болады.

Мәтін түзуде сөздердің орын тәртібі тәсілі де белгілі рөл атқарады. Біріншіден, бұл тәсіл арқылы мәтін ішіндегі сөздер өзара синтаксистік байланысқа түседі, екіншіден, қабысуды айқындайды, үшіншіден, синтаксистік қатынасты (пысықтауыштық, анықтауыштық) белгілейді. Тіліміздегі сөздердің қалыптасқан орын тәртібінде бағыныңқысы бұрын келетінін ескерсек, орын тәртібі позицияның тәуелді-тәуелсіздігін анықтайды. Төртіншіден, орын тәртібі тәсілі коммуникативтік жақтан мүшелеудің (актуальды мүшелеу) тәсілі ретінде қызмет атқарады. Тіліміз сөйлем мүшелерінің орын тәртібі едәуір еркіндігімен де сипатталады, инверсияға, әсіресе

поэзиялық шығармаларда мүмкіндік бар. Сөздердің орын тәртібі сөйлемдегі ойдың жеткізілу ретіне, сөйлемдердің контексте орналасуына, ондағы стильдік ерекшеліктерге, олардың берілуіне ықпал етеді.

Мәтіннің логикалық және қатысымдық категорияларының тілдік көрінісі әр мәтінде әртүрлі. Ол, әсіресе, сөйлемдердің ремалық бөлігінде айқын байқалады. В.В. Виноградовтың айтуы бойынша, сол контексте немесе жағдайға сәйкес белгілі бір сөйлемнің нақты мазмұнын анықтауда сөйлемнің темасы мен ремасының ақпараттық жүгін білу өте маңызды. Сөйлемнің темалық және ремалық бөліктері арқылы сөйлемдердің ақпараттық қайнар көзі, сөйлеу кезіндегі екі адамға да белгілі мәселелер мен айтылымның ядросы, ақпараттық негізі анықталады. Мәтіннің семантикалық ұйымдасуында ремалық бөлік ерекше маңызды рөл атқарады, бір сөйлемнен екінші сөйлемге өткен сайын ремалық бөлік негізгі ақпаратқа қатысты жаңа ақпараттарды үстемелеп отырады. Әрекет иесі біреу болған жағдайда мәтінге бірізді баяндау мәнері тән болады да, ремалық бөліктегі субъектінің әрекетіне қатысты объектілер, мақсат пен адресат келесі сөйлемдердің темасына айналады. Әрекет иесі екеу немесе одан да көп болған жағдайда олар сөйлемнің тематикалық бөлігін параллельді ауыстырып отырады. Мысалы: Осымен жұрттың бәрі кеттіге есептеп қойып еді, үш күн өткенде бір күні таңертең ойда жоқта Көксерек өзінен-өзі сап ете түсті. Құрмаш пен әжесі қасқырдың бұл мінезіне сүйсініп, қуана қарсы алды (М. Әуезов). Мұндағы қимыл-әрекет иесі бірнешеу – жұрт, Көксерек, Құрмаш пен әжесі.

Мәтінге қатысты жаңа ақпараттың қосылып отыруы ашық немесе жасырын түрде жүзеге асырылады. Ақпараттың шектен тыс артық, не шектен тыс аз берілуі оны қабылдауды қиындатады. Мысалы: Су жағалап жиырма-отыз қадамдай жүріп екінші тастамаға келді. Салбырап тұр. Едіге жинай бастаған. Шынында бос екен (М. Мағауин). Бұл контексте сөйлемдерде имплицитті түрде түсіріліп қалған ақпараттардың әсерінен тема-ремалық тізбектілікті бірден байқау мүмкін емес. Мәтін мазмұнындағы белгілі бір ақпараттың жасырын берілуі, автордың айтайын деген ойының маңыздылығын арттыра түседі. 1-сөйлемнен кейін қосылған жаңа ақпараттың 3-сөйлемде анық танылуы тақырыптың маңыздылығын көрсетіп тұр: Қарсы алдынан ескен самалға кеудесін тосып, сипай қамшылап келе жатқан. Ойламаған жерден, жол үстінен, ытқи жөнелді. Бір-ақ тұтам оқ жылан (М. Мағауин). Ақпараттың авторлық мақсатқа қарай «әдейі» түсіріліп берілуі қазақ жазушыларының шығармаларында стильдік тәсілі ретінде қолданылатынын байқауға болады.

Әдебиет:

1. Мещанинов И.И. Структура предложения. – М., 1963.– 216 с.
2. Жұбанов Қ. Қазақ тілінің грамматикасы. – Алматы: Ғылым, 1996. – 210 б.
3. Алисова Т.Б. Очерки синтаксиса современного итальянского языка. – М., 1971.– 462 с.

БІРІККЕН СӨЗДЕРДІҢ ӨЗІНДІК ЕРЕКШЕЛІГІ

Есматова М.Т., ф.ғ.к., доцент
 ҚТӘ-15 тобының студенті **Кенжебулатова Г.Б.**
 (М. Қозыбаев атындағы СҚМУ, Петропавл қ.)

Күрделі сөздердің табиғатын анықтауда, әсіресе олардың сараптамасын жасауда бір ауыздылық жоқ. Сондықтан күрделі сөздерді атауда бірталай терминдер қолданылып жүр: «күрделі біріккен сөздер», «кіріккен сөздер», «біріге-біріккен сөздер», «құранды және құрамасөздер», «күрделі қысқарған сөздер» т.б. мұның осылайша атауы күрделі сөздерді ажыратуда қиындықтардың кездесуі, олардың компоненттері ара-қатынастарының табиғаты өте күрделі тілдік құбылыс болуынан болып отыр.

Күрделі сөздердің бір тобын біріккен, кіріккен сөздер деп бөлуолардың компоненттерінің ара-қатынасерекшеліктері айтылған. Ғалым А. Ысқақов «Біріккен сөз деп компоненттері мағына жағынан да, форма жағынан дәлелулі өзгерістерге ұшырамай-ақ, өзара бірігіп, жинақталған біртұтас лексикалық семантикалық мағына білдіретін күрделі сөзді» айтамыз десе [1], ғалым К.Аханов «семантикалық тұтастығымен десипатталатын көртышқан, әрқашан, басқұр т.б. тәріздес сөздерді айтамыз» дейді [2, 86б.].

Ғалымдар Ш.М. Мажитаева, Ш.Ш. Жалмаханов, Т.Т. Пірімбетов, Б.А. Қалиевтердің пікірінше, «біріккен сөз күрделі сөздер қатарына жатуы үшін кеміндеекі шартты орындауы керек:

1) кеміндеекі, үш сөздің бірігуінен жасалуы шарт: тасбақа, қосаяқ. Бұл сөздерсемантикалық бірлікте болып, атауыштық қызметте жұмсалған.

2) екі сыңарының мағынасы да бар, әрі фонетикалық өзгеріске түспеген, бірекпінде тұрған, бірақ сөйлем мүшесі әрі бірсөз табы ретінде пайдаланады» [3, 58 б.]. Осы белгілер негізінде «Біріккен сөздер күрделі сөздер тобына жатып, «біріккен» сөздер ретінде басқа топтардан ажыратылады, мәселен, әркім, әлдекім болса сөйлем құрамында не тұрлаулы, не тұрлаусыз, ал сөз табында есімдіктер».

Біріккен сөздердің қос сөздерден айырмашылығы М.Б. Балақаевтың пікірінше, келесіде:

Кесте 1 Біріккен сөздердің қос сөздерден айырмашылығы

Қос сөздер	Біріккен сөздер
1. Салаласа байланысады	1. Сабақтаса байланысады
2. Екі сөздің арасы алшақ	2. Екі сөз қиюласып, біртұтас
3. Екі сөздің қосарлануынан құрамындағы сөздердің мағыналары мүлдем өзгеріп жаңа мағына пайда болмайды, сөз мағынасы түрленеді: тау-тау, өзді-өзі, кемпір-шал.	ритмикалық әуенмен айтылады.
4. Екі сөздің арасында тұлғалық үйлесімі болады: жоғары-төмен, оңды-солды, алды-арты, қарай-қарай	3. Екі сөздің бірігуінен оның құрамындағы сөздердің мағыналары солғындап жаңа сөз, жаңаатау жасалады: шекара, бесжылдық, бірталай т.б.
	4. Екі сөз де көбінесе атау-түбір тұлғалы болады. Тұлғалық үйлесімі болуы шарт емес.

Біріккен сөздерді түйдекті тіркестерден ажырата да білу керек, себебі олар сөз тіркестерге ұқсас. Бірақ біріккен сөздердің өз ерекшеліктері бар:

1) Кейбір қос сөздердің сыңарлары қазіргі тілде дербестігі болмай, олардың қатысымен жаңа сөз жасалуы мүмкін: талан-тараж, астан-кестен, бала-шаға, емін-еркін. Сөз тіркестердің компоненттері лексикалық қасиетін жойып тұтасып бір сөзге айналмайды: бірі екіншісінің мағынасын толықтырады не көмекші болады, мысалы: қос ішекті домбыра, ақ қасқа бие дегенде қос ішекті, ақ қасқа күрделі топтар екі-екі сөзден құралған, алдыңғылары лексикалық мағыналарын жоймай, соңғыларын анықтайды да, екеуі жиналып белгілі бір заттың сыны қызметінде жұмсалады.

2) Біріккен сөздердің сөз тіркестерден екінші айырмашылығы да бар. Сөз тіркесі – кемінде толық мағыналы екі сөзден (кейде түйдекті тіркестен) құралып, жаңа грамматикалық мағына (синтаксистік қатынас) білдіру үшін сабақтаса байланысқан сөздер тобы. Бұл анықтамада «жаңа грамматикалық мағына» дегенге ерекше назар аударуға болады. Әдетте толық мағыналы сөздің әрі лексикалық, әрі грамматикалық мағыналары болады, мысалы зәулім сарай, Орал өңірі деген сөз тіркестерінің құрамындағы – сын есім (зәулім) мен зат есім (сарай) және жалқы есім (Орал) мен жалпы есім (өңір) ол сөздің грамматикалық мағыналары.

Солардың өзара тіркесуі нәтижесінде жаңа анықтауыштық мағына пайда болады. Осындай анықтауыш, толықтауыш, пысықтауыш, баяндауыш дегендер – толық мағыналы сөздердің тіркесуі нәтижесінде пайда болған жаңа грамматикалық мағыналар. *Сөздердің бірігіуінен жаңа мағына тумайды, о бастағы синтаксистік қатынасын жойып, лексикалық мағына тудырады.*

Ғалым М. Балақаев сөз тіркес пен біріккен сөздердің айырмашылығын көрсетеді, олардың аражігін:

1) сөз тіркестердің компоненттері лексикалық қасиетін жойып, тұтасып, бір сөзге айналмайды: бірі екіншісінің мағынасын толықтырады не көмекші болады;

2) сөз тіркесі кемінде екі толық мағыналы сөзден құрылып, грамматикалық мағынаға ие болады;

3) сөздердің бірігіуінен грамматикалық мағына тумайды сөздердің синтаксистік қатынастары жойылып, жаңа лексика-грамматикалық мағына туындайды;

4) тіркескен сөздердің арасы ашық, алшақ болады, біріккен сөздің арасы бітелген, тұйық болады. Сондықтан біріншілердің арасына басқа сөз қосып, не басқа сөзбен орын ауыстырып айтуға болса, екіншілердің арасына басқасөз не морфема қосуға, басқа сөз қоюға, орын ауыстыруға болмайды; Сөз тіркестер (*қарлы биік тау, биік-биік қарлы таулар, қарлы биік тау*) орын ауыстырып басқа сөздер қосуға болады, біріккен сөздер (*адалбақан, жарғанат, итаяқ, тасбақа*) арасына сөз не морфема қосуға болмайды.

Біріккен сөздер ғалым М.Б. Балақаевтың пікірінше, ол бастағы кемінде толық мағыналы екі сөзден тұтасып жымдасу нәтижесінде әдепкі лексика-грамматикалық мағыналарынан айырылып (не күңгірттеніп) жаңа лексикалық, соған лайық жаңа лексика-грамматикалық мағына тудыратын сөздер бірлестігі [4, 232 б.].

Біріккен сөздер бірігіп, басқа сөздермен отасқанда, біртұтас сөз болғанда, бұрынғы мағыналық дербестігін, лексика-грамматикалық мағыналарын, бұрынғы синтаксистік қатынасын да, байланысын да жояды. Жаңа сапалы туынды сөзге айналады. Академиялық грамматикада біріккен сөздерге келесі анықтама беріледі: «Біріккен сөз деп сыңарлы мағына жағынан да, тұлға мағына жағынан да бірігіп біртұтас мағынаны білдіретін біртұтас дыбыстық құрамдағы, бір екпінмен айтылып, сөйлемнің бір мүшесі қызметін атқаратын сөздерді айтамыз» [5, 254 б.].

Біріккен сөздерді топтастыру үшін олардың синтаксистік байланысын зерделеу керек. Осындай сөздердің құрамында фонетикалық байланыстардың екі түрі болады:

1) Біріккен сөз құрамындағы сыңарлар ұласқан қалпында бір екпінге ортақтасып, бір екпінге ие болып тұруы, айтылу тұтастығы олардың байланысын күшейтіп жымдастыра түседі.

2) Біріккен сөздер аралығында дыбыс үндестігі байқалады. Ол жағдай кездейсоқ емес – әдетте түбір мен қосымша арасында болатын ілгерінді, кейінді дыбыс үйлесімдері біріккен сөздер аралықтарында да болады, мысалы Бегәлі, Дәметкен, Аягөз – кіріккен сөздер, осындай дыбыс үндестігі біріккен сөздерде де байқалады.

Біріккен сөздердің арасында синтаксистік байланыстар да байқалады:

1) біріккен сөздердің көбі изафеттің 1-түрі ретінде саналады: «изафет» I түрінде біріккен сөздердің екі сыңары қосымшасыз бірігеді, мысалы: *Қаламұш, шаибау, абжылан, абырой, адамзат, адамата, айбалта, айдала, айнакөз, айылбас, айырбас, асқабақ* т.б.

2) Изафеттің екінші түрінен жасалған біріккен сөздер де бірталай, мысалы: *отағасы, елбасы, құсбегі, түнеукүні, өмірбой, қазоты*. Мұнда бірінші сыңар қосымшасыз болса, екінші сыңарда тәуелдік жалғау сақталған.

3) Изафеттік тіркестегі екі сыңардың да қосымшасы сақталуы мүмкін, мысалы: *жаздыгүні, қыстыгүні, күздігүні*. Бұл біріккен сөздердің бірінші сыңарларындағы ілік септіктің соңғы дыбысы сақталмаған, қысқарған, бірақ -ды буыны сақталған, ал екінші сыңардағы тәуелдік жалғауы толық сақталған.

4) Біріккен сөздердің арасында анықтауыштық қатынастар болуы мүмкін. Бұл жағдайда бірінші сыңары сын есім (*ақшенгел, қарақұрт, қарашайыр, қарандыз, қаракөз*), сан есім (*біраз, біртоға, екібастан, екіқабат*), есімдік (*ешкім, ештеңе, әлдекім*) екінші сыңары зат есім болып келеді.

5) Біріккен сөздердің арасында толықтауыштық қатынастар болуы мүмкін (*атқамінер, орынбасар, қаптесер, демалыс, итемген, күнбағыс*) т.б.

6) Пысықтауыштық қарым-қатынастар: *айналсоқ, аңғалсоқ, кешқұрым, селқос, селсоқ, тесіпшыққан*.

Біріккен сөздерді топтарға бөліп, сараптамаларын құруға болады. Бұндай сараптамалардың бірнешеуін көрсетуге болады. Бірінші сараптама біріккен сөздердің тұрақты, дағдылы компоненттері бойынша құрастырылады:

Құмар: *атаққұмар, әнқұмар, әзілқұмар, бәлекқұмар, баққұмар, дүниеқұмар, малқұмар, сөзқұмар*.

Тану: *Абайтану, әдебиеттану, жаратылыстану, өлкетану*.

Бет: *беталды, беталыс, бетбақ, бетбұрыс, бетперде*.

Ит: *итсиген, итемген, итмұрын, итаяқ*.

Ғалымдар Н.А. Оразақынова, Ж.Т. Исаева, Г.С. Булеева біріккен сөздерге келесі атауларды жатқызады:

1. Аң, құс, жәндік, өсімдік атаулары: *жолбарыс, қосаяқ, көкқұтан, алабота, аққу, бәйтерек*, т.б.

2. Географиялық атаулар (жер, су, планетааттары): *Жетіқарақшы, Темірқазық, Алакөл*, т.б.

3. Кісі аттары: *Сайлаубай, Мекемтас, Әлімбек*, т.б.

4. Дене мүшелері, анатомиялық атаулар: *асқазан, тоқішек, ұлтабар, кәріжілік*, т.б.

5. Ауру атаулары: *алаөкпе, көкжөтел, қарасан*.

6. Ойын атаулары: *алтыбақан, ақсүйек, орынсатпақ*.

7. Ән, күй, өлең атаулары: *Саржайлау, Сарыарқа, Қараторғай*, т.б.

8. Қоғамдық өмірге күнделікті тұрмысқа байланысты әр түрлі атаулар: *Елтаңба, денсаулық, жасөспірім, халықаралық, мерейтой*, т.б.

9. Мезгілге байланысты атаулар: *биыл, бүгін, қыстыгүні, жазғытұрым, күздігүні*, т.б.

10. Белгісіздік, болымсыздық мәндегі атаулар: *ешкім, ештеңе, қайсыбіреу, әлдекім, ешқашан*, т.б. [6, 23 б.].

Ғалымдар Ш.Бектуров, М.Серғалиев біріккен сөздердің мағыналық жақтан сипаттап, келесі топтарын жіктейді:

1. Зоологиялық атау жәндіктер: *тасбақа, қырықаяқ*

2. Ботаникалық атаулар, шөп түрлері: *қозықұйрық, қырықбуын, күнбағар*

3. Ойын атаулары: *ақсүйек, аққала*

4. Географиялық атаулар: *Қызылқұм, Сары ағаш, Жезқазған*

5. Кісі аттары: *Боранбай, Ботагөз, Амангелді*

6. Жұлдыз, планета атаулары: *Жетіқарақшы, Темірқазық*

7. Есімдіктер: *әлдекім, әлдеқашан, қайсыбір, кейбір*

8. Орыс-қазақ сөздерінен біріккен, әр түрлі заттар мен мекемелердің атын білдіретін сөздер: *Автоқалам, фотосурет, қазақконцерт, ауылсовет*

9. Үш сөзден құралып біріккен сөздер: *Екібастұз, Меңзең, шалтөбе, Мұратбайұлы* [7].

Біріккен сөздер де есімді, етістікті болып бөлінеді. Есімділердің басыңқы бөлшегі есім болады да, бағыныңқы сыңарлары есім де, етістік те, үстеу де бола береді: *бұзаубас, жартас, жолбарыс, алтыбақан, бірқазан, келіссөз, ашкөз, алжапқыш*. Етістікті біріккен сөздердің соңғы бөлшегі етістік болады да, бірінші сыңары есім, етістік бола береді: *жанкүйер, сөзқұмар, бесатар, итемген*.

Біріккен сөздердің бұлай есімді, етістікті болып бөліну негізі сондай құрамдағы сөз тіркестерімен ұқсастығынан туады: есімділердің бағыныңқы сыңары есім болса, етісті сөз тіркестерінің басыңқы, соңғы сыңарлары етістік болады және алдыңғы топтағылар соңғыларға қарағанда өте жиі кездеседі.

Біріккен сөздер құрамы тұрақты тіркестердегі сияқты дағдылы сөздер болады. Бірақ олардың көбі келтірінді мағынадан гөрі тура мағынада көбірек жұмсалады. Ондайда біріккен сөздердің кейде басыңқы, кейде бағыныңқы сыңарларының мағыналары күнгірттеніп морфемалық дәреже бейім тұрады. Ондайлар жүре бара көптеген біріккен сөздер құраудың амалына айналады. Мысалы:

Құмар: атаққұмар, араққұмар, әнқұмар, әзілқұмар, бәлекқұмар, баққұмар, дүниеқұмар, даңққұмар, кітапқұмар, қалжыңқұмар, қанқұмар, мақтанқұмар, малқұмар, сөзқұмар, соғысқұмар, сәнқұмар, шайқұмар.

Тану: Абайтану, әдебиеттану, жаратылыстану, өлкетану, табиғаттану, шығыстану.

Бет: беталды, бетбақ, беталыс, бетбұрыс, бетперде, бетіпезер, беташар.

Ит: итсигек, итемген, итмұрын, итаяқ.

Біріккендердің екінші – басыңқы сыңары етістік болғанда, ол көбінесе келер шақтық – ар/ – ер/ – р тұлғалы есімше болады: ауызашар, атқамінер, алтыатар, беташар, бесатар, баскесер, басбұзар, елкезер, есікашар (ырым), жолашар, желқағар, жатыпішер, жатыпатар, жанкүйер, күнбағар, қанішер, қаптесер, құстонар(өс), нақсүйер, орынбасар, оққағар, соғысқұмар, тілашар, тұсаукесер, тоқымқағар (ырым), ұлтабар, ұйқыашар, ізбасар, шыңкетер, шашсипар(ырым). Етістікті біріккен сөздердің көбі, осылай, келер шақтық тұлғада көп жұмсалады, шақтық мағына білдіру үшін емес, қимылдық сапаның бейтарапты қимылдық сапа екенін білдіру үшін жұмсалады. Оған қарағанда *-ған* тұлғалы өткен шақтық есімше тұлғалы етістіктің біріккен сөздің соңғы сыңары болып жұмсалуды сирек кездеседі: Айбалдырған, бойжеткен, ержеткен, итемген, қойкемірген(өс), наркескен, сүтемген(өс), тоғайбүлдірген(өс), тастүйген(өс), тасжарған(өс), тасбүлдірген(өс), тасбүйірген(өс), тасбүйырған(өс) т.б.

Қорытып айтқанда, осылардың бәрі біріккен сөз жасалуының заңдылықтары, бәрінен деолардың аяқ тірерайқын заңдылығы – белгілі модельдерге құрылатындығы.

Әдебиет:

1. Ысқақов А. Қазақ тіліндегі түбір сөздер мен туынды сөз // Қазақ пен ұйғыр тіл білімі мәселелері. – Алматы, 1963. -78 бет.
2. Аханов К. Грамматика теориясының негіздері. – Алматы, 2010. – 240 бет.
3. Мешков О.Д. Словообразование в современном английском языке. – М., 1985. -120 стр.
4. Балақаев М.Б. Қазақ әдеби тілі – Казахский литературный язык. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – 472 бет.
5. Қазақ грамматикасы. Фонетика., Сөзжасам, морфология, синтаксис. – Астана, 2002. – 784 бет.
6. Оразыханова Н.А., Исаева Ж.Т., Сулеева Г.С. Қазақ тілі Сөзжасам. Морфология. – Алматы, «Арыс» баспасы, 2004. – 176 бет.
7. Бектуров Ш., Серғалиев М. Қазақ тілі. Алматы: Білім, 1994. – 224 бет.

КӨКШЕ ӨҢІРІ ФОЛЬКЛОРЫНЫҢ ТАРАЛУ АРЕАЛЫ

Жәмбек С.Н., ф.ғ.к., профессор

(Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті)

Аңдатпа

Мақалада Көкше өңірі фольклорының таралу ареалы, халықтық мұраны сақтаушылар мен жинаушылар теориялық тұрғыда талданады. Халықтық мұраны жүйелеп, фольклористика ғылымы тұрғысынан бағалау, бағамдау сөз болады.

Түйінді сөздер: жер-су атаулары, фольклорлық үлгі, аңыз-ертегілер, әдет-ғұрып фольклоры.

Көкше өңірі – ежелден фольклорлық мұраларға бай. Өңірде сақталған, әлі де жалғасып келе жатқан ел мұраларының негізін патшалық Ресейдің отарлаушылық саясаты да, ұлт мұраларына деген Кеңестік сынаржақ саясат та шайқай алмады. Ел мұралары әртүрлі саяси канъюнктураға қарамастан, өзінің дәстүрлі эволюциялық жолымен дамып, жаңғырып жатты.

Көкше өңірінің бай ауыз әдебиеті мұралары тарихи Есіл-Көкше өңіріне түгел тараған. Бір шеті Ресей федерациясының Қорған облысынан, екінші шеті қазіргі Ақмола облысының аудандарын қамтиды. Бұрынғы Көкшетау облысының шегіндегі Уәлиханов, Қызылту, Тайынша (Чкалов, Красноармейск), Келлер, Айыртау, Рузаев аудандары қазір Солтүстік Қазақстан облысы территориясының құрамына кіреді. Бірақ біз фольклорлық мұраларды жинап зерттегенде Көкше өңірінің бұрынғы қалыптасқан аймақтық межесін еске аламыз. Себебі Көкше өңірінің аймақтық фольклорын аталмыш аудандарсыз елестету мүмкін емес. Тарихи-генетикалық, географиялық біртұтастық кеңістіктердің мәдени, рухани, тарихи бірегейлігі (единтичность).

Фольклорлық мұраларды жинап, зерттеуде осы ұстанымдарды (принциптерді) басшылыққа алуға жетелейді.

Бата-тілек, тойбастар сияқты ел мұралары Көкше өңірінің барлық аудандарында кездесті. Ақан сері туралы ел әңгімелері Ақмола облысының Бурабай, Зеренді аудандары, Солтүстік Қазақстан облысының Ғабит Мүсірепов, Айыртау аудандарынан жазылып алынса, ал Біржан сал туралы ел әңгімелері Ақмола облысының Бурабай, Еңбекшілдер, Ақкөл аудандарының аумағынан жазып алынды. Қара өлең, жоқтау үлгілері Көкше өңірінің барлық аудандарында кездесті. Көкше өңірінде туған фольклорлық мұралардың, сал-серілер туралы ел әңгімелерінің, көршілес Ресей Федерациясының Омбы, Қорған облыстарына дейін таралғанын ескерте кеткіміз келеді. Себебі, бұл өңірлер мәдени, тарихи, шаруашылық типі бір кездердегі көшпелі рулар мекен еткен қоныстар еді. Сол себепті бұл өлкелердің рухани фольклорлық мұралары ерекшеленбей бір-бірімен тығыз байланысып жатқан тарихи-генетикалық тұрғыда бірегей туыстасып жатқан біртұтас рухани қазыналарымыз екені даусыз. Бұлай дейтініміз: «1965 жылы М. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының ғалымы Е. Ысмайылов бастаған ғылыми экспедициясы РСФСР-дің Түмен, Омбы облыстарына барған сапарында Орынбайдың өмірі, өлеңдері анық білетін аталас ұрпағынан және ақынның баласынан қалған қолжазбаларды тауып алып қайтты» [1, 129]. Осы өңірлердегі рухани мұраларымызды Көкше өңірінің өзіндегі ел мұраларымен салыстыра отырып, олардың арасындағы туыстық, генетикалық-жанрлық байланыстарды саралап, айқындап алу басты нысаны. Омбы, Түмен, Қорған облыстарындағы ел арасын тараған мұралардың көпшілігі Орынбай, Арыстанбай, Шал,

Ақан сері, Үкілі Ыбырай, Біржан сал туралы танымымызды кеңейте түсері сөзсіз. Жыр-дастандар туралы сөз қозғағанда Көкшетау, Зеренді, Айыртау аудандарында «Бөгенбай батыр», «Кенесары-Наурызбай», «Қарға батыр» жырларымен қатар, «Қабанбай батыр», «Ағыбай батыр» дастандарының жырланып айтылуын сөз етсек. Мысалы, Қабанбай батыр жыр-дастаны Қазақстанның көп жерлерінде ұмытылып, Көкше өңірінде жырлануы таң қаларлық сирек жағдай. «Қабанбай батыр», «Ағыбай батыр» дастандарын ел арасына алғаш құйма құлақ арқалы ақын Шәкен Отызбаев жырлап, ол кісіден оның шәкірті, талантты ақын, ҚР-ның халық ақыны К. Шәкеев үйреніп, бізге жеткізіп отыр.

Көкше өңірінде небір поэтикалық, көркем жер-су атаулары кездеседі. Олардың әрқайсысына ел арасына тараған ғажайып аңыз-әңгімелері бар. Мысалы, Бурабай өңіріндегі «Ақылбай асуы», «Ақбура» тауы, «Жекебатыр», «Оқжетпес», «Абылай» алаңы, «Шайтан ұршық» тасы. Оқжетпесті С. Сейфуллин өзінің «Көкшетау» поэмасына шабыттана жырға қосып, сырлы сезіммен көркем суреттеген. Оқжетпес шыңы туралы қазақтың ағартушы ғалымы Ш. Уәлиханов 15-тен астам әңгімелер жинаған. Бұлардан басқа Үш дінгек, Бөлектәу, Теміртау, Жұмбақтас, Күміскөл (Бурабай) мен Айнакөл (Үлкен шабақты), Сандықтас, Тас кебіс, Сиыртас, Аютас, Қойтас, Көкарал, Сарыбұлақ, Кенесары үңгірі, Қотыркөл сияқты жер-су атаулары кездеседі. Бұларға байланысты аңыз-әңгімелер Бурабай ауданында кең тараған.

Осылардың ішінде Оқжетпеске байланысты аңыз ғажап та көркем сырлылығымен ерекше тартымды. «...Кедей ауылда асқан күшті, әрі арманшыл бір батыр тұрыпты. Жас кезінде уайым-қайғы дегенді елемей, өзінше думандатып өмір сүреді. Ер жеткенде жоқшылық пен халық мұңын көріп, қабағын кірбің салады. Туған жеріне шығыс пен оңтүстіктен жоғарыдан шапқыншылық жасап, батыстан Еділ қалмақтары шабуылдап, тыным бермейді. Сүттей ұйыған ауылдардың шаңын аспанға шығарып, астан-кестен қиратып, жау қолы төрт түлік мал табындары мен қорғансыз адамдарды айдап әкетеді. Ал ел іші бір-бірімен қалыңдық пен жайылымдыққа таласып, күнде қырқысып, ауыз бірлікке келе алмайды. Жас батыр бәріне қолын бір сілтеп, ауылдан кетуді ойлайды. Еркін жүріп, бақ пен байлық іздегісі келеді. Өзіне қылыш пен дулыға, үстіне сауыт соғып киіп, бақыт іздеп жолға шығады.

Жол үстінде оған басқа жұрттың батырлары жолығады. Олар да бақыт жолына жалғыз шыққандар екен. Жас батыр оларды күш біріктіріп, қол болуға шақырады. «Төртеу түгел болса, төбедегі келеді, алтау араз болса, ауыздағы кетеді» деп ата-баба нақылын айтады. Бірақ оны өзгелер тыңдамайды, әркім өз жолымен жеке дара жүре береді. Жаумен бірінші болып жас батыр кездесіп, жалғыз өзі қарсы шабады. Қаптаған қалың қол оның алдын бөгеп, қоршауға алады. Ол қанша күшті болса да қисапсыз жауды құртып бітіре алмайды. Дұшпан қара масадай құжынап, шегірткедей үймелеп, батырдың үстіне шығып кетеді. Оның көзі көрмей, құлағы естімей қалады. Сонда ғана ол бақыт үшін жалғыз күресудің қате екендігін түсініп, ах ұрып өкінеді. Алып тұлғалы батыр әл-дәрмені құрып туған даласына шалқасынан құлап түсіп, тасқа айналады, мәңгілік ұйқыға беріледі. Жекебатыр тауы міне осылай пайда болған деседі.

Батырдың қырыққа таяу келген жасы,

Денесі биік жота, таудай басы.

Сақалын төсін жапқан, қыр мұрынды,

Киюлі баста жатыр дулығасы

деп ақын С. Сейфуллин сөзбен суретін салған. Жұрт оны алыстан қызықтап тұрып, басындағы дулығасынан бастап: анау – ақ маңдайлы, мынау – қалың қабағы, қыр мұрны, эне, ерні, иегі мен сақалы, - деп батыр бейнесіндегі тау мүшелерін санап тұрар еді әдетте. Соның барлығы табиғат ананың төл тумасы» [2, 9].

Ал Саумалкөл, Сарыөзек, Қаратал, Қоскөл, Сарыкөл, Айыртау, Жалғызтау, Қамысақты, Жалтыркөл, Сырымбет, Торанғұл, Тұяқсалпық, Дүкен, Қалмақкөл секілді жер-су атаулары Солтүстік Қазақстан облысы, Айыртау ауданынан жазылып алды. Көкшетау төңірегінде Жамантұз, Қылшақты, Бұқа сияқты жер-су атаулары бар. Солардың бірі Көкшетау қаласын Солтүстік батыстан қоршаған Қопа көліне келіп құятын ұзын аққан Қылшақты өзені. Бұл туралы мынадай аңыз бар: «Оның аталу хикаясы қысқа ғана. Абылай хан қол жинап, жорыққа аттанайын деп жатқанда, бір батырына ризалық сезімін білдіріп, күміс сапты, жүзі көз қарыған қылыш сыйлаған екен. Соңы мақтаныш еткен батыр өзен жағасында кеукеулеген шаршы топтың ортасында тұрып, міне, көріңдер деп қылшылдаған қылышын қынабынан суырып алған кезде, сабы қолынан сусып, шолп етіп суға түсіп кетеді. Бұрқырап, сарылдап ағып жатқан су қымбат қылышты қақпақылдап ала жөнеледі. Батырлар тұра қуады, бірақ ағысы қатты өзен батырларды мазақ қылып жібереді. Қылыш аққан өзен содан бері Қылшақты болып аталып кеткен. Келе-келе бір «ы» әрпі түсіп қалған, Қылышақты деп жатқанша «Қылшақты» дей салу жеңіл болған ғой» [2, 72].

Бұрынғы Көкшетау облысы, Қызылту ауданының бір пұшпағын иемденіп жатқан, тың көтеру жылдарында туған Ленинград ауданының бір елдімекені Айсары есімімен аталады. Бұл атауға байланысты халық аузында қыз бен жігіттің, Айсары мен Шорманның махаббаты туралы аңыз «Айсары-Шорман» дастанында жырланады.

Аңыздағы Үкілі, Моншақты, Домбыралы, Бөрілі, Бұланды, Көксеңгір, Құлнияз, Құлайғыр, Торыатөлген, Шабдаразбан – жер аттары. Бұлардың бәрі де халық аузындағы «Айсары-Шорман» дастанының тараулары. Бұл жерлердің барлығы да кезінде Қызылту өңірінен енші алған қазіргі Уәлиханов, Ленинград аудандарының айтулы ауызекі тарихи ескерткіштері.

Қазіргі Солтүстік Қазақстан облысы Ақжар ауданында Үлкен Қарой және Кіші Қарой деген жерлер бар. Осы өңірде Ақтүйесай деген жер аты бар. Осы аттас ауыл бар (бұрынғы К. Маркс кеңшары).

Бұл атауды халық бұрынғы уақытта бір байдың жақсы көретін түйесі сайға құлап өлгеннен қойылған дейді. Мұны осы ауылдың 80 жасар кейуана тұрғыны Махамбетова Үміт апайдың аузынан жазып алдық. Мұндай қызықты атаулар ел ішінде көп-ақ.

Дәстүрлі халық ауыз әдебиетінің қазіргі кездегі тағдыры, сондай-ақ қазіргі халық шығармашылығын зерттеу үшін жекелеген ірі ақын-жырауларды ғана іздеп, олардың шығармашылығымен шектелу аздық етеді. Ғылымға керегі, фольклорлық шығармалар көпшілік арасында өмір сүре ме? Оларды бұқара айта ма? Күнделікті тіршілікте олар еске алына ма? Ел арасында фольклорлық орта бар ма, жоқ па? Міне, жалпы қай фольклордың болмасын тағдырын білу үшін осы мәселелерді анықтау шарт. Дәстүрлі ауыз әдебиетін қазіргі жай-күйіне, дамуына байланысты біздің ғылым не істеу керек. Біздіңше, бұл мәселенің ғылыми да, қоғамдық та мәні бірдей. Сондықтан экспедицияға шығып ел ішіндегі ауыз әдебиеті үлгілерін жазып алумен шектелмей, фольклор өмірін тереңірек тексергеніміз жөн.

Себебі, көне халық сөздерін жақсы білетін, нәшіне келтіре айтатын шеберлерді табу ғылыми ғана емес, қоғамдық маңызы бар іс. Өйткені сөз зергерлері тек ғылыми зерттеудің нысаны ғана емес, олар сондай-ақ қазіргі халық мәдениетінің көрнекті қайраткерлері. Сондықтан ондай кісілердің таланты мен фольклорлық қызметінің мәдениетімізге тигізетін пайдасын ойлауымыз керек.

Қазақ еліндегі неше түрлі сөз майталмандары – осы күнгі жыршылар, термешілер, өлеңшілер, ертегішілер, әңгімеші-шежірешілер, ең алдымен, ежелгі мұраны сақтаушылар. Олардың шеберлігі мен шығармашылығының басты ерекшелігі елдің ежелгі мұрасы мен мәдениетін біліп, түсінуімен қатар, сақтап, нәшіне келтіре орындап, көпшілікке таратуында, келесі ұрпаққа жеткізуінде.

Бұл ерекшелік тек психологиялық қасиеттерге, жаттау қабілетіне, музыкалық талантқа, әсем дауысқа ғана байланысты емес, сонымен бірге сөз шеберінің ішкі өнерпаздық дарынына, халық поэзиясының нәрін түсіне білуіне, оның сыр-сипатын, қасиетін жақсы танып, меңгеруіне байланысты. Дәстүрлі ауыз әдебиетін білетін сөз зергерлері – шын мәніндегі суреткерлер, өнерпаздар. Бірақ олардың еңбегінің мәні, ең алдымен, фольклорлық дәстүрді жақсы сақтауында. Бұл – олардың өзіндік ерекшелігі. Олар жазушы емес, әрі жаңадан жыр шығармайды. Шығарған күннің өзінде өзі сақтап жүрген поэтикалық дәстүрден аса алмайды. Сондықтан ғалымдар олармен жұмыс істегенде, «тек жаңа шығарма, өлең-жыр жаз» деп талап қылмауы керек. Ең алдымен олар дәстүрлі фольклорды қалай сақтайды, қалай айтады, шеберлігі қандай? Міне, осы жағын анықтау қажет.

Ғылыми еңбектерде халық ауыз әдебиетінің өмірі үлкен де күрделі процесс. Бұл процеске халық поэзиясының шеберлері де, жинаушылары да, зерттеушілері де қатысады. Ауыз әдебиеті шеберлерінің негізгісі, әрине, ақындар. Олардың жеке шығармашылығы, дәстүрге қатынасы мен жаңашылдықтары туралы көптеген еңбек жазылды. Сонымен қатар, ақындардан басқа да сөз майталмандары бар. Олар өлеңші, әңгімеші, шежіреші, ертекіші сияқты ел арасында, той-жиындарда, күнделікті тұрмыста әр түрлі қызық әңгіме, өлең-терме, шежіре айтып, көпшілікті сүйсіндіретін сөз зергерлері. Халық поэзиясына бұлардың да қосқан үлесі бар. Олай болса, ауыз әдебиетін жан-жақты зерттеу үшін фольклорист ғалымдарымыз ақын-жыршылармен бірге өлеңшілер, әңгімешілер, шежірешілер, ертегішілер тағы да басқа білгірлердің репертуарын, орындау мәнерін, тіпті, бүкіл шығармашылығын ескеріп, зерттеу керек екендігі айтылады [3, 153].

Халық поэзиясын зерттеу ісінде жинаушының да еңбегі үлкен рөл атқарады. Осы ретте, мына жайға көңіл аударғымыз келеді. Қай шығарма болса да айтушының аузынан сөзбе-сөз алынғаны абзал. Ешбір сөз өзгертілмеуі тиіс. Әрбір жазылып алынған шығарманың толық паспорты болуы керек, яғни орындаушының өмірбаянын, білетін басқа шығармаларын, оларды кімнен, қашан және қай жерде үйренгенін анықтау керек. Сондай-ақ орындаушының жырлау және әңгімелеу мәнерін де бақылап, хатқа толық түсіру қажет. Біз Көкше өңірінің фольклорлық мұраларын жинастыруда осы талаптарды басшылыққа алдық.

Қазіргі уақытта зерттеу тобының алдында тұрған үлкен мақсаттың бірі – дәстүрлі қазақ фольклорының қазіргі дәуірдегі жай-жағдайын терең зерттеу. Ол үшін әуелі Көкше өңірінің аймақтық картасын жасау керек. Фольклортану ғылымының зерттеу әдістері әдебиеттанудан гөрі өзгешелеу екені белгілі. Оның бастысы – жинау жұмысы, жинау әдісі. Ақмола, Солтүстік Қазақстан облыстық кітапханаларының мұрағаттық және қолжазба қорларында көптеген материалдар жинаулы. Алайда, ауыз әдебиетінің әр кезеңін терең зерттеу үшін бұл жеткіліксіз.

Айта кету керек: мамандарымыздың қолында қазіргі фольклордың жазылып алынған үлгілері өте аз, тіпті жоқ десе де болғандай. Сондықтан аудандарға жоспарлы түрде кешенді ғылыми экспедиция жасауды мақсат еттік.

Ауыз әдебиетінің халық тұрмысымен және халық шығармашылығының көптеген түрлерімен байланысы фольклористика экспедициясын этнография және өнертану, тілтану мамандарынан құруға негіз болады. Мұндай экспедиция аймақтың әрбір ауданын жоспарлы түрде зерттеуге мүмкіндік береді. Сөйтіп барып, аймақтың фольклорлық картасын жасау қолға алынды. Мұның өзі ауыз әдебиеті үлгілерінің бәрін хатқа түсіруге мүмкіндік береді және зерттеу ісін көп жеңілдетеді.

Екіншіден, мұрағаттың және қолжазба қорларындағы ауыз әдебиетінің үлгілерін жарыққа шығаруды да мақсат еттік.

Ендігі бір көңіл аударатын және зерттеп, шешімін табатын мәселе – дәстүрлі фольклорды қазіргі халық шығармашылығының бір бөлігі деп қарау керек пе, жоқ әлде одан тыс, жеке дүние деп санау дұрыс па? Бұл сұраққа бірден жауап бере қою қиын екені түсінікті. Біздің ойымызша, дәстүрлі фольклорды рухани мұра ретінде жалпы қазіргі халық мәдениетінің бір саласы деп санаған жөн, бірақ ол қазіргі фольклорға енбейді, өйткені дәстүрлі фольклор ежелгі заманның дүниесі.

Көне қазақ фольклорының қазіргі заманда өмір сүруі оның өңделуіне немесе жөнделуіне байланысты емес. Ең алдымен, ол – өмір сүріп отырған тірі, өміршең мұра. Мұра дейтініміз халық оны бұрынғы өткен дәуірлерден қабылдап алып, өткеннің ескерткіші деп бағалаған, әрі сол арқылы өзінің тарихи және мәдени салт-дәстүрлерін сақтап келген. Өміршең болатыны ол музейде сақтаулы тұрған жоқ, халық өмірінің қайнаған ортасында жасап жүр, тіпті, сол өмірдің бір бөлшегі, сол себепті оның заңы мен ықпалына тәуелді. Өміршең болатындығы ол осы заманның адамдарына керек, себебі халықтың көптеген идеялық және эстетикалық кәдесіне әлі де жарап жүр. Қазіргі уақытта халқымыздың ғасырлар бойы сақтап келген мұрасын нағыз ғылыми түрде жан-жақты зерттеуге және оның барлық күрделілігі мен қайшылықтарын ашып алу актуальды мәселе болып тұр. Әңгіме тек зерттеу туралы ғана емес, одан да гөрі маңыздырақ мәселелер жайы: осы күнге дейін халқымыздың арасында сақталып, тіпті дамып, өмір сүріп келе жатқан мұра жайлы, оған деген біздің көзқарасымыз туралы; осы мұраның қазіргі мәдениетіміздегі орны жайында, қазіргі мәдениетіміздің оны меңгеру мен өңдеу жолдары және түрлері хақында. Біз білеміз, фольклорлық мұра екі түрде сақталады. Бірі – шығармаларды ауызша сақтап, ұрпақтан ұрпаққа жеткізіп отыратын халық жады. Екіншісі – қолжазба мен кітап және осы күнгі жазып алып, содан соң қайта тарататын әртүрлі техникалық құралдар. Фольклорлық жазбалардың маңызы, ең алдымен, ұмтылған, яки ұмыт бола бастаған халықтың ауызекі шығармаларын мәңгілік сақтауында. Тек осы мұраларды бастырудың арқасында ғана қай халықтың фольклоры болса да бүкілхалықтық мәдениеттің бір бөлігіне айналады. Ал ең жақсы үлгілері дүниежүзі мәдениетінің қазынасына енеді. Фольклорды жүйелі және ғылыми түрде жинау мен бастыру жұмысы ғана фольклорлық мұраны өнердің біртұтас және өзіндік құбылысы екенін танытуға мүмкіндік береді. Сондай-ақ жинау менен бастыру бұл мұраны түгелдей қамтуға, бүкіл қауымға түсінікті әрі мағыналы етуге жағдай туғызады, қазіргі әдебиет пен өнердің қайнар көзі ретінде оқытуға және жасөспірімді тәрбиелеу жұмысында пайдалануға мүмкіндік береді [3,157]. Ғылыми жоба тақырыбының өзектілігі де осында.

Ұйымдастыру жұмысының біріншісінде, жалпы халық әдебиеті мен ән-күй мәдениетінің арнайы бір аудандағы жай-күйі жан-жақты анықталады. Бұл белгілі бір жанрдың белгілі бір уақыттағы ерекшелігін байқауға мүмкіндік береді. Бірақ, ондай жинау тәсілі көп аудандарды қамти алмайды. Сондықтан фольклорлық үлгілерді көбірек жинау үшін экспедицияға шығу жолымен тиімді және материалдардың ауқымы кең болады. *Экспедициялық* әдіспен жинауды, осы экспедицияның бір барған жеріне қайталап баруы, ең алдымен, жиналған материалдардың дұрыстығын анықтаса, қосымша халық мұраларын жинауға жағдай туғызады. Егер экспедицияға берілген уақыт тым аз болып, жазу жұмыстарын үлгере алмай жатқан жағдайда, байқап, бағдарлау әрекетін жасап келуге болады.

Фольклорлық нұсқаларды жинау жұмысының түпкі мақсаты зерттелетін ауданды жан-жақты қамтып, кездескен материалдарды түгел жинау болып табылады. Экспедиция кезінде халық әдебиетінің қай жанры, қандай түрлері бар, қандай мөлшерде және қай түрі ел арасында көп айтылатыны да ең басты назарда болды. Ол үшін сол аудан жұртшылығының қолданыс аясындағы туындылар түгелдей жазылып алынады. Егер уақыт тығыз не жұмыс қолы аз болып, толық жинап үлгермеген

жағдайда бар материал есепке алынады. Ел ішінде ұмытыла бастаған жанрлар тізімге алынып, көнекөз қарттардың жадында қай деңгейде сақталғаны есепке алынады. Жазып алу кезінде жеткізушілердің жас айырмашылығы, олардың халық әдебиетіне деген ой-пікірі хатталып, қағазға түсіріледі. Әрі әр аудан бойынша фольклорлық материалдарды кешенді түрде мұқият жинау өте маңызды болып саналады. Жоғарыда айтып кеткеніміздей, халық мұраларын жалғыз жарым емес, бірнеше маманның қасытуымен жүргізгенде ғана мақсатқа жетуге болады.

Әр жинаушы өзінің міндетін жақсы біліп, ескі қолжазбалар мен басылымдарды қабылдап немесе көшіріп алып, белгісіз ән-күйлердің ноталарын, тарихи-этнографиялық материалдарды түгел қамтуға тиіс.

Фольклорлық үлгілерді жеке мақсатта жинауды басқа бағытта да жүргізуге болады. Мысалы, әртүрлі батырлық жырлар, тарихи дастандар, ертегі, мақал-мәтелдер, шешендік сөздер, тағы басқа болып келеді. Бұл жағдайда жинаушы сол тақырыптағы жанрды қалдырмай жазып алу қажет. Әрқилы орындауда, түрлі нұсқада, толық немесе үзінділерін тұтасымен ұнтаспаға, болмаса қағазға түсіріп алу шарт. Бұл жағдайда шығарманың ауқымы, сол туындыға жергілікті тұрғындардың қатысы мен пікір, айтушының байланысы тағы сол сияқты жағдайлар ескерілуі қажет. Сондай-ақ әр түрлі фольклорлық үлгілерді жинауда түрлі әдістер қолданылады. Осы орайда ғылыми-зерттеу әдістерін ұтымды пайдалана білген жөн. Себебі аңыз-ертегілерді, батырлық жырларды, тарихи жырларды, әдет-ғұрып, салт-сана рәсімдерді кейбір өлкеде бұл жанрдың қайсыбірінің аясы бір адамға жырауға, шежірешіге, әншіге, күйшіге қатысты болуы мүмкін. Ондайда жырау шежіреші, күйші, әншілерді арнайы іздеп барып, солардың орындауында жазып алған жөн. Орындаушылардың ерекше мінез-құлықтарын ескере отырып, олардың өмірін қазіргі репертуарлары мен фольклор жанрымен байланысын анықтау қажет. Сондай-ақ елдегі әртүрлі өзгерістерге қатысты дүниеге келген туындылардың орындаудағы машығына назар аударылады. Батырлық жыр, аңыз-әңгіме, ертегі айтушының немесе өз жанынан шығарушының мүмкіндігіне қарай жазып алынып, нашарын жазбай кетуге болмайды.

Ақын, жырау, тәуір орындаушылар жоқ жердің өзінде жыр, әңгімені, аңызды айтып беруге ықыласты адамнан жазып алған жөн. Бұндайда оның қайда орындалғаны (тойда ма, әлде басқа жиында ма, т.б.) туралы мәліметтер назарға алынады. Ал мақал-мәтелдерді және өзге шағын жанрларды жазғанда ерекше тәсіл қолданылады. Жергілікті тұрғындардан сұрастыру арқылы оларды жинастыру үнемі сәтті бола бермейді. Мақал-мәтелдерді ел ішінен жазып алу үшін көнекөз қариялармен аралас-құралас жүріп, сөздерін бағып, ауызекі күнделікті сөйлемдермен жазып алуға тура келеді. Себебі, мақал-мәтелдер, қанатты сөздер мен нақыл сөздерді дәл мағынасында еске түсіру қиын. Олар сөз орайына байланысты қолданылады, әнші, жыршы, айтыс ақындарының жаңа шығармаларында жаңа мәнді сөздер дүниеге келетінін қаперде ұстаған жөн.

Ал жұмбақ жазып отырғанда, міндетті түрде жауабы түсірілуі шарт. Балалар фольклорын жинағанда балалардың осы кезде ойнап жүріп айтатын мақал-мәтелдеріне, тақпақтарға, оқыту, мазақтау, ойын өлеңдеріне назар аударып, олардың қандай жағдайда туғанын айта кеткен орынды. Сол сияқты балалар ойынына сипаттама беріп, ойында қолданылған шағын жанрларды, өлеңдерді қағазға түсіріп алған дұрыс. Ойын ойнап жүрген балалардың жас ерекшеліктеріне де мән беру керек.

Жинаушының негізгі бағытының бірі – тақырып. Егер тақырып «әдет-ғұрып фольклоры» немесе «тарихи оқиға кезіндегі фольклор», т.б. болған жағдайда, сол оқиғаға қатысты ортаны тауып алып, мейлі ол өлең, ауызша айтылған әңгіме, бейпіл сөз, ән-күй, шешендік сөз, т.б. болсын түгелдей қамтылуы тиіс. Соның бәрінде сол күндегі тарихи оқиғаға байланысты ой-пікір, көзқарас, көңіл-күй болады.

Фольклор үлгілерін жинаудың мұндай кезеңінде кейбір тақырыптар жан-жақты қамтылса, енді кейбіреулері шолу күйінде болуы мүмкін. Экспедицияға әзірлегенде «фольклорлық материалдар көп кездеседі-ау» деген аудандарды алдын ала сұрастырып, анықтап алған жөн.

Көкше өңірінің аймақтық фольклорының таралу аумағы көршілес Солтүстік Қазақстан облысының Айыртау, Ғабит Мүсірепов, Тайынша, Ақжар аудандары мен Ресей Федерациясының Қорған, Түмен, Омбы облыстарына дейінгі шекті қамтыса, біз өз статистикалық мәліметтерімізді Зеренді, Бурабай аудандарындағы фольклорлық мұраларымыздың қоры бойынша ұсынбақпыз. Зеренді, Бурабай аудандарындағы ел мұралары, аңыз-әңгіме, шежіре, бата-тілек, жыр-дастандарды осы өңірдегі елге сыйлы, құймақұлақ, зерделі көкірек қариялар Қарта Қартбаев, Өзбек Хасенов, Баян Жанғаловтардан жазылып алынды.

Осы Зеренді, Бурабай өңірлерінен 100-ден аса бата-тілек, 50 шақты жоқтау, 1 айтыс, 30-40 жұмбақ, 118 мақал-мәтел, 10-нан аса майданнан жазылған хаттар, 50 шақты сыңсудың түрлері, 25 шілдехана жыры, 33 ел аузынан жазылған әңгімелер, 2 шежіре, 38 ел мұралары жазып алынды. Бұл жерде Зеренді, Бурабай аудандарындағы барлық елдімекенге экспедиция ұйымдастырылмағандығын айта кеткен жөн. Бұларды сақтап, жеткізушілер: Темірбаева Биға, Махамбетова Үміт, Сәдуақасова Орынбасар, Байсейітова Бибігүл, Қазенұлы Еслам, Ақышев Кеңес, Әбжанқызы Нағима, Қайрат Айсәуле, Тырманов Сұлтания, Баймұқанов Асылбек т.б.

Бұл өңірлерге алдағы уақытта тағы да экспедиция ұйымдастырып, әлі де болса қолға түспеген мұраларды тауып, бұрынғы уақыттарда экспедиция назарынан тыс қалған өнерпаздарды, фольклор мұраларын сақтап, жеткізушілерді экспедиция жұмысына тартып, ел мұраларының қорын кеңейте беру абыройлы да келелі іс болмақ.

Әдебиет:

1. Адамбаев Б. Алтын сандық. – Алматы, 1989. – 129 б.
2. Мусин Ж. Жер шоқтығы Көкшетау. – Алматы: Жалын, 1989.
3. Қасқабасов С. Фольклордың қазіргі өмірдегі орны // Фольклор шындығы. – Алматы, 1990.

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТІЛГЕ ҚҰНДЫЛЫҚ БАҒДАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТАНЫМДЫҚ МАҢЫЗЫ

Каваклы Мехмет

*(Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік университеті,
Түркістан қаласы)*

Аңдатпа

Мақалада оқушылардың тілге құндылық бағдарын қалыптастыру мәселесі қарастырылған. Құндылық әрқашанда адамның қажеттілігімен, мүддесімен айқындалады. Адам үшін құндылықтық бағдарлар жүйесі маңызды болып табылады. Құндылықтық бағдар адамның маңызды қажеттіліктерінің бірін көрсетеді. Мақалада ұлттық тілді – құндылық ретінде қарастырып, оқушылардың тілді үйренуге құлшынысын арттыру, тілге құндылық бағдарын қалыптастыру мәселесінің өзектілігін дәлелденеді. Мектеп оқушыларының тілге құндылықтық қатынасын қалыптастырудың бірқатар әдіс-тәсілдері қарастырылады. Құндылық - бұл объектінің жағымды және жағымсыз жақтарын білдіретін философиялық-социологиялық ұғым. Тіл адамзатпен байланысты рухани және әлеуметтік құбылыс болғандықтан ұлттық мәдениетпен және ұлттық болмыспен байланысты.

Түйінді сөздер: құндылықтық бағдар, ұлттық тіл, ұлттық мәдениет, рухани құндылық, материалдық құндылық, әдістеме, ұлттық болмыс, әдіс-тәсіл, әдістеме/

Аннотация

В статье рассмотрена проблема формирования ценностной ориентации у учащихся в процессе изучения языка. Ценность всегда определяется потребностями и интересами личности. Система ценностной ориентации очень важна для развития личности. Ценностная ориентация является одной из важнейших потребностей человека. В статье рассмотрена ценность национального языка и доказана актуальность проблемы повышения мотивации учащихся к изучению языка и формирования ценностной ориентации в процессе обучения языку. Также в статье представлены разные методы и приемы формирования ценностного отношения к языку у школьников.

Ценность является философско-социологическим понятием, представляющим как положительные, так и отрицательные аспекты объекта. Язык связан с национальной культурой и национальностью, потому что это духовный и социальный феномен, связанный с человечеством.

Ключевые слова: ценностная ориентация, национальный язык, национальная культура, духовные ценности, материальные ценности, методика, национальная идентичность, методы и приемы.

The article considers the problem of formation of value orientation in students in the process of language learning. Value is always determined by the needs and interests of the individual. The system of value orientation is very important for the development of the individual. Value orientation is one of the most important human needs. The article considers the value of the national language and proves the relevance of the problem of increasing the motivation of students to learn the language and form a value orientation in the process of teaching the language. Also in the article are presented different methods and methods of formation of the value attitude to language in schoolchildren. Value is a philosophical and sociological concept that represents both positive and negative aspects of an object. Language is associated with national culture and nationality, because it is a spiritual and social phenomenon associated with humanity.

Key words: value orientation, national language, national culture, spiritual values, material values, methodology, national identity, methods and techniques

Құндылық бағдар – (француз тілінен orientation):

1) субъектінің қоршаған шындық дүниені идеологиялық және онда бағдар алуы, бейімделуі;

2) индивидтің объектілерді олардың маңыздылығына жіктеу тәсілі. Құндылық бағдар әлеуметтік тәжірибені меңгеруде және мақсаттарда, мұрат -армандарда, сенімдерде, қызығушылықтарда байқалады. Адамның іс – әрекет құрылысында құндылық бағдар оның танымдық және еріктік жақтарымен тығыз байланысты.

Құндылық бағдар жүйесі оның шындық дүниеге қатынасының мазмұндық жағын қалыптастырады. Адамдардың топтағы қарым- қатынасын анықтайтын біріккен іс– әрекет процесінде топтың құндылық бағдары қалыптасады. Топ мүшелерінің маңызды құндылық бағдарының дәл келуі, оның ұйымшылдылығын қамтамасыз етеді.

Психологиялық сөздікте: «құндылық» түсінігі қоғам үшін әлеуметтік-тарихи маңызы бар, «жеке тұлға» өмірінің болмысын анықтайтын құбылыс деп анықтама берілген [1].

Тұлғаның құндылық бағдар жүйесі оның жеке басының маңызды мінездемелерінің бірі және оның жеке тұлғасының қалыптасуының негізгі критериясы болып табылады. Тұлғаның құндылық бағдарының даму дәрежесі тұлғаның дамуының деңгейін, оның тұтастығы мен тұрақтылығы жайында ой қорытындылауға мүмкіндік береді.

Құндылық бағдар жүйесі адамның барлық өмір барысында тәрбие мен әлеуметтену процесінде қалыптасады. Тұлғаның құндылық бағдар жүйесінен қандай да бір әрекеттерді орындауға қажет саналы негіздеме болып саналатын іс-әрекет мотивациясы шығады. Әрбір адам белгілі бір қоғамда өмір сүре отырып, өзінің рухани, материалды, әлеуметтік, физикалық қажеттіліктерін қанағаттандыруға тырысады [2].

Құндылық бағдар әрқашанда ғалымдарды толғандырған мәселе және қоғам дамуының түрлі кезеңдерінде философтар, социологтар, психологтар мен педагогтар бұл мәселеге оралып отырған. Мейірімділік пен зұлымдық, адалдық пен екіжүзділік, жақсы мен жаман жайлы алғашқы ой-пікірлер ежелгі философтар Теофраст, Платон, Сократ, Аристотель еңбектерінде айтылған. Кейін бұл мәселе жайында Р. Декарт, Ж.Ж. Руссо, А.К. Гельвеций, Дж. Вико, Г. Гегель, И. Кант, Э. Дюркгейм, т.б. ой қозғаған. Кеңес үкіметі кезінде тұлғаның құндылық бағдары проблемаларын зерттеуде С.Л. Рубинштейн, А.Н. Леонтьев, Г.М. Андреева, В.Г. Алексеева, Е.С. Кузьмин, Б.Г. Ананьев, Г.П. Предвечный, Ю.Л. Шерковин, М. Рокич, М.М. Бобнева, Е.В. Андриенко сияқты атақты психологтар айтарлықтай үлес қосты.

Ел ұлағатты ұрпағымен күшті мемлекет болмақ демекші, еліміздің ертеңі жастардың бойына сіңірген құндылықтарымен тығыз байланысты. Отан сүйгіштік, еңбеккерлік, жауапкершілік, мәдениеттілік пен инабаттылық қашанда жеке тұлғаның бетке ұстар адами қасиеттері болып табылады. Осы құндылықтарды күнделікті ұстанған адам өзінің жарасымды қылықтарымен қоршаған ортасында беделге ие болып, көздеген мақсатына жете алады.

Қоғамдағы өзгерістерге сәйкес оқушыларға бүгінгі таңда тиянақты білім беріп, танымдық қабілетін дамыту, танымдық белсенділігін арттыру үшін олардың әр пәнге қызығушылығын, өздігінен даму дағдыларын қалыптастыру, ізденімпаздыққа, шығармашылыққа тәрбиелеу – мектептің басты міндеті. Танымдық белсенділік дегеніміз – оқушының оқуға, білімге деген ынта - ықыласының, құштарлығының ерекше көрінісі. Мысалы: мұғалімнің баяндап тұрған материалын түсіну үшін, оқушының оны зейін қойып тыңдауы, алған білімін кеңейтіп толықтыру үшін, өздігінен кітап оқуы, бақылау, тәжірибе жасау, жазу, сызу сияқты жұмыстар істеуі керек. Өйткені өтілген материалды саналы қайталауда, жаңадан білім алуда, оның жолдары мен дағдыларына үйренуде белсенділіксіз мүмкін емес. Яғни оқушылардың белсенділігі ауызша, жазбаша жұмыстарда, бақылау эксперименттер жүргізу жұмыстарында, бір сөзбен айтқанда, оқу үрдісінің барлық кезеңінде қажет.

Танымдық белсенділік көп түрлі тұлғалық қатынастардың қалыптасуымен тығыз байланысты. Танымдық әрекеттің белгілі бір ғылым саласымен таңдаулы қатынасы, танымдық әрекеті, оларға қатысу және қатысушылармен танымдық қарым - қатынасы маңызды келеді. Сонымен бірге, адамның барлық жоғарғы таным процестерінің өзінің даму деңгейінен белсендіруде танымдылық белсенділік тұлғаның шындықты қайта құру әрекеті нәтижесінде ұдайы ізденіске жетелейді.

Тіл – ең асыл құндылық. Тіл – бүкіл құндылықтың бастау көзі. Мәдениет пен тіл халықтың рухани дамуының түп негізі болып саналады. Тіл адамның дүниетанымының негізі, рухани әлемінің бастауы болып есептеледі. Сондықтан тілді оқытудағы басты мақсаттардың бірі - оқушыға тілдің ең жоғары құндылық екенін түсіндіру. Мектеп оқушысы ана тілін ұлттық мәдени құндылықтардың ажырамас бөлігі ретінде қабылдауы қажет. Қазақ тілі сабағында мұғалім оқушыға қазақ тілінің грамматикасы немесе лексикасы туралы мағлұмат бере отырып, оқушының логикалық ойлауын, дүниетанымын, ұлттық санасын қалыптастырады.

Оқу үрдісінде оқушының белсенділігі, негізінен екі түрлі сипатта болады: сыртқы және ішкі белсенділік. Сыртқы белсенділік дегеніміз – оқушы әрекетінің сыртқы көріністері (белсенді қимыл қозғалыстары, практикалық әрекеттері, мұғалімге зейін қойып қарауы, әрекеті т. б.) бірақ осы кезде ол басқа нәрсені ойлап отыруы да мүмкін.

Оқушының ішкі белсенділігіне оның белсенді түрде ойлау әрекеті жатады. Оқушы белсенділігі қандай болғанда да ой дербестігіне сүйенеді. Оқыту үрдісінде оқушылардың белсенділігін дамытуды мақсат еткен мұғалім сабақтың барлық кезеңдерінде олардың ой дербестігін дамытуға тырысады. Оқушыда белсенділік бір қалыпта болмайды, оның қарапайым және күрделі шығармашылық т. б. белсенділік түрлері болады.

Соңғысы оқушының логикалық ойлау қабілеті мен дербестігін керек етеді. Оқушыларда жас ерекшеліктеріне және психикалық даму дәрежесіне қарай белсенділіктің бірнеше түрі қалыптасып дамиды: қимыл, сөйлеу, ойлау, таным, өзін - өзі тәрбиелеу, қызығушылық, шығармашылық т. б. белсенділіктер. Мұғалімнің шығармашылық ізденісінің ең бастысы – оқушының ойлау қабілетін дамыту және оқуға деген ынтасын қалыптастыру.

Шығармашылық – бүкіл тіршіліктің көзі. Адам баласының сөйлей бастаған кезінен бастап, бүгінгі күнге дейін жеткен жетістіктері шығармашылықтың нәтижесі. Бұған бүкілхалықтық, жалпы және жеке адамның шығармашылығы арқылы келдік. Әр жаңа ұрпақ өзіне дейінгі ұрпақтың қол жеткен жетістіктерін меңгеріп қана қоймай, өз іс - әрекетінде сол жетістіктерді жаңа жағдайға бейімдей, жетілдіре отырып, барлық салада таңғажайып табыстарға қол жеткізеді.

Ғылыми зерттеулерге сүйенетін болсақ, оқушы шығармашылығын дамытуда «шығармашылық тапсырмалар» үлкен рөл атқарады. Шығармашылық тапсырма ретінде біз оқушыдан ұдайы тек ақпарат өндіру емес, шығармашылықты талап ететін тапсырмаларды қарастырамыз. Себебі тапсырмалар белгісіздіктің кіші және үлкен элементтерінен және бірнеше дұрыс жауаптардан тұруы мүмкін. Шығармашылық тапсырма кез - келген интерактивті әдістің мазмұны мен негізін құрайды. Оның айналасында жариялылық пен ізденімпаздықтың негізі пайда болады. Шығармашылық тапсырмалар оқу барысына үлкен мағына беріп, оқушыларды ынталандырады. Шығармашылық тапсырма жеке дара күйінде мұғалімдер үшін де шығармашылық тапсырма болып қалады. Шығармашылық тапсырмалар мына төмендегі талапқа сай болуы керек:

- 1) Бір мағыналы және тым қарапайым жауабы немесе шешімі болмайды;
- 2) Оқушыларға тәжірибелік тұрғыдан пайдалы болып табылады;
- 3) Оқушылардың өмірімен байланыста болады;

- 4) Оқушылардың қызығушылығын тудырады;
- 5) Оқытудың мақсатына барынша сай келеді.

Оқушылардың оқу - танымдық іс - әрекеті белсенділігін қалыптастыруда олардың қабілеттерін дамытуға, танымдық жан қуаттарының оянуына ықпал етіп, ізденіс, талабын ұштауға білім деңгейін жетілдірудің маңызы ерекше. Оқушылардың оқу - танымдық іс - әрекеті – күрделі процесс. Ол іс - әрекет мақсатын, мазмұны мен қорытындысын, түрлері мен әдістерін, мотивтерін, деңгейлерін қамтиды.

Оқу үрдісі оқушылардың оқу - танымдық әрекеті негізінде жүзеге асады, ал оқу - танымдық әрекеті негізінде оқушылардың танымдық белсенділігі қалыптасады. Белсенділіктің ең жоғары көрінісі оқушылардың алған білімдерін өмірде пайдалана білуі болып табылады. Танымдық белсенділік оқушының оқуға, білуге деген ынта - ықыласының, құштарлығының ерекше көрінісі.

Сабақ барысында оқушының бойында танымдық белсенділік пайда болса, сонда оқушыларда ақыл - ой қабілеттерінің мынандай элементтері дамиды: зеректік, зейіндік, байқағыштық, ойлау мен сөйлеу дербестігі, қызығушылығы т. б.

Танымдық іс - әрекет оқушылардың негізгі іс - әрекеті болып табылатын күрделі үрдіс бола отырып, ол оқушы міндеттерінің шешіліп, мақсаткерлік, мотив, танымдық ақпаратты қабылдаудан бастап, күрделі шығармашылық үрдістің қалыптасуымен аяқталатын түрлі сезімдік көріністермен т. б. сипатталады.

Бұл қызыға оқыту мен тәрбиелеу нәтижесінде қалыптасады. Оны қалыптастырудың негізгі жағдайлары:

- оқытудың мазмұны, ғылым мен техниканың соңғы табыстары, бұрыннан білетін мағлұматтың жаңа қырынан ашылуы;
- оқушылардың таным әрекетін ұйымдастыру формалары, құралдарын және әдістерін жетілдіру.

Оқушылардың қазақ тілі пәнінде танымдық қызығушылығын арттырудың бір түрі – көркем әдебиетті үнемі оқып отыруға әдеттендіру. Сынып ішінде кітапхана ұйымдастыру және оқушылардың кітапты оқуын қадағалау және оқушыларға көптеген ертегі, әңгіме оқып беріп, сонан соң өздеріне ертегі немесе қысқа мәтіндер оқып келу ұсынылады және оларға хабарлама дайындау тапсырылады. Осылай оқушылардың қазақ тілі пәніне ықыласы артып, танымдық қызығушылығы қалыптасады. Сонымен қатар сабақ тақырыптарына байланысты мақал - мәтел, жұмбақ - жаңылтпаш пайдаланудың маңызы зор.

Әдебиет:

1. Психологический словарь //Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Политиздат, — 494 с.
2. Радугин А.А. Социальная психология [Текст] : учебное пособие для высших учебных заведений //А.А. Радугин, О. А. Радугина. - М. : Библионика,2006.

**Ж. АЙМАУЫТОВ ШЫҒАРМАЛАРЫ МЕН С. МҰҚАНОВТЫҢ
«БОТАҒӨЗ» РОМАНЫНДАҒЫ ПОРТРЕТТІК КЕСКІНДЕМЕЛЕР**

Қадыров Ж.Т., Искакова А.О.
(*М. Қозыбаев атындағы СҚМУ*)

Әдеби портрет – өзінде өмірбаяндық және автобиографиялық бастауларды байланыстыратын баяндаудың ерекше түрімен сипатталатын жанр. Қалыптасушы жанрдың маңызды белгісі – бұл портреті жасалынған тұлғаның сипатын ашуға қажетті ерекше биографиялық кезең. Әдеби кейіпкер – жалпылама және сонымен қатар нақты тұлға. Ол шығарманың әдеби әлемінде еркін қозғалып, соған іштей табиғаты жақын болады.

Жалпы алғанда портрет – көркем шығарманың тұрақты құрамдас бөліктерінің бірі ретінде кейіпкерлердің кескін-келбетін, жүріс-тұрысын, қимыл-қозғалысын, киім киісін суреттеу арқылы толыққанды көркем бейне, кейіпкер мінездемесін жасаушы амалдардың бірі. Жазушы шығармаға қатысушылардың сыртқы портретімен қатар ішкі портретін – мінезін, құлқын, наным-сенімін, дүниеге көзқарасын суреттейді. Әдебиетте мұны мінездеу дейді.

Психологиялық портрет – бұл әдебиеттегі адамдардың сырт келбетін бейнелеудің бір түрі. Әдеттегі портретке қарағанда, бұның мақсаты – адамды көрсету; психологиялық портрет қаһарманның сырт бейнесін оның ішкі әлемінің ерекшеліктерімен байланыстырады. Адам образын жасауда мінездеу айрықша орын алады. Өйткені әдеби образдың ерекше көзге түсуі де, мәңгілік есте қалуы да адам мінездерінің шебер жасалуымен байланысты.

Көркем шығармаларда портреттік суреттеулердің көптеген түрлерінің арасында психологиялық портрет ең қиын түрі саналады. Кейіпкердің психологиялық портретін жасау үшін жазушы оны шығарма желісіндегі әрбір кезең оқиғаларымен байланыстырып, идеясын біртұтастықта сақтайды. Психологиялық портрет кейіпкердің белгілі бір оқиғаға байланысты ішкі жан тебіренісін, эмоционалдық жай-күйін көрсетеді. Жүсіпбек Аймауытовтың «Ақбілек» романында кейіпкерлерге берілген сипаттамалар жетерлік, солардың ішінде психологиялық портрет түрі де жиі кездеседі.

«Ақбілек» романында феодалдық-рушылдық ортада жікшілдік тартыстардан қорлық көрген қазақ қызының бақытқа, теңдікке, еркіндікке қол жеткізуі суреттеледі. Ақбілек романда бірден ақ әскерлердің қолына түсіп, бірқатар қорлық көреді. Алайда қанша азап шексе де, романның бас кейіпкері білім қуып, өмірде өз орнын табады. Шығармадағы оқиғалар негізінде жазушы сол кезеңдегі қазақ халқы өмірінің шындығын, тұрмыс-тіршілігіндегі, адамдар тағдырындағы өзгерістерді кеңінен бейнелейді. Ескі қоғамдық құрылыс жағдайындағы қазақ ауылы мен оның адамдары бойындағы қарама-қайшы күйлер мен ұғымдар тартысының суреттері, психологиялық толғаныстар жазушы реализмінің байлығын, суреткерлік қарымының кеңдігін көрсетеді. Роман кейіпкерлері өз заманымен қабаттаса өзгеріске ілесіп, қоғамнан өзіне лайық орын іздейді.

Ақбілек – білім алып, өз мақсат-мұратына жеткен алғашқы қазақ әйелдерінің өкілі.

Романның басқа да кейіпкерлері – Бекболат, орыс офицері, Мұқаш бейнелерін жасауда, портреттерін, ішкі ой-сезімдерін ашуда жазушы олардың өз ұғымына сүйенеді, кейіпкердің монологу үлгісін пайдаланады.

«Ақбілек» романы – бір қыздың тағдыры негізінде әлеуметтік революциялар дәуіріндегі қазақ ауылының жаңа тыныс алуын суреттейтін алғашқы қазақ романының бірі.

«Қазақ әдебиетінде реалистік роман принциптерін алғаш меңгерген қаламгерлердің бірі – Жүсіпбек прозадағы ырғақ, стиль, композиция, көркемдік құралдарға ерекше көңіл бөлді, әсіресе халық тілінің сан алуан байлығын еркін қолдана отырып, Еуропа, орыс әдебиетіндегі бейне жасау, мінездерді даралау, сезім бұрқағын, ой толғауларды көрсету дәстүрлерін еркін пайдаланды. Жазушының талант мүмкіндіктері, әсіресе «Ақбілек» романында айқын көрінеді. Қаламгер әлеуметтік тартыстар, тарихи оқиғалар, тап күрестерінің ерекше шиеленісіп тоғысқан, ел мойнына салмақ түсіп, жеке адамдар тағдырының ширыққан буынын дәл басады: бұрын айтылған, сарыжұртқа айналған тақырып емес, соны, мүлде тың, тіпті сирек оқиғаларды романға арқау еткен» [1, 61 б.] – деп, зерттеуші Р. Нұрғали Ж. Аймауытовтың жазушылық шеберлігіне, қазақ әдебиетіне енгізген жаңашыл оқиғасына оң баға береді.

Оқырман бірден шытырман әрекеттер үстінен түседі: алыстағы Алтай таулары, ақ қашып, қызыл қуып, аласапыран күрестер жүріп жатқан Азамат соғысының сұрапылы қазақ ауылдарында да жеткен, өрт шалмаған шаңырақ жоқ. Марқакөл жағасында, Терең шатты мекендеген момын шаруа Мамырбай ауылын банда шауып, әйелін өлтіріп, бойжетіп, оң жақта отырған қызы Ақбілекті солдаттар алып қашып кетеді. Сұмдық осыдан кейін басталады. Бірауыз орысша тіл білмейтін соры қайнаған жас қыздың азап-қорлыққа толы, өлім мен өмір, өң мен түс арасында былғанышты, жиіркенішті күндері басталады. Бұрын етегін жел көтермеген, еркек бетіне тіктеп қарамаған ақ періште, енді табиғаттан алған асыл қазынасын рәсуа етіп, еріксізден еріксіз, ұяттан күйіп, ар-иманы өртеніп, қайдағы бір қашқын, банда, тіпті атын да білмейтін ақ әскерінің офицері – кара мұртқа ермек болады [1, 61-62 бб.].

Қысталаң жағдай, шекаралық ситуация, өлім мен өмірдің тайталасқан бір сәтіндегі адам психологиясына жазушы терең бойлап, жан-жақты күй шертеді. Он екіде бір гүлі ашылмаған бойжеткен қыздың шеккен қорлығы, тапталған сезімі, жер болған намысы, былғанған ары – осының бәрі реалистік дәлдікпен, бейнелі, суретті, сенімді көрсетіледі. Оқырман бауыры езіліп, жүрегі тілініп, Ақбілекпен бірге жылайды. Тұтқынға түскен сорлы қыздың не тілін, не дінін білмейтін, өмірінде бұрын көрмеген, жүріс-тұрысы, киім-киісі, тамақ ішісі бөлек, әдет-ғұрып, салт-санасы басқа – қарамұрт орыс офицеріне еріксіз қатын болу хикаясы айқын психологиялық саралаумен берілген.

Өмір тепкісіне қарсы тұрар күш жоқ, көп иттің мазағына айналмай, қарамұрт қармауында қалғанының өзінен жынданып кете жаздап, қорлық күйігінен өліп қалардай күйге жеткен Ақбілектің енді кіре бастаған ес-санасы бірте-бірте маңайында не болып, не қойып жатқанын аңғарып, әр нәрсені сезіп, ой түйе бастайды.

Осындай екі ұдай, естен танғандай күйдегі Ақбілек санасы алдымен қарамұрт офицердің өзіне жасаған қорлығына ғана емес, мүсіркеуін, еркелетуін сезінді; мұның үстіне тау-таста ақпен ақ болып, қашып-пысып, елден-жұрттан безіп, түн қатып, бел шешпей ұйықтап, ылғи ат үстінде күн кешіп келе жатқан түсі суық, сыры белгісіз, мақсаты тұманды топтың да аужайын аңғарады.

Екінші жағынан жазушы қарамұрт офицердің өз аузымен өмір тарихын айтқызады, мұндай халге қалай түсті, ата-бабасы, шыққан тегі кім, кеңес өкіметіне неге қарсы күреседі, қырдың енді қылтиып шыққан қызғалдағын жұлып алып, табанға басқанына қиналмай ма, ары-ұяты қайда – мұндай сауалдардың баршасына психологиялық тұрғыдан нанымды жауаптар берілген. Екі халық өкілі, бәрі жазықсыз, оң жақта солқылдап отырған бойжеткен, екіншісі Кеңес өкіметіне қарсы қару көтеріп, атысып-шабысып, ақыры басқа айла қалмаған соң, Қытай асып бара жатқан офицер –

бұларды бір көрпенің астында тоғыстырған қатал уақыт бұйрығы, зорлық, қиянат шоқпары; қарамұрт әрекеті әлі келгенше тіршіліктің жылы-жұмсақ, дәмді-тәттісінен бір қарпып қалу, сорлы қыз қасқыр тартқан құлындай боп зар еңіреп ол отыр [1, 62-63 бб.].

Арттан қуып жеткен қызыл әскерлер дүмпуімен безе қашқан ақтар өз бастарын қайда тығарын білмей, жан-жаққа бытырай зытып жөнелген кезде, Ақбілек бандылардың ескі жұртында керексіз бір заттай болып қалып қояды. Бұдан кейін сорлы жанның қоршаған орта, тау-таспен зар еңіреп сыңсуы, балалық, асыл қасиеттерінен айырылғанын жоқтап, терең қайғы шыңырауына батуын зор шеберлікпен бейнелейді.

Қасқырға жем болып қала жаздап, арып-ашып, ажал тырнағынан әрең дегенде құтылып шығып, өліп-талып туған ауылына жеткен Ақбілекті бұрынғыдан да сорақы азап, мазақ, қорлық күтіп тұрған. Банды қолындағы зұлымдық па, нағыз тозақ енді басталған, өрттей қаулаған өсек-аяң тірі адам бетіне қаратпай, жандырып-күйдіріп барады. Бұрын ғашық болған, сөз салып жүрген Бекболаттың өзі де тоят алған соң, сұмдық оқиғаның мәнісіне көзі жеткеннен кейін, түк көрмегендей болып, теріс айналып кете барады.

Алдымен есіркеп, мүсіркеу, аяу, артынан қорлық, мазақ, табалау атаулының тозақ отына өртенген Ақбілек бәрібір тірі қалады: заман ағысы, өмір толқыны бірте-бірте ескі жараны емдеп, тіршіліктің жаңа жапырақтары қылтиып – көгеріп өсе бастайды. Ағасы Төлегеннің соңынан іздеп барып оқуға түседі, Семей, Омбы қалаларын көреді, қырық шырақты әйел емес пе, келер күндерден үміт күтіп әрекет жасайды [1, 63 б.].

Негізгі сюжет желісі Ақбілек тағдырын қуалап отырғанмен, автор ретті тұстарда уақыт сарынын таныту үшін әр түрлі ортаның өкілдерін көрсетіп кетеді. Ақбала, Балташ, Доға, Жорғабек, Төлеген бұлардың бас қосқан кезі, сол тұстағы мінез-құлық ерекшеліктері, кеңес өкіметінің алғашқы жылдарындағы әлеуметтік ой ағымы, зиялылар ортасындағы сан алуан дағды-салт – бұлардың баршасын жеріне жеткізбей шолу, көркем түрінде ат үсті бейнелегенмен, ықшам, дәлді суреттер, мағынасы терең монолог, диалогтар, көп көмбені ашатын кең толғаулар көп сырдан хабардар етеді [1, 64 б.].

Романның алғашқы үш бөлімі тиянақты, шебер көмкерілген, үзіліп қалатын, аяғына жетпеген ситуация сирек, негізінен, Ақбілек басындағы психологиялық күйлер реалистік қуатпен сенімді, дәлді беріледі де, төртінші, соңғы бөлімде публицистикалық, очерктік сипат бел алған. Ақбілек – Кәмила арасындағы ұзақ сыр, оқудағы жәйттер, зиялылар хикаясы, Балташ – Ақбілек арнасы – бәрі де жалпылама көрсетіледі. Стильдегі көтеріңкі леп, оқырманға тікелей тіл қату романның көркемдік қуатына салқынын тигізген. Жас ғұмырында ақ жүрегіне балта тиген Ақбілек сынды әйелдің Балташ қатарлас азамат, өмірлік жар тауып, азаптан туған перзенті – Ескендірін қайта сүйіп жазушы басқа өмірдің бір белгісі, мезгіл мінезінің сипаты деген көркем ой тастайды [1, 64-65 бб.].

Романда суреттелген кейіпкерлер портретіне келер болсақ, солардың ішінен Ақбілектің психологиялық портреті бірден көз алдымызға елестейді. Шығарма барысында басты кейіпкердің сипаттамасы бірнеше рет кездеседі. Алдымен оқырманды басты қаһарманмен таныстыру мақсатында жазушы мынадай суреттемені ұсынады:

«Мамырбайдың Ақбілегі, Ақбілегі – жас түлегі, айы-күні – жалғыз қызы алтын сырға, күміс шолпы сылдырлатып, ақ көйлегін көлеңдетіп, қызыл-жасыл көрпелерін қағып үйге әкелген еді» [2, 147 б.]. Бұдан Ақбілектің Мамырбай деген байдың қызы, оның үстіне жалғыз қызы екенін, сондай-ақ «сылдырлатып», «көлеңдетіп» деген сөздерден бұл қыздың ерке өскендігін байқаймыз. Ал оның бай отбасынан шыққандығын алтын сырғасы мен күміс шолпысынан-ақ аңғаруға болады. Алда не күтіп тұрғанынан бейхабар Ақбілектің уайым-қайғысыз шағы осылайша бейнеленген.

Шығармадағы оқиғалар өрбіген сайын Ақбілектің психологиялық портреті ашыла түседі. Орыс офицерінің қолына түскеннен кейінгі Ақбілектің сырт пішіні былайша беріледі:

«Ақбілек көнетоз жасыл биқасап шапанын көзіне түсіре бүркеніп, беті бәкіше бүктетіліп, бас-аяғы кірпіше жиырылып, құнысып, жасы мөлдіреген, қара көзін жыпылықтатып, қара мұртқа анда-санда көз құйрығын бір жіберіп, таңдана үрейлене тыңдады» [2, 162-163 бб.]. Мұнда «бүркеніп», «бүктетіліп», «жиырылып», «құнысып», «жыпылықтатып» бейнелеуіш сөздері арқылы Ақбілектің сыртқы кейпімен бірге ішкі жай-күйі, қорқыныш сезімі де сипатталған. Сондай-ақ бұл портретті «бәкіше», «кірпіше» теңеулері толықтырып тұр. Бұдан Ақбілектің ішкі жан күйзелісінің қандай дәрежеге жеткендігі анық байқалады. Сонымен қатар Ақбілектің үстіндегі киімі, оның түсі мен қандай материалдан жасалғаны жайлы да біле аламыз. Шапаны жібектен тоқылған енсіз матадан тігілген, бір сөзбен айтқанда биқасап деп айтылады. Бұл мысалда Ақбілектің шынайы портреті жасалған, өйткені оның қимыл-әрекетінен ішкі үрей-қорқынышы сенімді суреттелген.

Ақбілектің толық портреті Бекболат арқылы суреттеледі:

«Маңдайы қасқиып, мойны қаздиып, көзі мөлдіреп, ерні үлбіреп, үріп ауызға салғандай жұтынып тұр еді-ау! Тал бойында бір міні жоқ, жаңа шығып келе жатқан сүйріктей еді. Шашбауын сылдыр еткізіп, сып етіп түрегелгені, тізесімен ақ көйлегін серпе тастап, аяңшыл бедеудей кербездене аяқ басқаны, тысқарыда жүріп, жеңгесімен сыбырлап сөйлесіп, дауысы күмістей сыңғырлап тәп-тәтті күлгені, әнтек жымыып келіп, шай жасап, өп-өтірік сызылғансып, үш саусағының ұшымен шыны-аяқ әпергені, салалы қою кірпігін салмақпен қағып, анда-санда көз астымен бір қарап қалғаны, мұның шыны-аяғына білдірмей бір қант тастап жібергені...» [2, 208 б.]. Мұнда көбінесе Ақбілектің қимыл-қозғалысы, іс-әрекеті басымырақ бейнеленген. Бекболат оның әрбір әрекетін, іс-қимылын бірінен кейін бірін өрбітіп сипаттайды. «Үріп ауызға салғандай», «тал бойында бір міні жоқ» деген тіркестер портреттік сипаттамаға романтикалық сарын беріп, басты кейіпкерді ешбір мінсіз көрсетеді. Көптеген шығармаларда кездесетін «сүйріктей» теңеуі Ақбілектің сұлулығын, әдемілігін көрсетеді. Шашбауын сылдыр еткізіп, сып етіп түрегелуі, көйлегін серпіп тастап, аяғын кербездене басуы, жымыып, келіп, өп-өтірік сызылуы, кірпігін салмақпен қағып, көз астымен қарап қалуы – бәрі де жас қызға тән ерке мінез, еркіндік сияқты қасиеттердің жиынтығы. Бұның барлығы да Ақбілектің бойынан табылады. Болашағынан хабарсыз, бейқам кезіндегі Ақбілектің портреті осындай.

Романда кейіпкер, оқиға көп емес, ықшамдылық, жинақылық, әсіресе драматизм принциптері ерекше ескерілген. Бір кәрекетке қатысып, үзіліп қалатын кейіпкерлердің өзін жазушы даралап, есте қалатындай етіп сомдап соғып береді. Кескін, сөз мақамы, қимыл-қозғалыс – бәрі образ жасауға аса қажет көркемдік құралдар, персонаждардың өзін-өзі сипаттауы Жүсіпбек Аймауытов жиі қолданатын әдеби тәсілдердің бірі. Мәселен, Бекболаттың портреті оның өз атынан баяндалады:

«Қара торы, орта бойлы, қошқар тұмсық, түлкі мұрт, шүңірек көз жігітпін. Жасым жиырманың жетеуіне шығып тұр. Атым – Бекболат. Басымда барқытпен тыстаған қара елтірі жекей тымақ, үстімде орысшалау пенжек, шалбар. Сұр шапан, сар сафиянға қара ала жапқан күміс белбеу, аяғымда көнелеу қисық табаным бар. Белбеуімдегі жарғақ далбағайым, шашақты сары қынды мүйіз сапты өткір кездігім, алдыңғы қапталдағы дабыл байлайтын ұзын қайыс шеттігім – менің өнерсіз жігіт еместігіме айғақ болар» [2, 151 б.]. Бұл портреттік суреттемеде Бекболат өзінің сырт келбеті, жасымен қатар үстіне киген киімінің әрбір деталіне, қай заттан жасалғанына дейін рет-ретімен сипаттап шығады. Бұдан кейіпкердің портреті оқырман көз алдына елестете аларлықтай шынайы шыққан. Мұнда шығармаларда көп кездесе қоймайтын «қошқар

тұмсық», «түлкі мұрт» тіркестері Бекболаттың бет-бейнесіне романдағы басқа кейіпкерлерден оқшау өзіндік ерекшелік беріп тұр. Сондай-ақ киімі мен қосымша сыртқы белгілері жазушының күрделі эпитет көркемдегіш құралын шеберлікпен қолдануы арқылы өте әсерлі бейнеленген. Мәселен, тымақты «барқытпен тыстаған қара елтірі жекей», кездікті «шашақты сары қынды мүйіз сапты өткір», шеттікті «дабыл байлайтын ұзын қайыс» деп сипаттап, автор сол киім мен жабдықтардың материалымен қатар түр-түсіне де назар аударады. Елтірі сөзі «сойылған не өлген қозылақтың бұйра терісі» [3, 223 б.], ал жекей деген сөз «түрлі ұлпанның (суырдың, құндыздың) терісінің қалдығынан істелген бұйым» [3, 228 б.] деген мағынаны береді, осыдан елтірі жекей тымақтың сәнді, келісті тігілген бас киім екенін түсінеміз. «Жарғақ далбағай» тіркесін алсақ, жарғақ сөзінің өзі бірнеше мағынаға ие: «1. Жүнін тақырлап қырып тастаған, илеп, өңделген тері. 2. Түгін сыртына қаратып тіккен сырткіім. 3. Қамырды илейтін не орап қоятын түгі қырылған жұқа ешкі терісі» [3, 272 б.]. Бұдан жарғақ дегеннің тері екенін, сондай-ақ ешкі терісі де болуы мүмкін екендігін аңғарамыз. Ал далбағай сөзі ер адамдардың күннен, жауын-шашыннан, желден қорғану үшін киетін жеңіл бас киімі деген мағынаны береді. Кездік сөзін «өткір» эпитетінен-ақ пышақтың бір түріне жатқызуға болады. Сонымен кездік – қысқа сапты кішірек пышақ. «Қайыс шеттік» тіркесіне келетін болсақ, бұл да қазақтың көне сөздеріне жататыны сөзсіз. Қайыс – «ер-тұрман әбзелдерін жасау үшін арнайы өңделген мал терісі» [3, 458 б.] болса, шеттік сөзінің бірнеше мағынасы бар: «1. Ердің алдыңғы жақтауларындағы қайыс баулық. 2. Мұрындықты бұйдаға жалғайтын желбұйда орнындағы мықты, жіңішке жіп. Мұрындықтың шетіне (шеттік) байлануына орай шеттік аталған» [1, 915 б.]. Осындай көне сөздер мен ұғымдарды қолдана білуі жазушының суреткерлік шеберлігін арттыра түскен. Бұл портреттің Бекболаттың кескін-кейпін жан-жақты, әр қырынан суреттеп жеткізгені анық.

Бекболаттан басқа шығармада Мұқаш та өз атынан сөйлеп, өзіне былайша сипаттама береді:

«Мен таңқы мұрын, бадырақ көз, шұнақ құлақтау, жарбақтау, кірпі шаш, қырыс маңдай, қара сұр жігітпін. Жасым отыз бесте» [2, 155 б.]. Бұл суреттемені де детальдық әрі реалистік портрет түріне жатқызуға болады. Мұнда кейіпкердің бет-әлпетінен жасына дейін айтылады. «Таңқы», «бадырақ», «шұнақ», «кірпі», «қырыс», «қара сұр» эпитеттері портреттік сипаттаманы көз алдымызға елестетерліктей жандандырып, өзіндік өң беріп тұр. Таңқы сөзі келте, қысқа, шолтиған деген мағынаны берсе, қырыс сөзі «бырысып-тырысып, қатпарланған» [3, 564 б.] дегенге саяды.

Шығармада ұнамды кейіпкерлермен қатар Мұқаш тәрізді ұнамсыз кейіпкерлер де кездеседі. Олардың портреттері де өздерінің романдағы қызметіне, бөлініп берілген рөліне тән.

Әдебиет:

1. Нұрғали Р. Жеті томдық шығармалар жинағы. – Астана: Фолиант, 2005. Т.6. Қазақтың 100 романы. – 532 б.
2. Аймауытов Ж. Шығармалары: Романдар, повесть, әңгімелер, пьесалар (Құраст. М.Атымов, Қ.Керейқұлов). – Алматы: Жазушы, 1989. – 560 б.
3. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жалпы редакциясын басқарған Т.Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.

Ғ. МҮСІРЕПОВТІҢ «ҰЛПАН» РОМАНЫНЫҢ ПОЭТИКАСЫ ЖӘНЕ ТӘРБИЕЛІК КӨЗҚАРАС

Қадыров Ж.Т., Иманбаев Е.
(М. Қозыбаев атындағы СҚМУ)

Ғабит Мүсірепов туралы классик – жазушы, сөз маржанын тарқатушы, драматург, сыншы-ғалым деген ой-пікірлерді ортаға салған ойшылдар талай-ақ. Ғабеннің шығармашылығында тарихи оқиғалардың мол кездесетінін оқырман қауым жиі аңғарады.

Имя писателя Г. Мусрепова стоит в одном ряду с выдающимися представителями казахской культуры – М. Ауэзовым, Б. Майлиным, С. Сейфуллиным, И. Джансугуровым. Всем им присущ яркий талант, широта мировоззрения, высокая образованность и масштабность замыслов. Как справедливо отмечал поэт О. Сулейменов, – «это было самое плодотворное поколение в казахской советской литературе. Всех мы называем Учителями» [1, 1 б.] – деген пікірді бетке ұстасак, Ғабеннің қазақ көркем әдебиетінде алар орны ерекше.

«Ұлпан» романы Кеңес дәуірінде жарыққа шыққанын ескерсек, онда цензурадан өткенін тағы білеміз. Демек, шығарманы оқып отырғанда кейіпкерлердің «бізше» айтқанда, жағымды болуы үшін автор теке-тірес, немесе қайшы, жағымсыз кейіпкерді келтіреді. Осы жерде қалай, кім жағымсыз деген заңды сауал туады.

Мәселен, «Абай жолында» Мұхаң Құнанбай мен Абайды қарсы қойса, Ғабен Кенесары мен Есенейдей кейіпкерлерді қарсы қоя отырып сомдай түседі. Кеңес үкіметі дәуірінде тарихи тұлғаларға қайшылық таныта отыра, теріс мінезді образды суреттей отыра қазақтың бүкіл салт-дәстүрін, ырым-жоралғыларын шығармада айқын бейнелеген.

Қазақ әдебиетінің әралуан мәселелерін теориялық, сыни, поэтикалық, танымдық жағынан зерттеп, сүбелі еңбектер жазған филология ғылымдарының докторы, профессор Бақытжан Майтановтың әдебиеттану ғылымында алатын өзіндік орны бар. Ол – ұлттық әдебиеттануда көркем шығарманы поэтикалық тұрғыдан зерттеудің әдістанымдық үлгісін көрсетіп кеткен ғалымдардың бірі екенін жоққа шығармаймыз. Кейіпкер болмысын танытудағы психологизмнің қызметі, көркем шығармадағы баяндаудың жолдары, суреттеудің жүйесі, көркем мәтіннің семантикалық, стилистикалық құрылымы жайындағы ізденістері ғалым зерттеулерінің теориялық тереңдігі мен жан-жақтылығын байқатады, – дейді филология ғылымдарының кандидаты Сәлима Қалқабаева [2, 1 б.].

Көркем шығарманың көркі – автордың табиғат пен адам кейпін суреттеуде, эпитетті пайдалануда. *Қорғасындай қоңыр бұлттар дүниені бар салмағымен басып, орнымен қозғалмай қойғалы үш күн.* Қарап отырсақ, қарапайым қара сөзбен айтылатын әдеттегі қара бұлтты қорғасынға теңеп, ауыр салмаққа меегзеп тұр. Ауа-райы түнерген белгіде ауыр ертіпелі металға теңелген. *Жазғытұрғы самал жел ақырын ескектеп, көк дүниені тербетіп қояды.* «Көк дүние» дегеніміз әрине көк басқан жайлау, ал «тербетіп» дегеннен ұлттық нақыш, ұлттық бояу иісі сезіледі. *Ұлпа қар дүниені ақ жібекпен орап алыпты.* Автор қар сөзінің өзін не ақ, не қалың-жұқа деп құрғатпайды. Мысал келтірейік, *ұлпа қар, ақша қар, қапалақтаған қар, қар жапалақтай бастады, көбік қар.* Дәл осындай қардың түрлерін Мұхаң «Абай жолында» сәтті пайдаланған.

Кейіпкерлерді суреттеуде эпитеттер мен метафоралар, тенеулер мен метонимиялар да жиі кездеседі. *Бала кезінде еріндері қып-қызыл, саусақтары салалы, көзі отты болушы еді. Қыздың аққу жұмыртқасындай бетіне жақындай берді. Жуан бұрымның астынан аз ғана мойны ағараңдайды* (Еснейдің Ұлжанды үстел басында отырып көзімен шолып отырған сәті). *Менің шашым, адыра қалғыр, айғырдың ту құйрығындай қалың...жуганда болмаса құрғақ күйінде тарай алмаймын, - деді Ұлпан.* Бұл әрине, Ұлпанның суреті. Шашының тым қалың, қолаң болғанын аңғартып, жылқы малының құйрығына тенеіп тұр. Ұлпанды алтын мүйізді маралға да теңейді. Ал, Есней Ұлпан туралы ой тереңдеген сайын өзін «кәрі бура» дегені, Ұлпанның Еснейді жолбарысым деп теңегендері әрине метафоралық белгілердің көрінісі. *.. ана екі қызылды сой,* дегеннен метонимиялардың пайдаланылғанын көрсеміз.

Т. Молдағалиевтың бір сөзіне жүгінсек, Ғабеннің сөз зергері екенін аңғару қиын емес. «Эта отточенность, рафинированность, тонкость письма дали основание многим критикам говорить о нем как о «ювелире слова». Может быть, поэтому его творчество вызывает следующие поэтические образные ассоциации – «Если среди звезд казахской литературы самая сильная и высокая – звезда Джембула, то, по-моему, самая красивая, самая нежная, светящаяся как жемчуг – это звезда Габита» [3, 5 б.].

Ғалымдық қарымы кең Б. Майтанов суреткер талантын шығарманың мазмұндық-композициялық құрылымынан, мәтіндік жүйесінен, семантикалық, стилистикалық құрылымынан тануды ұстанады. Көркем шығармадағы суреткер шеберлігіне аса ден қоятын ғалым: «Басты идеялық-эстетикалық факторға саналатын суреткер тұлғасы – жанр, сюжет, стиль принциптерінен туған бейнелеу бірліктері: портрет, пейзаж, диалог, монолог, автор төл сөздері арасындағы қарым-қатынасты реттеп, саралап отыруға тиіс негізгі ұйымдастырушы күш» [4, 4 б.] – деп көркем шығарманың табиғатын тану үшін оны поэтика мен стильдік шеберлік аспектілерінде қарастыруды дұрыс бағдар деп санайды. Көркем шығармаға эстетикалық әсер дарытып тұрған қаламгердің қолданған типологиялық және дара поэтикалық құралдар жүйесін анықтау, талдап саралау ғана суреткер қолтаңбасын айқындауға, дәлірек пікір түюге мүмкіндік тудыратынын дәп басып айтады.

Сонымен бірге автор шығармада нақыл сөздердің тіркесі, яғни мақал-мәтелдерге зор көңіл аударады. Би-шешендердің сөздері, бір жағынан тұрақты тіркес болса, екінші жағынан оқырманға терең ой салады. Романда автор жиырмаға жуық мақал-мәтелдер пайдаланған. Оның бірі – У. Шекспирдің тілімен келтірілген, демек, Батыстың шығармаларымен етене таныс екендігін аңғарамыз. Мәселен, аға сұлтан Шыңғыс туралы үзіндіге назар аударайық: *...Барлық түні ойын-күлкі мастықта, күндіз басы жастықта.* Ұлпан егін егуге, отырықшылық өмірге бет бұруға, қыстауға кірпіштен үйлер және қазақ даласында монша салуға шақырады. *...Қыс азығын жаз жимай, жарлы қайдан байысын* деген мақалдың орны болса керек.

Шығарманың басты ерекшелігі – тілінің көркемдігінде. Романның бір деммен оқылатындығында. Поэтикалық, ақындық тілдің проза үлгісінде шешен тілмен шебер үйлесуінде. Көркем тіл қуатының өміршенділігінде. Шығармадағы жай сөйлем де, құрмалас сөйлем де кібірткік таппай, көсіле шапқан тұлпардай толқын-толқынымен үстемелене, орамды ойларымен орайласа білуінде дер едік. Би-шешендерде тұспалдап сөйлеу мен терең философияның іздерін байқауға болады. Мәселен, Еснейдің бірінші әйелі туралы тұспалына көңіл бөлейік: *- Жоқ мен Өреліде тұрамын, ол кісі Сөреліде тұрады, арамыз Құдайға илансаң, жеті жылдық жол. Еснейдің жұмбақтап айтқанын Ұлпан ойланбай-ақ түсінді. Өрелі деп бір алдыңғы аяғынан, бір артқы аяғынан шалыс шідерленген атты айтады. Бұл күнде естіп жүрген сөзі. Ондай ат бос та емес, түгел тұсаулы да емес. ...Сөре деп жаугершілік заманда өлген адамдарды мекеніне апарып жерлегенше қалдыра тұратын жарым үй – жарым жаппаны*

айтады. ...Арамыз жеті жылдық дегені - Жеті жылдан бері осылай тұрамыз дегені де.

Көркем шығармадағы өмір шындығының типтік көріністері суреткерлік зергерлікпен, терең сезімталдықпен мүсінделген адамның толыққанды бейнелері арқылы ашылатыны белгілі. Ал Ғ. Мүсіреповтің сөз болып отырған романында жазушылық үлкен шеберлікпен көріктеліп, сомдалып шыққан бірнеше шоқтықты образдар бар. Солардың ең бастысы – Ұлпан. Ұлпан бейнесінің түр-сипаты арқылы автор сол замандағы қазақ әйелдерінің ахуалын оқырман көзіне айқын елестетіп отырады. Байыбына барып, тереңірек ой жүгіртсек, романдағы Ұлпан тағдыры – күрделі, ауыр, аянышты. Дала шонжарлары билеген сол заманның бар ауыртпалығы Ұлпан басына төнеді. Бірақ Ұлпан – табиғатынан көкірегі ояу, ақылды, зерек, қайратты да қажырлы кісі. Сол табиғат берген күш-қуат пен ақылын, шешендігін, қайраткерлігін ол өзіне қастандық жасамақшы болғандармен күреске жұмсайды.

Ол тартыста бірде жеңгендей болып, бірде жеңіліп жүріп, ақырында күйрейді. «Ұлпан бейнесі – жазушы жүрегінің терең тебіренісінен туған, үлкен жүректің мол сезімінен жаралған, оның барлық мейірі мен махаббатын, қадірі мен құрметін суреткерлік талаптың елегінен өткізіп, әбден екшеп барып, қапысыз мүсінделіп, кемеліне келтіре жасалған бейне. Характердің өсу, қалыптасу, ашылу сатылары, оның әрбір іс-қимылының жөн-жосығы мен дәлел-дәйегі, өріс-кеңісі мен келіс-келеңі дегендер барлығы орын-орнында [5, 201 б.].

Алайда, Ұлпанның өзі де жасынан ерке болса да зеректігін аңғару қиын емес. Түрікпен Мүсірептің сөз салғандығы Ұлпанның кері жауабы би Есенеидің өзін ойға салады. *«Есенеидің құрығы мойныма түсе қалса, оны алып кететін күш біздің аз ғана ауыл кірме Күрлеуітте жоқ. Құдай салды – біз көндік. Бірақ, ағаңның есінде болсын – Ұлпан арзанға түспейтін қыз»* - деген үзіндісінен үлкен астарлы ой жатыр. Би атанған Есенеидің өзі де бұл жұмбақтың шешімін шеше алмады. *Ол Есенеі ордасының бәйбішесі болғысы келетінін, «Мен үлкен үйге кіремін де, төрінде отырамын» деп кесімін алты қарыс азуын айға билеген биге өз аузымен айтады. Үлкен үй – билік. Есенеидің көзі тірісінде-ақ, Ұлпан бес болыс Сибанның қамқор анасына айналды. Сөйтіп, оның құрбандығы ақталды. Ғабит Мүсірепов осы бір адамдар арасындағы аса күрделі қарым-қатынасты диалог, оқиғалар арқылы табиғи суреттейді.*

Еліне, халқына жаны ашыған жас келіншек, үлкен отауға кірер-кірмес Сибан елінің жағдайына жаны аши бастайды. *Шашу кезінде қотыр-шотыр балаларды көріп, жұтқа ұшыраған ба? деген ой түйді.* Тобыл қаласына барғанда үй-үйлерді қарап, монша атаулыны зерделегені де бар. Сол тұрмыстық-әлеуметтік жағдайды жүзеге асыру мақсатында қазақ даласына монша салғызған алғашқы қазақ әйелі Ұлжан еді. Мұны романдағы кейіпкер Демидовтің сөзінен де байқаймыз.

Демек, Ұлжан тек өз қамын ғана емес, Сибан халқын да, елінің қамын да ойлаған нар тұлға. Отау құрған соң да есімі елге тарап, Есенеидің Есенеі, халықтың жанашыры, Ел Анасы атанады. Бүгінгі біздің заманымыз уәж етер тұлғалардың бірі болса керек.

Ұлпанның бейнесі өте жоғары сомдалған. Автор Ұлпан арқылы қазақ даласында отырықшылық заманның орнауына байланысты сауат ашуды аңсаған тәрізді. Татардың екі молдасын алғызып медресе ашқызады. Елдің балаларын арабша оқытып, ағартушылыққа бет бұрғызады.

Ұлпан Есенеиге құрмет, Есенеі Ұлпанға ізет көрсетіп, бірін-бірі әрдайым көтермелеп, бірінің көлеңкесінде бірі артып отырады. Ұлпан Есенеіден шамасы қырық жасқа кіші болса да, ер азаматтың орны бөлек һәм биік деген тұжырымда өтеді. Жас аралық ерекшелікті Ғабеннің өз өмірінде болған жайтпен салыстыруға да болады. ҚазақССР-нің еңбегі сіңірген әртісі Раиса Мұхамедиярованы Ғабен өзіне жар қылып

алуында да бір себеп бар болар. Ұлпанды әулие адам деп таныған классик-жазушымыз да болашақ жары – Раисаны өзіне жақын көргені психологикалық параллелизм іспетті.

Романда суреттелген Есенейдің образы күрделі. Тарихқа есімі әйгілі Кенесарымен күресіп келген батыр, ел қамын қорғаған шешен, алайда, Сибан елінің тұрмыс-жағдайы ауыр болғанын, қырық үй малшы-жалшылардың қырық жылдан бері жалақыларының төленбеуі әділеттік пе? деген заңды сауал туындайды. Есенейдің өміріндегі Ұлпанның келуі үлкен әлеуметтік өзгерістерге әкеліп соққанын, Сибан елінің де, өз халқының да әлеуметтік жағдайларының, еңбек шаруашылығының едәуір түзелгенін көреміз.

XX ғасырдың басындағы көркем шығармалар тақырыбының көбісі қазақ әйел тақырыбы әйел теңсіздігіне арналған. Би-болыстардың бір жиынында Тұрлыбек әйел теңсіздігін заң жүзімен жүргізуге шақырды және аталған тақырыпты облыстық төтенше съезіне салуды ұсынды. Сондағы Тұрлыбектің сөзі: - *Осынымыз дұрыс па? – деген сұрау қойды, - Біресе құрметтейміз, біресе қорлаймыз. Ері өліп, жесір қалып, қайғы жұтып, отырған әйелге ағайындық жәрдем ете отырудың орнына, оның мал-мүлкімен біргеөзін де иемденіп алар күнді күтеміз. Осындай жайларымызды тиянақты түрде заң айланмына айналдыру үшін алдымен сіздердің қалай қарайтындарыңызды анықтап алу керек болды. Облыстық төтенше съезге салынатын бір мәселе осы: қалың мал, әмеңгерлік, жесір әйелдің ерінен қалған мал-мүлікке еншілестік жайлары...*

Романдағы автордың сөзіне назар аударсақ, кейінгі буынның қандай өзгеріске ұшырайтынын, Батыстың ықпалын көре білгендей шығармасында үлкен тәрбиелік мән қалдырған. Бүгінгі таңда жастар шаңырақ көтергеннен соң-ақ түрлі жағдайларға тап болып, отбасының шырқын бұзу әрекеттеріне куәгерміз. Ұлпанды үлгі тұтып, кейінгіге өсиет еткендей, «ей, жастар, қараңдар!» дегендей, қыздың бойы ақыл мен данаға толы болу керек дегенді мегзеп тұр.

Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Рухани жаңғыру: болашаққа бағдар» мақаласының өзегі де атына заты сай жастардың ой-өрісін, сана-сезімін өзгерту, қайта ойлау заманы туғанын, ескі ғұрыптарымыз бен дәстүрімізді, салтымызды жаңғырту дегендей.

Бүгінгі қоғамда жиі қозғалатын тақырыптардың бірі теріс һәм деструктивті діни ағымдар. Мектеп қабырғасынан бастап аға буын өкілдеріне дейін хиджаб (паранжа) киген қыз-келіншектер мен жасы үлкен әйелдерді көреміз. Дұрыс па, бұрыс па? – деген қоғамда көп сұрақтар туындап отыр. Тіпті заңнама аясы қозғалып та жатыр. Мектеп оқушылары, олардың ата-аналары мен мектеп әкімшілігі арасында сотқа жүгініп жатқан жайларды да байқаймыз. Әрине, осының бәрі бізді, балаларымызды, жалпы қоғамды алаңдатпай қоймайды.

Ғабит Мүсірепов бұл жайтқа көрегендік танытқандай, романдағы үзіндісін келтірейік: *Қазақ әйелі еркектен жүзін жасырып паранжі киген емес. Келіншек болып түскенде, әуелі шымылдық ішінде отыратыны рас. Бірақ «беташар» деп өлеңмен айтылатын ырымнан кейін келіншек беті ашылады, бұдан кейін жасырылмайды.* Міне, қарап отырсақ, бір ғана сөйлем біршама сұрақтарға жауап берсе керек. Қазақ халқы тарихында, оның салт-дәстүрінде, ғұрпында бетті жасыру, паранжі кию болған емес.

Бір жарым жылдан аса Рухани жаңғыру тақырыбы еңкейсек Ертіс, шалқайсақ Жайық аралығын аралап, көкейкесті тақырыпта түрлі шаралар өткізілуде. Бұл тақырып төңірегінде жастарды тәрбиелеудің көзі, оларға рухани байлық пен азық беру қазақ әдебиетіндегі көркем шығармаларында тұнып тұр. «Ұлпан» соның бір үлгісі.

Шығарма соңындағы Ғабеннің пештегі ақ түсті тасқа су шашқанда «Ұлпа» деген буды көруі оқырманды «дір» еткізсе керек. Белгі ме, аян ба? Бұл тақырып төңірегі алдағы уақытта өз шешімін ғалымдардың зерттеуінде табылар деген үміттеміз.

Әдебиет:

1. Габит Мусрепов в истории культуры Казахстана. Добавлено: Ордалиева Жанат Сейдильдаевна
Дата: Суббота, 31 Август 2013 в разделе: Статьи и Другое.
2. Қалқабаева С. Поэтика саласын зерделеген ғалым (Бақытжан Майтановтың поэтика саласындағы зерттеулері туралы). – Алматы: Интернет порталы, 26.04.2013.
3. Молдағалиев Т. Цит. из кн.: Жумабеков Г. Мусрепов Г. Алматы, 1989, с. 85.).
4. Майтанов Б. Қазақ романы және психологиялық талдау. – Алматы: «Санат», 1996. – 336 б.
5. Садвақасова А.Ж. Ғ.Мүсірепов прозаларындағы образдар жүйесі. Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университетінің хабаршысы. Филология сериясы. №2/2015. 200-206 бб.

ИГІБАЙ АҚЫННЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫН МЕКТЕПТЕ ОҚЫТУ ҚАЖЕТТІГІ

Қадыров Ж.Т.

(М. Қозыбаев атындағы СҚМУ)

Ақын, әнші Игібай Әлібайұлы тек Арқа өңірінде ғана емес, республиканың мәдени өмірінде де елеулі із қалдырған халық ақыны болып танылады.

Ол Арқаның дүлдүлдері Ақан сері, Біржан сал, Үкілі Ыбырайдың дәстүрін жалғастырып, республикалық, облыстық ақындар айтысында бас бәйгеге ие болды. Ал 1974 жылы «Айтуар» жинағының жарық көруі ақын тұлғасын кеңінен танытты.

Игібай Әлібайұлы 1903 жылы, 5 мамырда, Солтүстік Қазақстан облысының Преснов ауданына қарасты Айтуар ауылында дүниеге келген. Игібай Әлібайұлының өз әкесі Тәжібай, оның ағасы Әлібай/ Игібайды бауырына басып, бала етіп алған/ - бәрі әнші, өлеңші, өнерпаз болған. Бұл адамдар атақты Біржан салдан тәлім алды. Игібай Әлібайұлы жастайынан сауатын ашып, өнер-білімге ерте ұмтылды. Жасында молдадан сабақ алған Игібай 1921 жылы Қызылжарда ашылған қазақ педагогика техникумына түсіп, оны 4 жылда бітіреді де, содан бастап 1963 жылы зейнетке шыққанға дейін, негізінде ауылдық жерлерде, бастауыш мектептерде қызмет атқарады.

Жастайынан өнерге оты лаулап, шабыт шалқып тұратын Игібай өнер жолына да ерте түсті. Соның бірі әйгілі айғағы - 22 жасында, 1925 жылы Мәскеу мен Ленинградта өткен қазақ өнері шеберлерінің концерттеріне қатысуы. Міне, сол кездің өзінде-ақ оның өмірдің жай ғана соқпағымен жүретін емес, биік-биік өрлеріне көтерілетін тұлғасы танылғанды.

Игібай Әлібайұлы 1930 жылы белгілі сахна шеберлері Серке Қожамқұлов, Қалибек Қуанышбеков, Иса Байзақов, Елубай Өмірзақовпен бірге Қазақтың Академиялық драма театрында өнер көрсетті. Осы саңлақтармен қатар сахнаға шығуының өзі-ақ оның қандай асыл да ардақты өнердің иесі екендігін ұқтырса керек.

Игібай Әлібайұлының өмір жолы туралы Сәбит Мұқанов: «Игібайдың өнері екі жүйеде өрбиді. Ұстаздықта және сауықта. Біраз жылдар ұстаздық етсе, бір жағынан театрдағы және концерттегі сауықтарға қатынасып, ел көзіне артистігі және әншілігімен көрінеді. Бұның аяғы Алматы, Мәскеуде өткізілетін қазақ өнерінің сауықтарына тұтасып, бірнеше рет жүлде алады. Игібайдың өлеңдері пластинкаға жазылып, аспанда да шырқалды», - деп жазған болатын.

Игібай Әлібайұлы арқалы ақын еді. 1970 жылы ақынның бірнеше өлеңдері республика ақындарының жинағына кірсе, 1972 жылы шыққан айтыскер ақындарының іріктеліп алынған. «Еңбек күйі» атты жырлар жинағына да Игібай Әлібайұлының біраз жырлары кірді.

Сәбит Мұқанов өзінің «Өмір мектебі» трилогиясында бірнеше беті Игібай Әлібайұлының ақындық, әншілік өнеріне арнайды. Ақынды Сәбит Мұқанов аса қадірлеп өтті. Өмірлерінің соңғы кездері, қос тарлан қатар жүріп ел ішін аралаған. Сәбит Мұқанов Игібай Әлібайұлын Жамбылдың 125 жылдығына апарып, ақын:

«Домбыра шертіп бүгін мен
Шарықтап әндеп шалқимын.
Сөзіме шат боп үңілген,
Көтеріп көңілін халқымның»-
деп «Той бастар» ән-толғауын арнаған болатын.

Сәбит Мұқанов «Қазақ әдебиеті» газетінде былай деп жазған еді: «Екі түнге созылған мәжілісте әндерін халық сүйсіне тыңдаған Игібайдың аузы жабылмайды, даусы сембеді десек, асырып айтқан болмаймыз. Шын халықшыл өнерпаз неше жасқа келсе де, білген өмірінен халқына қызмет етуден жалықпайды. Игібай Әлібайұлы сондай өнерпаздардың бірі».

Оның әншілігі, суырып салма ақындығы ертеден танылып, атағы төңіректен кеткен, республика жұртшылығына танылған тарланбоз болғандығының бір айғағы – 1979 жылы Қазақ ССР Ғылым Академиясының Мұхтар Омарханұлы Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты шығарған «Ақын жыраулар» атты жинаққа Солтүстік Қазақстан, облысынан енген төрт ақынның бірі – осы Игібай Әлібайұлы еді. Игібай Әлібайұлы туралы сөз қозғағанда XIX ғасырда, XX ғасырдың бас кезінде өмір сүрген қазақ халқының өнер әлеміндегі жұлдыздары: Сегіз сері, Біржан сал, Ақан сері, Әсет, Балуан Шолақ, Мәди, Үкілі Ыбырайдың дәстүрін өз кезіндегі, өзінен кейінгі ұрпақтарға біздің өңірде алғашқы жалғастырушы ретінде сіңірген еңбегін баса айту керек. Игібай Әлібайұлының, әсіресе, атақты Сегіз Серінің өлең, әндерін халқына таныстырған қуанышты жағдай. Сонымен бірге Игібай, ел ішіне жете тарамаған Ақан серінің алты-жеті ән-күйін күй табаққа түсіргендігі де біздер үшін асыл мұра.

Игібай Әлібайұлының Ұлы Отан соғысына қатынасу жылдарындағы және мектеп қабырғасындағы ұстаздық жолындағы еңбектерінің әрбірі өз басына жеке бір төбе. Ақынның Ұлы Отан соғысына қатынасқан жылдары зая кеткен жоқ. «1941-1945 жырлардағы ерен ерлігі үшін» /1946 ж./, «Еңбекте үздік шыққаны үшін» /1958 ж./ медальдармен марапатталады. Ұлы Отан соғысы аяқталған жылдары Игібай республикада ақындар айтысының қалыптасып, қайта жандауына қызу ат салысты.

Игібай Әлібайұлының ұстаздық қасиеті мен қабілеті өте зор болды. Оның жолын қуушылар да көп болған. Солардың ішінде мақтаулы шәкірттерінің бірі Ілияс Шаймерденов, оның орындауында «Қаракесек», «Қарғаш», «Айнамкөз» әндері күйтабаққа жазылды. Енді осы әндер кімдікі деген сұраққа келсек, «Қаракесек» әні өзіміздің жерлесіміз Сегіз Серінің әні болған.

Сонымен қатар Игібай Әлібайұлы айтыскер ақын. Бұл да Игібайдың өнер адам болғандығының тағы бір қырын айғақтай түседі. Игібай Әлібайұлының жақсы әншілік ақындық, орындаушылық болмысын, оның 1973 жылы 7 жасқа толуы қарсаңында облыстық «Ленин туы» газетінің құттықтауынан да байқауға болады. Онда мынадай жолда бар: «-... сіз бүгінгі қазақ әдебиетінің өркенді өрісінде алтынның сынығындай жарқылдай, ауыз әдебиетінің асыл қасиетін сақтаған халық ақындарының бірісіз. Тыңдаушы ән бұлағының кәусәрінен сусындатқан күміс көмей әншісіз, тау тасқындап кетсе, өлең нөсерін селдеткен жыршысыз. Сіздің өлеңдеріңіз облыстық, республикалық баспасөзде, бірнеше жинақтарда жарияланып, көп оқырманын тапты.

Сіз облыстық, республикалық айтыстарға сан рет қатысып, топ жарған жұлделі талантсыз». Ол ақын да, әнші де, сал-сері де болып, халқының жүрегінде сақталып қалды. Оның саңқылдаған әнін Қызылжар да, Көкшетау да, Қараөткел де, Ақмола, Атбасар да, Қарағанды да, Қарқаралы да, Кереку- Баянуыл да, Өскемен де, Жетісу, Алатау, Алматы да тыңдады, дуылдата қол соқты. Игібай Әлібайұлы өнері жоғары тұғырға көтерілді, ел ішінде дүлдүл, әнші Иекең атанды. Ел құрметі мен ел қуанышына бөленеді.

Осындай еліміздің бір тума дарыны құйрықты жұлдыздай жарқ етіп, 1978 жылы шілденің 25-інде дүние салды.

Міне, халық ақыны 105 жас қарсаңында. Бірақ оның есімі ел арасында облыстық газет беттерінде аталып, өнер тұғырынан кейінгі ұрпаққа үлгі-өнеге боларлық ұлағат ұстаз, аға болып қалады. Дегенмен, мектепте Игібай Әлібайұлының шығармашылығын оқуы қарастырылмаған. Міне, сондықтан да ақын шығармашылығын өнердің әр

қырынан көрсетіп, таныстыру, оқыту- алдымен метеп ұстаздарының мақсаты. Әдебиет саласында да ақын, өнер жолында әнші, суырып салма ақын, домбырашы және ұстаздық қызметін саралап отырып, талдап, хабар беру – әдебиетшілердің , журналистердің ісі болып қалмай, өнегелі өнерпаз- иелеріне деген құрмет, сый сүйіспеншілік мектеп табалдырығынан тәрбиелену керек сияқты. Өйткені өнердің әр қырынан көріну екінің біріне беріле бермейтін құбылыс. Олар бар, бірақ аз. Атап айтсақ, өңіріне таныс халқ ақындарының есімдері: Мұса Асайынов, Молдахмет Тырбиев, Игібай Әлібаев, Ғалым Малдыбаев, Уахит Темірбеков т.б. олардың туған жер, табиғатқа деген сүйіспеншілігіне, аялаушылыққа, өнерге, білімге, еңбек адамы, үлкен ағаға деген ізгі ниетке толы жыр жолдары жас балғындардың өн бойынан өтіп, парасаттылыққа тәрбиелейді. Игібай Әлібайұлының өлеңдерінің де мазмұны, сырын осы тақырыптарды қамтиды. Ол алуан тақырыптарға қалам тартқан. Оның жыр жолдары туған жеріне, еліне арналады. Бұл орайда қаламынан «Туған жерім - Айтуар», «Жалағаш – құт мекенім», «Қазақстан», «Көкшемен сырласқанда», «Ертіс әні», «Зайсан», «Отаным», «Алтайға» т.б. өлеңдері туады. Кіндік қаны тамған жеріне ғана емес, қазақ елінің басқа да жерлеріне арнаған. Жыр жолдарында сүйіспеншілік сезімін білдіреді:

«Арайлы Алатаудың жоталар,
Тәрізді тізбектелген бота-нары.
Ауасы салқын да емес,
Айындай жайма-шуақ отамалы»
-деп, Алатау баурайының табиғатын бейнелейді.

«Арқада жер жетпейді Бурабайға,
Бір кезде деп жырлаған Сәкен аға.
Үн қостым мен де бүгін тебіреніп,
Өн шырқап домбыраны қолыма ала»-

деп, кербез Көкше жерін тағы да бір жырға қосады.

Туған жер және табиғат тақырыптары бір-бірімен үйлесіп, бірін-бірі толықтырып , ажыратуға келмейтін жүрек тебіреніс сезімге толы ақын жырларының үлкен де негізгі тақырыптарының бірі болып табылады.

«Қазақстан – өр кеуде асқаралы,
Алатау, әсем Көкше, Қарқаралы» -
немесе:
«Бәйшешек мәуелеген жапырағы,
Дайқалған жақын туңс жатыр әні» - деген жолдар халық , еңбек адамы тақырыбына ұласады:

«Жасынан баулап еңбекке
Өсірген Отан түлегін,
Жайылсын атың жер-көкке,
Қадірлі менің ұлы елім!»

Игібай Әлібайұлының бұл аталған тақырыптағы өлеңдерін оқыту барысында теориялық қырынан да талдау жасап, көңіл аударсақ, ақын шеберлігімен тіліне сипатама беруге болады.

Игібай Әлібайұлы поэзиясында негізінен тілдің көркемдегіш құралдары болып табылатын эпитет, теңеу, троппен фигураның түрлері метафора, метонимия, кейіптеу, инверсия тәсілдерінің қолданылуы көп кездеседі. Ақынның «Көктем шуақтары» өлеңінен үзінді келтіретін болсақ: «Көктемде көңілденіп күледі аспан», «Жұлдыздар

ақша-бұлтқа жазып дастан» жолдарында кейіптеу арқылы табиғаттың көркем бейнесі әсерлі етіп берілген.

«Арайлап алдан ақ арман

Жүрек аттай бұлқынды», - деп тұрақты эпитет арқылы ақын болашақтан үміт күтіп, армандау керек деген ой салады.

«Қайғылы мұң, қара түн,

Бірте-бірте арылған .

Қйғылы мұң, қара түн,

«Қара тұман серпілген»- деген жолдардағы «Қайғылы мұң, қара түн» қатар келіп, күрделі бір ұғымды беріп отыр. Сол сияқты «қара тұман» сөздер қатар келіп, күрделі эпитет болып табылады. Олар елдің ауыр қайғы, мұң-шерден бірте-бірте арыла бастауы ұғымында беріледі. Эпитеттерді аса бір шеберлікпен қолданып, тиімді пайдалануы Игібай Әлібайұлының нәзік, сезімтал, өлең сөзге қатал талап қойғыш талғампаз, тәжірибе таразысы биік ақын, болғандығын аңғартады.

Ойын көркем, нақты жеткізуге ақын салыстырып бейнелеу әдісін де шебер пайдаланған. Ақын өлеңдерінде алынған объектінің пішін-бітімін айқын, дәл ашатын теңеулерді жиі қолданады:

Жігерім – алмас жебедей,

Жүрегім - талмас кемедей.

Табаным – таймас шегеде,

Кеудем – асқақ төбедей.

Немесе:

Достарым бар өмірі – көктем гүліндей,

Кәрілігіңді жойдырар.

Достарым бар көңілді шілде күніндей,

Ықыласым тойдырар,-

деген шумақтарды ақын адам мінезін дәл, анық беретін теңеулерді шебер қолданған.

Ақын көркемдігіш құралдары қолдануда асқан зергерлік пен байқампаздық , толғампаздық пен тапқырлықжәне сан қилы құбылыс- әрекеттерді образды қабылдауда соны мәнер-машық, макйталман шеберлік танытқан.

Игібай Әлібайұлы шығармашылығы – өмір шындығының айнасы. Елдің елдігі мен ерлігін бойына жиған, ақын өз кезеңінің дабылшысы болды.

Игібай Әлібайұлы – үлкен дарын. Оның өмірі мен шығармашылығы соның айғағы. Бірақ Игібай ақынды, оның шығармашылығын қазіргі жастарымыз біле бермейді. Ендеше халық ақыны Игібай Әлібайұлы, оның шығармашылығын танып-білуді жоғары оқу орындарында ғана емес, мектептердің оқу жоспарына енгізе отырып қарастырған жөн.

Жалпы қай өңірде болмасын айтарлықтай танылмаған халық өнерпаздары мен ақындары бар. Сондықтан бұл есімдер ұмыт қалмай, бүкіл елге танылса екен деген ниеттемін.

Әдебиет:

1. Нұрғали Р. Жеті томдық шығармалар жинағы. – Астана: Фолиант, 2005. Т.6. Қазақтың 100 романы. – 532 б.
2. Аймауытов Ж. Шығармалары: Романдар, повесть, әңгімелер, пьесалар (Құраст. М.Атымов, Қ. Керейқұлов). – Алматы: Жазушы, 1989. – 560 б.
3. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жалпы редакциясын басқарған Т. Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.

ПЕЙЗАЖДЫ БЕЙНЕЛЕР ЖАСАУДАҒЫ МЕТАФОРЛАРДЫҢ ҚЫЗМЕТІ

Оқытушы **Қаирнасов Б.Т.**
 ҚТӘ-15 тобының студенті **Ерсаинова М.**
(М. Қозыбаев атындағы СҚМУ)

Сөз мәнін өңдендіре өзгертіп айту, суреттеліп отырған затты не құбылысты айқындай, ажарландыра түсу үшін оларды өздеріне ұқсас өзге затқа не құбылысқа балау; сөйтіп, суреттеліп отырған заттың не құбылыстың мағынасын үстеу мазмұнын тереңдетіп, әсерін күшейтуді метафора деп атаймыз [1, 219 б.]. Қазіргі қазақ тіл біліміндегі ғалымдардың еңбектерінде метафораның лингвистикалық табиғаты кеңінен түсіндіріліп, оның ұлт тіліндегі танымдық қызметі мен ғылым тіліндегі маңызы көрсетілген. Бейнелі көркемдік сипаты әсіресе әдеби шығармалардағы үлгілерден байқалады. Мысалы, «Көздің жасы, жүректің қаныменен, Ерітуге болмайды ішкі мұзын» (Абай). «Ақын – жел, есер, гулер жүйрік желдей, Ақын – от, лаулап жанар аспанға өрлей. Қиялы, жан жүрегі – ойнаған от, Ақынды аласұртар, тыныштық бермей» (Мағжан). Метафора – ұлттық тілдегі өзіндік күрделілігі бар, әр түрлі ұлттық бояуға қаныққан категория. Метафораның тамыры ұлттың дамуы, қалыптасуы, сонымен қатар, оның өзіндік мәдениетінің, тарихының, халықтың менталитетінің қалыптасуында жатыр. Метафора қоғам мен тілдің тікелей сабақтастығының әсерінен ұлт дамыған сайын әр түрлі сипатта көрініп отыратын бірлік.

Қоршаған орта, айналамыз толы әсемдік. Оның бәрі табиғат құдыреті, табиғат байлығы. Адамның табиғат туралы түсінігі қоршаған ортаны тұтастай қабылдауына байланысты қалыптасады. Ұшқан құс, ашық аспан, кең дала, асқар тау, айдын көл, жайқалған өсімдіктер дүниесі біздерге ләззат береді. Табиғаттың тепе-теңдігін сақтап қалу экологиялық мәдениетіміз бен білімімізге тікелей байланысты. Табиғатты суреттеудегі айрықша тәсілдердің бірі – метафора. Пейзажды бейнелеуінде метафоралар мол, олар – лирикалық кейіпкер сезімінің сәулесі.

Нұрлы Күн алтын нұрын шашты аямай,
 Шықсын деп қысқы ызғар өткен бойға...
 Аспанда күн күркіреп, от жарқылдап,
 Жылы жел қара бұлтты тербеп айдап... (М. Жұмабаев)

Сарыарқа – сары теңіз ұлан-байтақ,
 Қазақтың кең даласын тұрсаң байқап...
 Ұлы Отан, даңқы зор Қазақстан,
 Білімі, өнері де құстай ұшқан... (Ғ. Малдыбева)

Бірінші мысалдағы метафора нұрлы Күн алтын нұрын жерге аямай шашып, қыстың ызғарын жылы көктеммен кетіру, көктем мезгіліндегі алғашқы күннің күркіреп, аспанда оттың жарқылы, жылы желдің сол қара бұлтты айдап, аспанның ашық, күн сәулесін жер бетінде шашу секілді ауыстырулармен айрықша сұлу сымбат бітірген. Екінші мысалда Сарыарқаның үлкен, ұшы-қиыры жоқ теңізге балап, оның қазақтың кең даласынан көрінетіндігін, қазақ даласының сұлу келбетін көрсетеді.

Әсем қайың, өрім тал
 Ән сырын мүлгіп тыңдаған,

Жұпар иісті жас көгал
Ақынмен бірге жырлаған...
(И. Әлібаев)

Көктемнің көкірекке лебі дәрі
Майда ескен баяу самал желі дәрі.
Көктемде көңілденіп күледі аспан,
Мал мен жан ақша бұлтқа жазып тастан..
(И. Әлібайұлы, «Көктем шумақтары»)

Желек жапқан ақ қайың да, терек те,
Жаз да сұлу менің туған даламда.
Абай айтқан шыбынсыз жаз керек пе, -
Мына біздің Қызылжарға кел онда...
(Е. Асқаров)

Бірінші мысалдағы метафора әсем қайың, өрім тал, жұпар иісті жас көгал, екінші мысалдағы ауыстырулар сұлу жаз, шыбынсыз жаз, желек жапқан ақ қайың мен терек Қызылжарға айрықша сұлу сымбат бітірген.

С. Мұқановтың «Аққан жұлдыз» романында пейзажды суреттейтін метафораны кездестіруге болады: Саумалкөл қабағы су жағынан бірталай биік болғанымен, үстіне шықсаң, айналасы жазық далаға айналып, әр тұстағы таулар бар мүсінімен айқын көрінеді. Теріскей жақ ойпатына біткен қарағай орманның арасынан, Сырымбет тауының ұшар басы жалаңаштанған екі өркеші қылтияды; күнгей жақта аттың еріне ұқсайтын қырқасы, бойын бұлттан асырған, мол денесі дөңгелене бітіп, дария көлді қаусырған құшағы қымқалау болып, екі босағасы кезеңдене түйіспей қалған көгілдір түсті Айыртау тұрады (42-бет). Жазушының мақсаты бұл ұғымдарды тек атап қою емес, оларды сан қырынан суреттеу болғандықтан, бұл атаулардың эстетикалық өрісі де әрі тың, әрі кең болып келген.

Жар қабақ жағынан қарағанда Саумалкөлдің бітімі өгіздің имек мүйізіне ұқсайды: теріскей жағы жуантық, мұқыл, күнгей жағы жіңішкелеу, сүйір (41-бет). Көлдің сыртқы ұқсастығына байланысты туған метафоралар кездеседі. Саумалкөл қабағы, жазық дала, Сырымбет тауының өркеші, жалаңаштанған өркеші, көгілдір түсті Айыртау, т.б. секілді метафоралар таудың адамзат ұғымындағы биіктіктің, асқақтықтың символы, ал көл – адалдық пен пәктіктің символдық көріністерді негізге ала отырып, Табиғат ананың осынау адал да асқақ жаратылысы баурайындағы қарапайым адамзат қауымының пенделік тіршілігін ашып көрсетуді мақсат тұтқаны байқалады. Табиғат пен адамзат қауымы бірге тұрады. Бірі биікте, асқақтығы басым, енді бірі төменде, ұлылығынан ұсақтығы басым.

Қазақ әдебиетінің жарқын жұлдызы, ақын Мағжан Жұмабаев өлеңдерінде метафораны пайдаланғанда да өзіндік ерекшелігі болған. Ол табиғаттың бөлшектерін метафоралайды. «Сүй, жан сәулем» өлеңінде, қыздың денесін – ақ бұлтқа, жүзін – айға, тісін – меруертке, көзін – құралайға, ал «Зуһра» өлеңінде бетін алмаға, жүзін – айға, шашын – толқынға, әйелді – айға, ерді – күнге балайды. «Күміс нұрлы ай» өлеңінде алмас, жібек жел деген дәстүрлі метафораларды өзгеріссіз қолданады [2, 227 б.].

Күннен туған баламын,
Жарқыраймын, жанамын.
Күнге ғана бағынам.
Немесе:
Күншығыстан таң келеді – мен келем,

Көк күніренед: мен де көктей күңіренем.

Жердің жүзі қараңғылық қаптаған,

Жер жүзіне нұр беремін, Күн берем! – деп өзінің туған ұлтының аспандағы Айы, көгіндегі Күні, әмсе ақыл-ойының, парасатының өлшемі, асқар биігі, мақтанышы, тағзым етер тұлғасы болуға ұмтылысын танытып үлгерген дауылпаздың нақ өзі еді.

М. Жұмабаевтың «Туған жерім – Сасықкөл» өлеңінде Сасықкөлдің табиғаты мен аталу себебі айтылады:

Алыстан мұнарланып шалқыған көл,

Бетінде күннің нұры балқыған көл

Жарысып Саф күмістей ақ көбігің,

Мап-майда мөлдірінді қалқыған көл...

Сасық деп еркелетіп ат қойған көл

От-суға иең түгіл, жат тойған көл.

Назданып, жүйрік мініп, тарлан шүйіп,

Көксілдер тұс-тұс жақтан ат қойған көл..

Сөз күдіретінің сырын ашып, өз өлеңдерінде көркемдегіш құралдарды орынды да, ұтымды пайдаланып, сөз саптау шеберлігін танытқан ақын. Өлеңдерінде сөздердің реңін кіргізіп, ажарлап, көркемдік жасап үйлесімге келтіруінің бірнеше тәсілдер арқылы берілгендігін көруге болады. Көркемдегіш құралдың бірі, заттың не құбылыстың айрықша сипатын, сапасын анықтайтын бейнелі сөз – метафораларды пайдаланудағы шеберлігі оқырман көңілін еріксіз баурап әкетеді.

Метафора (грек сөзі - ауыстыру) – белгілі бір нысанның (объектінің) басқа топтағы нысандардың белгісі мен қасиетіне қарай ауыстыра қолданатын троптың бір түрі. Метафора әрдайым ауыспалы мағынада жұмсалады [3, 274 б.]. Мысалы:

Қарадым қалың тұман

... қалың ой, ой дәмі.

Ұшады екен қанат қағып,

Көзінен ыстық жасы тамып...

(«Гүлсімге»)

Тіл бірліктерін когнитивтік аспектіде қарастыру, олардың мағынасын ұлттық танымдық болмысына байланысты сипаттау сөздердің табиғатын жаңа қырынан тануға жетелейді.

Ғалым Малдыбаев өлеңдерінде қолданған метафораларға көңіл аударар болсақ, оның мәтіндегі көріну мүмкіндігі өте кең. Метафора ақын тілінде идеялық – эстетикалық, бейнелілік және стильдік, көркемдік жағынан келгенде үстеме мағыналар арқылы ой айқындығын, мазмұн тереңдігін қамтамасыз ету мақсатына бағындырып қолданған. Осыдан ақын лирикасындағы сөздің шексіздігі танылып, сөз күдіреті өмір құбылыстарының бәрін де бейнелеп, суреттеп, астарлап айтып бере алатындығы айқындалады. Өлеңдерінің сарыны да, әуені де уақытына, қилы заманына қарай өзгеріп отырады. Қазақ даласының сұлу келбеті ақын шабытына шабыт қосады.

Ақжайық суың – күміс, отың – ырыс,

Тоғайың – жас келіншек киген бүліс...

(Ғ.Малдыбаев. «Орал-Жайық»)

«Шахтер» поэмасын былай өрнектеп бастаған болатын:

Жазғы күн, «Бурабайдың жағасында

Тас сүйген күміс көлдің сағасында

Отырды бір топ адам әңгіме айтып

Жайқалған жасыл гүлдің арасында...

Осындай балама жолдардағы мағыналық та, логикалық та, түр-тұлғалық та ұқсастықтар ақын тілінде метафораның бай қазынасы барлығын дәлелдейді.

Жоғарыда келтірілген өлең жолдары ақынның өмір көріністерін, сан – қилы құбылыстарды табиғаттың тылсым күштерімен қатар ала отырып, нәрлі де әрлі сөз өрудегі шеберлігін танытады. Ақын метафораларды дәл тауып жұмсап, өлеңнің экспрессиясын күшейтеді. Мұндағы метафора – бейнелер заттық ұғымда жұмсалған ақынның өз қолтаңбасы, нақтылап айтсақ, контексте ғана мағынасы ашылатын, терең ойлы метафоралар. Қаламгердің лирикалық шығармаларының біразы осындай метафоралардан тұрады. Ақын мағына жағынан үйлеспейтін сөздерді де үйлестіріп, тосын бейнелер жасайды.

Ақын лирикалары әр қырлы. Бір лирикасы таза табиғат тылсымына тамсану:

Аққу, қазын ұшырып,

Сонау жылы аймаққа.

Бұлт шымылдық түсіріп,

Күз қарайды жан-жаққа.

Бір лирикасы сезім мен көңілдің көрінісі:

Қарандаршы тоғай қыздай көрікті,

Бай табиғат сырлы сипат беріпті.

Сүйген жарын құшақтаған сұлудай,

Көк Есілге ормандары төніпті...

(Ғ. Малдыбаев. «Қырым қызы»)

Жоғарыда келтірілген метафоралар ақынның өзі жасаған тосын сөйлемшелер екені тайға таңба басқандай айқын көрініп тұр. Суреткер ақын әр ойды, әр сөзді бейнемен мүсіндейді.

Сұлу табиғат көрінісін жырға қоспаған ақын-жазушы жоқ. Теңіздің сырын тамшыдан тануға болатыны сияқты, ақын-жазушылар тілінің көркемдік ерекшелігін, әсіресе тілін тану үшін бір ғана пейзажға тоқталсақ та жетіп жатыр. Пейзажды біз, әдетте, көркем шығармада суреттелген табиғат көріністері дейміз. Рас, пейзаж - табиғат. Бірақ бұл жеткіліксіз. Нағыз пейзаж - поэзия! Мінез! Адам! Неге десеңіз, адамның қабылдауынан, сезіну-түйсінулерінен, көңіл күйінен тыс табиғат суреті – пейзаж жоқ. Пейзаж жазушының стилін де белгілейді. Ал стиль - адам. Пейзаж образ сырын ашады. Ал образ - адам. Дәл осының дәлелі – Ерік Асқаров өлеңдеріндегі пейзаж (Алдымен, бұл неткен бай табиғат!). Өлеңдерінің әр бетінде әр түрлі тіршілік дүниесі бар. Мысалы:

Жауып жатыр жапырақтар жалтылдап,

Күзгі леппен дем алады алтын бақ.

Ойға батқан әлденеге ақ қайың

Жапырақсыз тұр, әнеки, қалтылдап... («Жауып жатыр жапырақтар жалтылдап»)

Нәзік белін мың бұрап,

Ағады Есіл сылдырап.

Күлкісі – күміс қызына,

Қарайды Арқа тұнжырап... («Барады ағып ерке Есіл»)

Көргің келсе қар бүркеген боранды –

Жаннан кешкен жаһанкезге еліктеп,

Көргің келсе хаса сұлу көктемді,

Қызғалдаққа ғашық болсаң сен егер, -

Желек жапқан ақ қайың да, терек те,

Жаз да сұлу менің туған даламда.

Абай айтқан шыбынсыз жаз керек пе, -

Мына біздің Қызылжарға кел онда... («Туған топырақ»)

Өлеңдерінде қазақ даласының хош иісті гүлі, қызыл шымқай қызғалдағы, қошқыл-кермек жусаны, суда-бұта шиі, домаланған қаңбағы, шиыр-шалғыны, кербез

тауы, көк тіреген шыңы, түпсіз тұңғиық құзы, күлкішіл өзені, ақ айдын көлі, жасыл майса көгалы, торғын аспаны, шудаланған бұлтты, сіркіреген жаңбыры, ақ ұлпа қары, асау бораны, ерке желі, тентек құйыны, шымыр сызы, шымшығыш ызғырығы, сұлаған бел-белесі, ойшыл орманы, тынысты тоғайы, ақ ару айы, жымыңы көп жұлдызы, мөлдір шығы, тұнжыр тұманы, алдамшы сағымы... - күндіз, түні, - қысы, жазы, күзі, көктемі... - бәрі, бәрі бар. Осының бәрі жан тебіренер ғажап, мың құбылған түрі бар, сан иірім сыры бар - тұтас бір образ, адам мекені, халық мекені - дала образы!

Зерттеліп отырған ақын-жазушылардың пейзажы - бай палитраның түрлі-түсті бояуларымен келістіре салынған сурет қана емес, шынында да құдды жанды адам: дем алады, қозғалады, жадырайды, жабырқайды, күледі. Жылайды - дәл адамша әрекет етеді. Бұл шебер мелшиген қара тасқа тіл бітіріп, сөйлетіп, ән салғызады. Жел сызғырған бір түп қуқыл шиге немесе селдір қияққа шежіре шерткізіп, ертек айтқызып қояды. Суды кейде сылқаласылық күлдіреді. Кейде ызаға булықтырып, бұлқытып байлап тастайды. Тауы сыздап, тұнжырап, ызғар шашады. Мысалы:

Таңым қандай арайлы,
Гүлім неткен тамаша!
Ай күлімдеп қарайды,
Жұлдыздар мәз балаша...
Еседі ілбіп самал жел
Құйып тұр рахат жаныма.
Күміс күннен нұр тамып,
Сәуле жыр боп өрілді... (И.Әлібайұлы, «Алтын ғасыр аясында»)

Көркем шығармаларда пейзажды суреттейтін метафоралар өте жиі кездеседі. Пейзажды бейнелердегі метафоралы ауысулардың когнитивтік үлгілерін көрсетуді жерлес ақынымыз – М.Қанғожиннің шығармаларын пайдаланып, талдау жөн.

М. Қанғожин - туған жер, өскен жер жайлы жазылған өлеңдері арқылы оқырманның жүрегіне терең ұялаған ақындарымыздың бірі. «Қараағаш», «Ақ қайыңдар аралы», «Өскен жер», «Орман әні», «Қасиетті мекенім» атты өлеңдерімен өз оқырмандарын тапты. Ел жүрегінде сақталатын, аты қалған дарынды ақын Есләм Зікібаевтің ақындық өнерін жалғастырушы. Өзінің өлеңдерінде көркем образ жасауда, сұлу табиғат көрінісін жырға қосуда көріктеу құралдарын шебер қолданады. Поэзия мен табиғаттың бір-бірімен ажырамас дүние, тамырлары тереңде, бір арнада тоғысқан тұтас жүйе екені белгілі.

Ақ қайың – үкілі орман жайған қанат,
Сынсиды жыр тартқандай айдан ғажап.
Жүректей тынбай соққан тар кеудеде,
Тулайды бура толқын жардан құлап... («Ақ қайыңдар аралы»)

Метафора ақ қайыңдар аралына сипаттама беріп тұр: үкілі орман, қанат жаю, бура толқын, тар кеудеде соғу, т.б. Ақынның шеберлігі – ерке Есілдің табиғатын Ақ қайыңдар аралына айналдырады.

Ерке Есіл Арқа аруы сылдыр қаққан,
Тентектік мінезі бар тезге батқан.
Ақ төсін таңғы арайға аймалатып,

Меруерт күлкісімен қырды оятқан... деген өлең шумағында ерке Есіл, Арқа аруы, тентек мінез, ақ төсін аймалатқан, меруерт күлкі, қырды оятқан деп табиғаттың бөлшектерін метафоралайды.

Ақ қайың атырабы – оқалы орман,
Бойына бауыр басып бабам қонған.
Кереге-уық жонып құба талдан,
Алысқа көз жүгіртіп, ойға шомған...

Тербетіп бойындағы тіршілікті.

Ағының алға асулап өршініпті.

Жағаңнан ер Қосайлар жауын қуып,

Құлшынып қызыл жарға ту тігіпті... («Ақ қайыңдар аралы») деген өлең жолдарынан оқалы орман, бауыр басу, құба тал, ойға шому, тіршілікті тербетіп, ағыны асулап өршу, қызыл жар сияқты метафоралар - табиғаттың адам өмірімен, деректі-дерексіз ұғымдармен, ақындық шабытпен салыстырыла берілген көркемдік ерекшелік.

«Пейзаж – табиғат» деп жоғарыда айтылды. Ендеше «дала», «күн», «ақ қайың», «ауыл», т.б. концептілермен, адамның әрекеттеріне ие табиғат құбылыстарымен астасып жатады.

Күн шықты ерке,

Желбіреп алтын айдары.

Шашылып ақық –

Құйылып сәуле ақ қарға.

Ілініп жақұт –

Қыраулы тылсым бақтарға

Керіліп, жайнап,

Ақ дала жатыр шалқайып... (Ауыл таңы) жолдарында күннің алтын айдары, құйылған сәуле, тылсым бақтар, ақ дала, керілген, жайнаған ақ дала сияқты пейзажды метафоралар жансыз заттарға сипаттама беріп, дала мен күннің еркіндігін бейнелейді.

Қазақи бәз баяғы қалпында қыр –

Кең жайлау, қоңыр домбыра, салқындап жыр...

«Балықтым» күн қондырған айдынына,

Сұлудың жанарындай жарқылдап тұр... («Кеудемнен жаным тулап атып шығар») өлең жолдарында «қазақи қалпында тұрған қыр» - қазақ халқына тән қарапайымдылық, оның астарында молшылық, шексіздік, «кең жайлау» метафорасы - байлықтың, сұлулықтың, көркемдіктің бейнесі.

Арқаның қысы, қазақтың қысы – ақ қабақ,

Қалқыған орман – оранып алған ақ мамық.

«Уф!» еткен желмен төгіліп кетер күмістей

Даланы күйге кернемей қалай тоқтамақ?!

Мүлгіген қыстың сыры да маған танымал,

Онда бар әсем сұлулық адам табынар.

Онда күй бар, орманнан аулақ кетсең де,

Көңілің, шіркін, әуенін әр кез сағынар («Орман әні»). Өлеңде автор қыс мезгілін бейнелі сипаттауда «Арқаның қысы», «қазақтың қысы», «даланы күйге кернеген мезгіл», «адам табынар әсем сұлулық бар мезгіл» деп, стереотиптік танымда бейнелі тұрғыдан суреттейді.

«Тағы да көктем келді» деген өлеңінде ақын бұл мезгілдің өзіндік ерекшелігін адамның көңіл-күйімен байланыстыра, сындық бейнені тудыратын, әлемдік бейнені танытатын абстрактылы ұғымдарды нақтылауға көмектесетін сөз орамдарымен береді.

Тағы да көктем келді, көктем келді,

Құлпыртып, думандатып көк пен жерді...

Көтеріп Жеңіс туын желбіретіп,

Көктем келді көңілді елжіретіп...

Алғаш рет биыл күн күркіреді,

Қырдың қызыл гүлдері дүркіреді...

М. Қанғожинның өлеңдерінде пейзаждық метафоралар сындық белгіге ие табиғат құбылыстарын бейнелейді: балдай үн, күміс сылдыр ән, ақ жауын, құдіреті күшті көктем, ару көктем, ақ толқындар, қара орман, т.б.

Есілім ағып жатыр сәніменен,
Балдай үн, күміс сылдыр әніменен.
Астында ақ жауынның қайындар да,
Шомылып, жапырағы ойнап мәніменен... («Кеудемде жаным тулап атып шығар»)

Адамның іс-әрекеттеріне ие табиғат құбылыстарын бейнелейтін метафоралар да молынан қолданылады: ойындар қуған, балықтың тебінуі, балықтың ойнауы, сезімді тербеу, ой қозғау, жүректі ойнату, қиялмен сырласу, жыр қуалау, т.б.

Табиғатты жырлаудағы антропоэзектік бағыт қазіргі ақындардың шығармаларында жалғасын тауып келеді. Бұл табиғат концептісінің бүгінгі күні де өзектілігін жоймағандығын көрсетеді. Табиғат концептісін қалыптастыруда, оның адамның жан-күйімен ұштасқан бейнесін танытуда қазіргі ақындардың шығармашылық ізденістері бір сәт те тынған емес.

Әдебиет:

1. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Санат, 2007. – 452 бет.
2. Қанарбаева Б. Жырымен жұртын оятқан. М. Жұмабаевтың шығармашылығы хақында. – Алматы: Ана тілі, 1998, 232 бет.
3. Қазақ тілі. Энциклопедия. – Алматы, 1998. -509 бет.
4. Әлібаев И. Айтуар. –Алматы: Жазушы, 1973. -61 бет.
5. Мұқанов С. Аққан жұлдыз. –Алматы: Жазушы, 1990. -496 бет.
6. Қанғожин М. Өлеңдер мен поэмалар. –Петропавл, 2007. -664 бет. -472 бет.

ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ МАЗМҰНЫ АЯСЫНДА ОҚУШЫНЫҢ ЖАЗЫЛЫМ ӘРЕКЕТІН ДАМУ ЖОЛДАРЫ

Ғылым магистрлері **Қайнетова Г.К., Муканова С.С., Есимова Д.Б.**
(Петропавл қаласы химия-биология бағытындағы Назарбаев Зияткерлік мектебі)

Жазу мәдениетін қалыптастыру, жазылым дағдысын дамыту қаншалықты маңызды? Жазу немесе жазылым мәтіні – ойды жазбаша жеткізудің жолы. Жазбаша мәтін композициялық құрылымнан, сипаттаудан, баяндаудан, талқылаудан немесе графиктерден тұруы мүмкін. Бұл бүгінде адамзат тарихындағы ең құнды мұрағат десек те болады. Өйткені жазу арқылы көне түркі мәдениетінен қалай хабардар болсақ, ертең осы ғасыр мұралары да келесі ұрапқа жазу арқылы аманат болып қалады. Сондықтан жас ұрпақтың бойында жазылым дағдысын дамыту және оны қалыптастырудың жолдарын анықтау өте маңызды мәселе. Л.С. Выготскийдің пікірінше, жазылым жұмысы оқушыда табиғи қажеттіліктен туындайтын саналы әрекетке итермелеген деңгейде жүзеге асқан жағдайда дамытынына сенімді болуға болады [1, 85 б.].

Сондықтан да мұғалім жазылым мақсаттарын Назарбаев Зияткерлік мектептерінің қазақ тілі пәнін оқыту бағдарламасында оқушылардың жазылым дағдысын дамытуға бағытталған 6 оқу мақсаты жоспарланған.

Ж1. Жоспар құру

Ж2. Әртүрлі жанрда мәтіндер құрастыру

Ж3. Жазба жұмыстарын әртүрлі формада ұсыну

Ж4. Эссе жазу

Ж5. Оқылым және тыңдалым материалдары негізінде жинақы мәтін (компрессия) жазу

Ж6. Мәтіндерді түзету және редакциялау

Берілген оқу мақсаттары 7 сыныпта қарапайым деңгейден басталып, 12 сыныпқа дейін біртіндеп күрделендіріліп отырады. Мысалы Ж4 мақсаты бойынша 7 сыныпта дискуссивті эссе жазуға үйретуден бастап, 11,12 сыныптарда түрлі жағдаяттарға сай өз ойын креативті жазуға (өлең, хат, әңгіме, эссе, блог, әңгімелеу және суреттеу мәтіндері, қысқа сценарий және т.б.) үйретіледі [1, 125 б.].

Ал Ж2 оқу мақсаты бойынша 7 сыныпта көркемдегіш құралдарды пайдаланып, стильдік, жанрлық ерекшеліктерге сай мәтін жазуға үйретілсе, жоғарғы сыныптарда енді осыған қоса аудиторияның қызығушылығы мен қажеттіліктерін ескеріп жазуға үйретіледі.

Оқушының бойында жазылым дағдысын дамыту үшін түрлі жаттығу жұмыстарын қолдануды ұсынамыз. Соның ішінде маңызды орын тапсырманың оқушының жазылым дағдыларын меңгеруге қаншалықты жағдай жасайтынында және осы жұмысты орындау үшін берілетін нұсқаулықта. Мысалы **«Бізді қоршаған»** орта тақырыбын өту кезінде «Өмір сүргім келеді» тақырыбында монологтық ой-толғаныс жазу үшін төмендегідей тапсырма берілді:

Тапсырма

Жер планетасы биоалуантүрлілігінің тепе-теңдігі бұзылғанына қанша уақыт өтті екен. Адам мен табиғат арасындағы бітіспес жаулық басталғанын Жәңгір хан кезеңінен білеміз. Бұл тақырып талай көркем туындыға арқау болған. Өзің білетін мәліметтерді, көркем туынды сюжеттерін есіңе түсіре отырып, жойылып бара жатқан бір жануар не өсімдіктің атынан «Өмір сүргім келеді...» деп бастап монолог жаз. Кейіпкердің жанына

батқан оқиғаны, эмоционалды-экспрессивті сөздерді қолданып сезімдерін сипатта, жан күйзелістерін сипаттау үшін риторикалық сұрауларды, лепті сөйлемдерді қолдан.

Ал осы тапсырманы орындау үшін төмендегідей нұсқаулық дайындалды:

1. Философиялық тұрғыдан келуге болады: Адам да жан-жануар да табиғат перзенттеріміз, әркімнің табиғатта өз орны мен ролі бар...

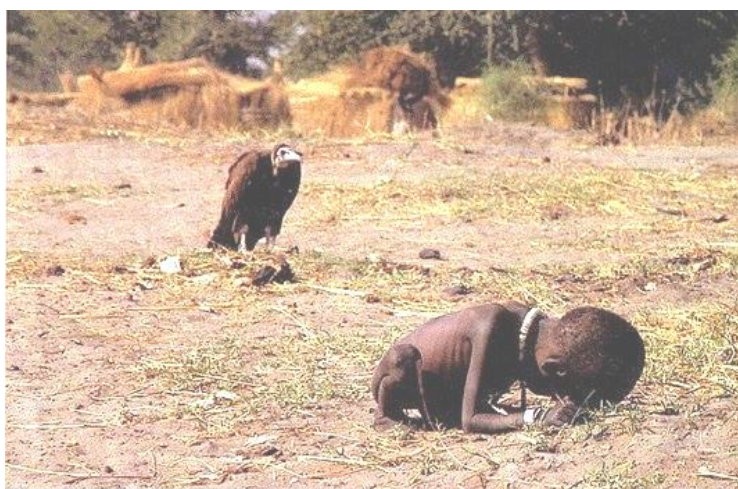
2. Өмірдің мәні туралы толғаныстан бастауға болады. Мысалы артымда ұрпақ қалдыру (*кіп-кішкентай балапаныңның бауырыңда пысылдап алаңсыз ұйықтап жатқанын сезіну қандай бақыт, немесе олардың алаңсыз көк шалғында, айдын көлде, тау басында, көк аспанда, ну орманда асыр салып ойнақтағанын, алғаш қанат қаққанын т.б. көру қандай бақыт*), табиғат сәні болу. Осындай мәтінде Өмір сүргім келеді деген сөйлемді әр жаңа мағыналық бөлікті бастар алдында қайталап отырған әсер береді.

Осылар туралы эпиграф алуға, цитаталар келтіруге болады

3. Бауырластарыңның жаппай қырылып жатқан аянышты, қорқынышты суреттерін беру арқылы.

4. Алғашқы тіршілік пайда болған кездегі және қазіргі кездегі жағдайды салыстыра отырып сипаттау арқылы жазуға болады.

Сонымен қатар оқушыға ерекше эмоционалды әсер ету арқылы жазылым жұмысына тарту да өз нәтижесін беретін жұмыстардың бірі. «Кедейлік» тақырыбын өту кезінде атақты Оңтүстік Африкалық фотокорреспондент Кевин Картердің 1993 жылы 26 наурызда Судан мемлекетіне іс-сапары кезінде түсірілген суретін, Пулитцер сыйлығының иегері, оның тарихымен бірге оқушыларға ұсынып, сурет тарихымен танысқаннан кейін оқушыларға бірнеше бағытта жызылым жұмыстарын ұсынуға болады.

(Кевин Картердің фотосуреті. Суретте құзғын мен ашыққан баланың жер бауырлап бара жатқаны бейнеленген).

Суреттің тарихы:

Айод ауылының маңында ашыққан қыз бала жүруге шамасы келмегендіктен, жер бауырлап бара жатады (кішкентай қыз баланың ата-анасы Айод маңына қонған БҰҰ-ның азық-түлік жеткізетін ұшағынан тауар түсіруге көмекке кеткен). Баланың артынан құзғын құс күтіп тұрғанын көрген Кевин 10 метрлік жерден ыңғайланып, суретке түсіре бастайды. Одан да сәтті сурет алғысы келген фотограф Құстың қанатын жайғанын күтіп 20 минут бойы отырады. Ол өзінің Меган атты қызын қатты сағынады. Құзғынның қомданбайтынын сезгесін, құсты ұшырып жіберіп кете барады. Осы

сапарда Кевин ашаршылықтан қиналып жатқан адамдарды көріп қатты күйзеліп қайтады... [2, 69 б.].

Сол жылдары Африкадағы ашаршылық әлемді дүрліктіріп тұрған “Нью-Йорк Таймс” бірден әлгі суретті сатып алып, жариялап жібереді. Сурет үлкен танымалдылыққа ие болады. Кевиннің бұл суреті Пулитцер сыйлығына ие болады. Алайда ол суретке қатысты көп сын айтылады. Бәрін мазалайтыны кішкентай қыздың тағдыры не болды деген сұрақ. Фотограф неге қол ұшын бермеді? (ол кезде жұкпалы ауруға шалдыққан адамдарға жақындауға қатаң тыйым салынғанын ескере кету керек) Бұл жерде фотограф тек жақсы сурет түсіру мақсатында фотоаппаратын ыңғайластыруды ғана ойлаған, жыртқыш құстан айырмашылығы жоқ, яғни сахнада екінші бір құзғынның бейнесінде тұр деген. Осындай жайттар мазалаған Кевиннің жүйкесі сыр беріп, үш айдан соң өз-өзіне қол жұмсайды...

Кевиннің күнделігінде "Біз өзіміздің қандай бақытты екенімізді білуіміз қажет. Әлемде адамдар ашаршылықтан өліп жатқанда, өзіміздің жағдайымызға шүкіршілік етейік. Өмірге риза емес кездерімізде осы суретке мән беріп қарайықшы" деп жазып қалдырған.

Шынында да Кевин өмір бойы өз-өзін кінәлап өтті. Бойжеткен қызы Меган бір сөзінде "Мен өз әкемді суреттегі қамқорсыз жатқан юаладай, ал сыншыларды құзғын құстай көремін" депті.

Адамды бір сурет қаншалықты бақытты етсе, соншалықты басына сор болатынын ойламаған фотограф өмір бойы өзін-өзі кешіре алмай кетті. Бақ пен сордың арасы бірақ қадам... (**Асқар Абдраим**)

- Оқушыларға Кефин Картердің атынан, ашыққан қыз Меганның атынан немесе қыздың өлгенін тосып отырған құзғынның монологын жазуға ұсыну;

- Қоғамда үлкен тартыс тудырып Кевин Картердің бағы да соры да болған фотосурет бойынша сыни мақала жазу.

Осы ретте оқушылардың ой көркемдігін дамыту үшін оларға оларға осы тақырыпты ашуда, кейіпкердің жан дүниесіп сипаттауда қолдануға болатын бейнелі сөздер мен сөз тіркестерін ұсыну өте тиімді. Мысалы: **өзегі талып** – қарны ашып, **алқымынан алды** – қинады, **араны ашылды** – аш көзденді, тойымсыз болып алды, **арқаны кеңге салу** – асықпау, саспау, жайлану, **қу маңдай** – сорлы, **қызыл сирақ** – кедей, **қылышынан қан таму** – қатыгез, **маңдайының арылмаған соры бар** – бақытсыз, **он екі де бір гүлі ашылмаған** – қыршын жас, **жанын қоярға жер таппау** - әлек болу, **ажал оғы атылды** – өлді, **қалпақтай ұшу** – құлап түсу, **биті торғайдай, мойыны ырғайдай** – арық, **жағына пышақ жанығандай** – арық т.б. [3, 28 б.].

Жазылым жұмысын жазу кезінде оқушы үнемі өзінің рөлін, мақсатын және аудиториясын анықтап алғаны шарт. Аудиторияны ескере отыра жазуға үйрету, оның қажеттіліктері мен қызығушылықтарын ескере отыра жазу оқушылардың жазбаша коммуникативтілік дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді. Осы ретте төмендегідей тапсырмалар үлгісін берген жөн.

Тапсырма.

1. Бір мектеп бітіруші түлек <https://surak.baribar.kz> сайтында көпшіліктен кеңес берулерін өтініп, төмендегідей хат жазған екен.

Мен осы жылы мектеп бітіремін,бірақ әлі екі ойлы болып жүрмін. Қай мамандықты таңдаған дұрысырақ. Өзім ағылшыннан да, дизайн жағынан да жақсымын. Аудармашы мамандығын тандасам, кейін оған жұмыс табыла ма екен? Әлде дизайн мамандығынан мүмкіндіктер көп пе? Қандай оқу орындарында оқыған дұрыс? Кейін жұмыс таба алатындай....осы сұрақтарыма жауап бере алсаңыздар, алғысым шексіз болар еді.

Хат иесіне сенімді түрде дұрыс таңдау жасай алатындай кеңес мәтінін жазыңыз.

2. «Абай жолы» роман-эпопеясы негізінде фильм түсіріп жатқан режисер рөлінде

сізді «Қазақ киносының бүгіні мен ертеңі» атты телехабарға шақырды делік. Сол жерде қазақ киносының дамуына бей-жай қарамайтын көрермендер үшін ойтар ойыңызды жазыңыз.

3. Еліміздің дамуы мен өркендеуіне үлес қосады деген зор үмітпен, еліміз жас жеткіншектеріне шет елде білім алуға барынша жағдай жасауда, алайда бүгінде өзге жерде білім алған көптеген жастар елге оралуға құлықсыз. Осы орайда өз теңдестеріңе ой саларлық хат жаз.

Сонымен қатар, оқушының жазылым әрекетін дамытуда үлгі мәтіндер де айтарлықтай рөл атқарады. Табиғатты, оқиғанын өтетін орнын сипаттауда, жалпы шығармашылық жазылым жұмыстарын орындауда оқушыларға жалаң теориямен бермей, үлгі мәтіндерді көркем шығармадан ала отыра бірге талдаудың маңызы зор. «Үстінде тұнжыраған көк мөлдір күмбез май аспаны. Сондайлық көк мөлдір тұман, сағым ішіндегі қиял тауы – Алатау. Қиыршық құмды таза арнамен сыбдырлай түсіп, шаңғы қуалап, жағасын желкілдетіп аққан қасқа бұлақ. Жота-жотада бұлың-бұлың етіп, жайқала түсіп, құлпыра толқып тұрған қызғалдақ торғындары. Өзектің салқын лебімен ырғала түсіп, оңды-солды толқып жатқан жоғары-төмендегі көк шалғындар... Жүздеген әндер мен шырыл қаққан әлдеқайдағы тоғайлар. Алатау гүлдеріндей мың түсті боп жалт-жұлт етіп ұшқан көбелектер бәр-бәрі де бұл екеуінің қазіргі күйінде көздеріне көрінбейді. (Мұхтар Әуезов. Іздер.)» - деп берілген үзінді оқушыға табиғатты сипаттаудың жаңа бір жолын көрсете алады [4, 256 б.].

Осындай бірнеше мәтіндер ұсынуға болады.

Уақыт – маусым айының ортасы. Аршалы алқабы бар көркімен толықси майысып, ұзатылатын қыздай жасанып тұр. Биылғы жаз әлденеше жылдарға созылған қуаңшылықтың беті қайтып, бұл өлкеге жанбыр мол жауды. Тандыры тартыла бастаған тақыр дала мен таулы өңір қайта түлеп, талайдан бері шықпаған шөп шықты. Айнала төңірек нілге малып алғандай жап-жасыл. Сәл жел тұрса, шөп басы шәйі шымылдықтай сусыл қағып, танауыңа неше алуан хош иістер бұрқырайды [5, 352 б.].

Уақыт маусым айының екінші жартысы, яғни қазақ ұғымындағы қырық күн шілденің жаңа басталған кезі. Жайсаң жаз нағыз кемеліне келіп, табиғат ананың тотыдай толықсып тұрған шағы еді. Ұшы-қиырсыз байтақ дала аспан төріне шаңқая көтерілген күн қызуына кеудесін ашып тастап, бусана бөрітіп жатыр. Шығысқа қарай ұзаған сайын жер бедері де біртіндеп өзгере бастады. Қалбаның қалың қыртысты, қараған-тобылғылы адыр-қырқасы артта қалып, одан ойдым-ойдым шилеуіт өскен жасаңға айналды да, бірте-бірте бірыңғай боз жусанды тақтайдай жазық далаға ұласты. Мана Ақсуат өңіріне ілінгенде-ақ, түстік жақтан көгілдір перде тартылып, Тарбағатай тауының сілемдері алыстар мұнарта бастаған. Енді біраздан кейін екі аралық жақындай түсті де, сағым теңізіне бөккен өркеш-өркеш тау сеңгірі аршыла бой көрсетіп, көзге тіпті айқынырақ шалынды [5, 286 б.].

Үлгі мәтіндер арқылы жасылған жазылым жұмыстары оқушының көркем жазуына мүмкіндік береді.

Әдебиет:

1. «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Білім беру бағдарламасы –NIS-Program, 2018.-145 б.
2. Безруких М. «Трудности обучения письму и чтению», 2009.-247 ст.
3. <https://abai.kz/post/39021>.
4. Әуезов. М. Іздер. Шығармала. 12 томдық 2 том – Алматы: «Жазушы», 1967.458 б.
5. Жұмаділов. Қ. Атамекен. 12 томдық шығармалар жинағы.-Алматы: «Қазығұрт», 2005.-568 б.

МУЗЕЙ ІС-ШАРАЛАРЫНДАҒЫ ҒЫЛЫМ, МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ БІЛІМНІҢ ИНТЕГРАЦИЯСЫ

Қожабекова Б.С.

*(М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті
тарихының мұражай директоры, гуманитарлық ғылымдарының магистрі)*

Төлебаева М.Ғ.

(№16 орталау мектебі, қазақ тілі мен әдебиет пәнінің мұғалімі)

Өз Отанының өткенін ғана емес, әр дәуірде өмір сүрген тарихи қайраткерлерін танып білу де – бүгінгі және келешектегі жеткіншек ұрпаққа аса қажет. Бабалар даналығынан үйреніп, ұлы қасиеттерін ұғынып, асыл істерінен өнеге алып өскен әрбір ұлт өрені келешекке кемел көз тастайды, елдік дәстүр салтты, ерлік даңқын қастерлеп, құрметтейді. Отанының патриоты, саналы күрескер азаматы болып тәрбиеленеді.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 37 бабында: «Қазақстан Республикасының азаматтары тарихи және мәдени мұралардың сақталуына қамқорлық жасауға, тарих пен мәдениет ескерткіштерін қорғауға міндетті» деп атап көрсетілген [1; 11 б.]. Мұражайлардың археологиялық, тарихи, әдеби-мәдени ескерткіштер арқылы адамгершілік, эстетикалық тәрбие беру мәселелері қазіргі заман педагогтарының негізгі міндеттерінің бірі екені даусыз. Мұражай мұрағаттары мен жәдігерлерін, ежелгі ескерткіштерді пайдалана отырып оқыту, тәрбие жұмыстарын жүргізу студенттердің іс-әрекеттерінің қозғаушы мотивациясын оятуда маңызды рөл атқарады. Олар халқымыздың келешегі – жастарды отаншылдық рухта тәрбиелеудің негізгі құралдарының бірі бола отырып, Отанымыздың, халқымыздың болашақ ұрпақ алдына қойған келелі талаптарын іске асырады. Өткенсіз болашақ жоқ екені белгілі. Тарихтың белгілі бір сәттерін, өткен жылдардың жасанды картиналарын қайта жасау мұражай адамдарына көмегін тигізеді [2; 128-130 б.].

Өңіріміздегі іргелі оқу орны жайлы 1998 жылы университетпен кездесуде Елбасы: "Солтүстік Қазақстан университеті Қазақстан жоғары оқу орындарының алғашқы ондығына кіреді деп ойлаймын. Мұнда жақсы дәрісханалар, зертханалар, жатақханалар бар. Ғылыми жұмыстар жүргізіледі. Көпұлтты ұжым, дайындығы мықты оқытушы-профессорлар құрамы бар. Осындай университет Қазақстанның солтүстік аймағы үшін мамандар даярлап жатқанына қуаныштымын"- деген болатын. 21 ғасыр – ақпараттар мен ғаламдасу ғасыры десек, заман талабына сай жастарымызды тәрбиелеп, Отанына деген шынайы сүйіспеншілігін ояту – қоғамның бүгінгі ең өзекті мәселесі. Келешек жастар елдің болашағы, тірегі болса сол ұрпаққа терең білім беріп, жан-жақты мамандар даярлайтын оқу орындарының бірі – М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті. Оқу-тәрбие саласындағы жаңашылдығымен, шығармашылығымен кеңінен танымал.

2007 жылы университетімізге Петропавл қаласының Абай көшесі, 16 мекенжайында орналасқан тарих және сәулет ескерткіш-ғимараты берілген болатын. 2010 жылы бұл нысанда жөндеу және қайта қалпына келтіру жұмыстары жүргізілді. Ал 2011 жылы Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 20 жылдығына орай салтанатты түрде ашылды. Манаш Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университетінің мұражай экспозициялары екі қабатта үйлесімді түрде сегіз залда орналасқан. Мұражайда дәріс залы, М. Қозыбаев өмірі мен шығармашылығына арналған зал, археология және этнология залы, мұғалімдер институты, педагогикалық

және политехникалық институттар, Солтүстік Қазақстан университеті, М. Қозыбаев атындағы СҚМУ тарихына арналған залдар кезең-кезеңімен орналастырылды.

Студенттерге арналған дәріс залында университеттің Қазақстан мен шет елдегі абыройының биіктігін көрсететін марапаттар мен фото-бейне материалдар, университет өміріне қатысты мол деректер мультимедиялық кешен арқылы 80 жылдық тарих және әр факультет, мамандықтар тарихы, академик М.Қозыбаевтың өмірі мен шығармашылығы, естеліктер, археологиялық жұмыстар, «Бірінші Президент» және басқа да әдістемелік фильмдер көрсетіледі. Сондай-ақ дәрістер, кездесулер, тақырыптық кештер, көрмелер ұйымдастырылады.

Мұражай экспозициясы университеттің 1937 жылдан бастап бүгінгі күнге дейін даму тарихын бейнелейді. Қазақ ССР Советтік Халық комиссарлар кеңесінің шешімімен Петропавл мұғалімдер институты құрылғаннан бастапқы тарих қамтылған. [3, 40 б.].

Мұражайдың 2 қабаттан бастау алатын тарих бөлімінде университеттің материалдық базасының дамуы мен қалыптасу кезеңдерін, ғылыми-педагогика кадрларының өсуін бейнелейтін құжаттар, фотосуреттер, альбомдар, педагогикалық, қоғамдық, спорттық жұмыстарда жоғары жетістіктерге қол жеткізген, таңдаулы түлектер мен оқытушылар, университеттің құрылған күнінен бергі ректорлардың суреттері орын алды. Негізгі СҚМУ тарих залы 1977 жылдан бастау алады. Университет – жоғары оқу орнына дейінгі және жоғары оқу орнынан кейінгі даярлық жүйесі қамтылған бірден-бір оқу-әдістемелік кешен.

Мәдениет пен спорт - мамандар әзірлеудің бөлінбейтін бөлігі. Сондықтан, жоғары оқу орнының үздік спортшылары, «Пилигрим», «Кривое зеркало» және «Шаңырақ» студенттік халық театрлары, КТК командасының жетістігі мұражай қабырғысында көрініс тапты.

Мұражайдың барлық материалдары мына тәртіппен жүйеленді:

- аймақтағы білім берудің қалыптасуы мен дамуының тарихы;
- мұғалімдер институтының, педагогикалық институттың, политехникалық институт филиалының, университеттің және мамандар әзірлеу барысының даму тарихы;
- Ұлы Отан соғысына қатысушылардың жауынгерлік өмірбаяндары, университеттің педагогикалық және инженерлік-техникалық әулеттері жинақтаған жәдігерлер;
- жоғары оқу орны факультеттерінің, кафедраларының даму тарихы;
- ғылыми-зерттеушілік, оқу-әдістемелік, тәрбиелік, мәдени-бұқаралық, спорттық қызметтегі университет студенттері мен қызметкерлерінің жетістігі.

Университеттің 80-жылдығына орай негізгі қорлар мен қосымша қорларды толықтыруға, жаңартып-өзгерістер енгізуге барлық қызметкелер, факультеттер және оқу орнының бөлімшелері баға жеткісіз үлес қосты.

ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаев, Социалистік Еңбек Ері Бәйкен Әшімов, жерлес ақын ағамыз Кәкімбек Салықов, ұшқыш Т.О. Әубәкіров, Т.А. Мұсабаев, қоғам, мемлекет қайраткерлері А.Б. Тасболатов, Асылы Осман, А.А. Башмаков, Қ.К. Тоқаев, Қ.Б. Саудабаев, Жания Әубәкірова, Е.Х. Хасанғалиев, АҚШ, Франция, Англия, Белоруссия елшілері, мемлекет және қоғам қайраткерлері, атақты ғалымдар, жазушылар университет мұражайының құрметті қонақтары.

Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университетіне Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2003 жылғы 30 мамырдағы Қаулысымен ҚР ҰҒА академигі Манаш Қабашұлы Қозыбаевтың есімі берілген болатын. Университеттің ерекше мақтанышына әрі оқытушылар мен студенттер үшін нағыз әдістемелік орталыққа айналған. 2003 жылы М.Қ. Қозыбаев мұражай залы және ескерткіші ашылды. Академик Манаш

Қозыбаев залында көрнекті ғалымның ғылыми еңбектері, фотоматериалдар мен бейнематериалдары, жеке заттары жинақталған.

М. Қозыбаев қазақ халқының шынайы тарихын жаңа концептуалды тұрғыдан жазу керектігін айтқан ең алғашқы тарихшы ретінде әлемге танымал. Ол өткен ғасырдың 90-шы жылдарында Қазақстандағы XX ғ. 30-40 жылдардағы ашаршылық пен жаппай саяси қуғын-сүргін жөнінде Кеңес Одағы азаматтарына шындықты ашқан алғашқылардың бірі болды. Жоғары оқу орындары мен орта мектептерге арналған Қазақстан тарихы жөнінде оқулықтар мен оқу құралдарын дайындады. Академик М.Қ. Қозыбаев 800-ден астам ғылыми, ғылыми-публицистикалық жұмыстардың, соның ішінде 30-ы монография, 50-ден астамы ұжымдық, көптомдық еңбектердің авторы. Ғылыми - танымал мақалалар сериясы қазақтардың ұлт-азаттық қозғалысы батырларының бұрын ұмытылып қалған аттары мен тағдырларын қалың оқырманға кеңінен таныстырылады. Ғалымның ғылыми мұрасын насихаттау үшін университеттің оқытушылары 2003 жылы «Манаштану» атты арнайы оқу курсы әзірленді. Жыл сайын курс жалғасын табуда. Мұражай қызметкерлерімен бірлесе отырып Манаш Қозыбаевтың өмірі мен шығармашылығына арналған залда саяхат жасалып, «Линия судьбы» бейне фильмі көрсетіліп, дөңгелек үстелдер ұйымдастырылады. Жыл сайын университет қабырғасында 2004 жылдан бастап «Қозыбаев оқуларын» өткізіледі. Конференция материалдары оқу курсын толықтыруға баға жетпес көмек көрсетеді.

2015 жылы біздің білім ордамызда Манаш Қозыбаев атындағы ғылыми-зерттеу орталығы құрылды. Орталықтың жетекшісі – тарих ғылымдарының докторы, профессоры Ақмарал Ғосманқызы Ибраева. Ғылыми-зерттеу орталығы қызметінің пәні және мақсаты: ғұлама ғалым Манаш Қозыбаевтың өмірі мен қызметін, мол ғылыми қазынасын, тұжырымдарын зерделеу, насихаттау. Отан тарихының өзекті мәселелері шеңберінде іргелі ғылыми зерттеулер жүргізу, Қазақстан Республикасының мемлекеттік саясатының және жалпы ұлттық құндылықтар аясында өңір тарихын зерделеу. Орталықтың зерттеу қызметінің тұжырымдамалық бағыты қазіргі теоретикалық-методологиялық әдістерге негізделген. М. Қозыбаев атындағы ғылыми-зерттеу орталығының іргелі ғылыми-зерттеу бағыты республиканың және облыстың ғылыми білім беру мекемелерімен бірлесе отырып, зерттелуі кенже қалған Солтүстік Қазақстан өңірінің тарихын, мәдениетін, этникаралық қатынасын жүйелі әрі кешенді түрде зерттеу. Орталық тарапынан Алаш қозғалысының тарихына, өлкенің көрнекті тұлғаларына, ұжымдастыру, саяси қуғын-сүргін, аштық мәселелеріне қатысты ғылыми пайымдаулар жасалды. Бүгінгі таңда Орталық тарапынан «Солтүстік Қазақстан облысы: тарих және тағылым», «Петропавл қаласы тарих толқынында», «Қазақстан музейлері тарих толқынында», Солтүстік Қазақстан облысының құрылғанына 80 жыл, академик Манаш Қозыбаевтың 85 жылдығына «Ұлт тарихының тамыршысы» атты ғылыми басылымдар дайындалды. Сонымен қатар, академик Манаш Қозыбаевтың таңдамалы шығармалар жинағын шығару, «Манаштану мәселелері» атты сериялық ғылыми жинақ шығару жұмыстары жүргізілуде. «Манаш Қозыбаев» атты тұлғалық энциклопедияның дайындалуына және жарыққа шығуына арқау болған М. Қозыбаев атындағы ғылыми-зерттеу орталығының нәтижелі жұмысы. Мұражайда жинақталған Манаш Қозыбаевтың құнды материалдары мен газет бетінде жарыққа шыққан еңбектері ғылыми-зерттеу орталығынан орын алды.

ҚР Президенті Н.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласындағы идеяларды іске асыру бойынша «Туған жер» және «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» бағыты бойынша Солтүстік Қазақстан өңірінің бай тарихын, мәдени салт-дәстүрлерін дәріптеуді және ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізуді қарастыратын іс-шаралар жоспарланған [4,16 б.]. Осыған байланысты, өңіріміздің жас ұрпақтарына өздерінің кіші отаны – Солтүстік Қазақстан

туралы толық және терең білім алуларына өңірдің құрылу және даму тарихы, өңірдің археологиялық ескерткіштері (Ботай, Долматова, Ақ-Ирий қоныстары), тарихи тұлғалардың рөлі мен орны, киелі жерлерінің географиясы (топонимикасы, ономастика, лингвистика) сұрақтары арқылы көмектесу тапсырмасы қойылып отыр. Мұражайдың археология және этнография залында студенттер мен оқушылар үшін «Өлкетану», Солтүстік Қазақстан тарихы» экскурсиялары ұйымдастырылды. «Университеттің 80 жылдық даму жолы» стенд жасалды, «Манаштану мәселелері» қосымша көрмелер ұйымдастырылды. «Университеттің 80-жылдығы тарихына саяхат» викториналық сұрақтар арқылы кездесулер мен ашық есік күндері өтті.

Мәдени мұраның үлкен бір бағыты – археологиялық қазба жұмыстарын жүйелі сипатта жүргізіп, еліміздің, жеріміздің, халқымыздың тарихына қатысты мұрағаттарды жинастыру. СҚМУ мұражайындағы археология және этнология залында тарих факультетінің археологиялық және этнологиялық-этнографиялық экспедициясы зерттеулерінің материалдары жинақталған. Университет тарихының бөлігі ретінде М. Қозыбаев атындағы СҚМУ-дың «Тарихи-археологиялық зерттеулері» айдарымен материалдар дайындалды. Бұл материалдар 40 жылдық тарихы бар Солтүстік Қазақстандық археологиялық экспедицияның 1977 жылдан бергі негізгі зерттеу нысандары мен археология ғылымының әлемдік және отандық дамуына Солтүстік мемлекеттік университет ғалымдарының қосқан үлесін көрсетеді.

Этнографиялық бөлімде Солтүстік Қазақстандағы ұлттардың қалыптасуы мен әртүрлі ұлыстардың рухани және материалдық мәдениетін сипаттайтын элементтер көрсетілген. Өзінің 40 жылғы тарихы бар Солтүстік Қазақстандық археологиялық экспедиция (СҚАЭ) өз жұмыстарының қорытындысы бойынша қазақстандық археологтарға, сондай-ақ жақын және алыс шетелдердің ірі ғылыми және оқу орталықтарының көне тарих жөніндегі мамандарына жақсы белгілі. Бірқатар жылдар бойы СҚАЭ АҚШ-тың, Ұлыбританияның, Германияның, Ресейдің және басқа да елдердің жетекші ғалымдарымен бірлесе отырып зерттеу жұмыстарын жүргізді. Мұражай бөлімінің археологиялық экспозициясы СҚАЭ тарихымен таныстырады, палеолиттен бастап ерте темір ғасырына дейінгі зерттеу материалдарын ұсынады. Экспозицияларда Ботай энеолитикалық тұрақ және ерте темір ғасырының Байқара зираты сияқты ерекше археологиялық ескерткіштері материалдарына баса назар аударылған. Солтүстік Қазақстандық археологтар (т.ғ.д., профессор В.Ф. Зайберт, т.ғ.к., доцент А.А. Плешаков) ұсынған материалдар «Дала өркениеттілігі» тұжырымдамасын дәлелдеп береді. Біздің ғалымдарымыздың көп жылғы зерттеулерінің нәтижелерін қорытындылау нақ Солтүстік Қазақстанда тас ғасырының соңына таман оның қалыптасуына барлық жағдайдың туындағанын көрсетіп берді. Зерттеулер дүниежүзілік әдебиетте дала мәдениетінің айнасы іспеттес жиі қолданылатын «диқан» сөзінен төмен мағына беретін «көшпенділер» деген теріс пікірді жоққа шығаруға мүмкіндік береді.

Жыл сайын тарих және құқық факультетінің оқытушылары мен студенттері Солтүстік Қазақстандық археологиялық экспедицияның ғылыми зерттеулері мен археологиялық тәжірибесіне қатысады. Мұражай қорына түскен жаңа экспонаттар істелген жұмыстардың нәтижесі болып табылады. Мұражай экскурсиясында студенттер өлкенің ертедегі барлық тарихи кезеңдерімен толық танысады. Мындаған студенттер мен мектеп оқушыларының көп жылдар бойына археологиялық экспедицияларға қатысуы болашақ ұрпаққа тарихи сананы қалыптастыруда орасан зор маңызы бар. Туған өлкеміз бен Қазақстан Республикасының бай көне тарихына мақтаныш сезімін тудырады.

Экспозиция материалдарын көрсетуге келушілердің жас ерекшелігін ескерген жөн. Музейдің мәдени – көпшілік жұмыстары музей коммуникациясының бір саласы

ретінде жан – жақта білімді, қоғамда белсенді, эстетикалық талғамы зор, қоғамға пайдалы адам тәрбиелеуге ұмтылуға бағытталады. Музейдің негізгі жұмысы – тарих арқылы тарихи – мәдени ескерткіштерді насихаттау, сол арқылы патриоттық рухта тәрбиелеу болып табылады [5,10 б.]. Мұражайдың жұмыс жоспарына сәйкес, облыс және қала тұрғындарынан материал жинау және университет қызметі жөнінде үгіт-насихат жұмыстары жүргізіліп отырады. Мұражай жұмысы туралы ақпарат университеттің «Парасат» студиясы мен осы аттас газетте үздіксіз беріледі.

Жаңа экспозициялар құрылғаннан кейін мұражай материалдарын насихаттауға, саяхат жүргізуге, уақытша шығу көрмелерін құруға арналған белсенді жұмыстар жүргізіледі, бұл университет абыройын республика аймақтарында арттыруға және білім беру сапасын көтеруге, студент жастарды тәрбиелеуге әсер етеді.

Өз Отанының өткенін ғана емес, әр дәуірде өмір сүрген тарихи қайраткерлерін танып білу де – бүгінгі және келешектегі жеткіншек ұрпаққа аса қажет. Бабалар даналығынан үйреніп, ұлы қасиеттерін ұғынып, асыл істерінен өнеге алып өскен әрбір ұлт өрені келешекке кемел көз тастайды, елдік дәстүр салтты, ерлік даңқын қастерлеп, құрметтейді. Отанының патриоты, саналы күрескер азаматы болып тәрбиеленеді.

Өзінің мыңдаған түлектерін өмірге қанаттандырған М.Қозыбаев атындағы СҚМУ ұзақ жолдан өтті. Университетімізге 80 жыл толды. Осы жылдар ішінде 40 мыңнан астам түлектер тәрбиеленіп шықты. Олардың арасынан көптеген талантты ғалымдар, ақындар, әйгілі спортшылар, ел құрметіне бөленген ұлағатты ұстаздар шықты. Әр жылдары университет қабырғасынан түлеп ұшқан түлектер мұражай қабырғасында кездесу дәстүрге айналды. 70-80-90 жылғы түлектер мұражайда орын алған фото суреттерді көріп тарихты еске алады.

Университеттің тыныс тіршілігі, тарихын тоғыстырған мұражай болашаққа қызмет ете береді. Мұражайда көптеген ашық және сабақтан тыс шаралардың өткізілуі студенттердің танымдық қызығушылығын арттыруда үлкен маңызға ие. Мұражайлық педагогика – бұл студенттермен тікелей жұмыс істеу көзі десек, мұражайда өтетін саяхат сабағы, ізденіс-зерттеу жұмыстары, танымал тұлғалармен кездесулер оқу үрдісіне деген белсенділігін арттыруға үлкен үлес қосады әрі үлкен әдістемелік көмек. Атап айтқанда, мультимедиялық аппараттар мен мұрағат құжаттарын қолдану сабақтары әдістемелік жағынан түрлендіретіні сөзсіз.

СҚМУ тарих залы мен археология және этнология залы болашақ ұрпаққа тарихи сананы қалыптастыруда орасан зор маңызы бар.

Бүгінгі танда Манаш Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университетінің мұражайы ғылым, мәдениет және білім орталығына айналғаны сөзсіз. Өткен тарихты насихаттап жүрген мұражай қазіргі заманғы білім беру жүйесінің инновациялық жетістіктерін іске асырудың бір ошағы. Ғылым, мәдениет және білімнің ұштасқан жері.

Әдебиет:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы, 30 тамыз 1995 //«Мәдениет туралы» заңы.
2. Мұхажанова Т.Н. Әлем музейлерінің тарихы // Алматы, «Қазақ университеті», 2011, 128-130 б.
3. М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті 75 жыл, Алматы: БҰ «Жібек жолы», 2012.
4. Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру //Электрондық басылым – <http://www.akorda.kz>.
5. Ибраева А.Ф. Қазақстан музейлері: тарих және тағылым. //Астана, 2012.

«ОҚУ МЕН ЖАЗУ АРҚЫЛЫ СЫН ТҮРҒЫСЫНАН ОЙЛАУДЫ ДАМУ» ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Қожахметова Гүлім Бақберқызы

*(Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік университеті,
Түркістан қаласы)*

Аңдатпа

Мақалада «Оқу мен жазу арқылы сын тұрғысынан ойлауды даму» технологиясының тиімділігі қарастырылады. Сын тұрғысынан ойлауды дамытудың мәні, мақсаты, әдіс-тәсілдері және оларды тиімді қолдану жолдары көрсетіледі. «Оқу мен жазу арқылы сын тұрғысынан ойлауды даму» технологиясы оқу және жазу процесінде оқушылардың сыни ойлауын және ақпаратпен жұмыс істеуге дағдыларын қалыптастырудың кешенді жүйесі болып табылады. Бұл технология оқушылардың қызығушылығын арттырып, шығармашылық қабілетін арттыруға бағытталған.

Түйінді сөздер: жаңа технология, сын тұрғысынан ойлауды даму, әдіс-тәсіл, шығармашылық, танымдық қабілет, білім беру

Аннотация

В статье обсуждается эффективность технологии «Развития критического мышления через чтение и письмо». Подчеркивается сущность, цель, методология развития критического мышления и пути их эффективного использования. Технология развития критического мышления через чтение и письмо представляет собой целостную систему, формирующую навыки работы с информацией в процессе чтения и письма. Технология направлена на то, чтобы заинтересовать ученика, то есть пробудить в нем творческую активность.

Ключевые слова: новые технологии, критическое мышление, методология, творчество, познавательные способности, образование

Annotation

The article discusses the effectiveness of the technology "Development of critical thinking through reading and writing." The essence, purpose, methodology of development of critical thinking and ways of their effective use are underlined. The technology of developing critical thinking through reading and writing is an integral system that forms the skills of working with information in the process of reading and writing. Technology is designed to interest the student, that is, to awaken in him creative activity.

Key words: new technologies, critical thinking, methodology, creativity, cognitive abilities, education.

Қазіргі білім беру жүйесінде жас ұрпаққа, жас буынға жаңаша білім беру жолында түбегейлі өзгерістер жүріп жатыр. «Қазіргі заманда жастарға ақпараттық технологиямен байланысты әлемдік стандартқа сай мүдделі жаңа білім беру өте қажет» [1] — деген Н.Ә. Назарбаевтың ойын негіз ете отыра, қазіргі таңда білім беруді әлеуметтік құрылымы маңызды элементтердің біріне айналдырып келеміз. Дүние жүзінде білімнің рөлі артып, әр елдің өзіндік білім беру жүйесі тағайындалса да, ол әлем халықтарының білім берудегі тәжірибесімен, бағыт-бағдарымен деңгейлес болуы қажет. Бүгінде Қазақстан Республикасындағы үлкен өзгерістердің білім беру саласында қамтылуы маңызды іс-шара болып табылады. Бүгінгі ғылым мен техниканың қарыштап даму заманында мектепте дәстүрлі оқыту технологиясының оқушылардың ғылым негіздерін мемлекеттік стандарт деңгейінде толық меңгеруіне кепілдік бермей отырғандығы оқушылардың білім жетістіктерінің нәтижелерінен көрінуде. Сондықтан оқу-тәрбие үрдісін жандандырудың қазіргі педтехнологияларын жетілдіріп, оны пән сабақтарын оқытуда тиімді қолдану арқылы білім сапасын жоғарлату үшін басты бағыт-бағдар берілуде.

Бүгінгі таңда мектептерде оқу-тәрбие үрдісінде түрлі инновациялық педагогикалық технологиялардың қолданылып жүргені мәлім. Бұл технологиялардың бәрін бір пән сабақтарында қамту мүмкін емес. «Шеберліктің белгісі - түрлі әдісті болу» деп Ахмет Байтұрсынұлы айтқандай, пәнді ұтымды меңгертуде оқыту технологиясын таңдап, іріктеу және оны іс-әрекеттік тұрғыда жетілдіру арқылы оқушының әрекеті-технологияны қабылдауы, оған деген ынтасы, құштарлығын арттыру мұғалімнің шеберлігіне байланысты. Бір сабақтың әр кезеңдерінде түрлі әдістерді орнымен пайдалану арқылы көп нәтижеге жетуге болады.

Қазіргі инновациялық-озық технология туралы айтатын болсақ, технология грек сөзінен, яғни өнерпаздық, шеберлік, іскерлік деген ұғымды білдіреді. Ғалым–педагог, психологтар пайымдауына жүгінсек, В. Беспалько өзінің «Слагаемые педагогической технологий» деген еңбегінде оны «Оқу-тәрбие процесінің алдын ала жүйелі түрде жобалануы, оны тәжірибеде жүзеге асыру, яғни белгілі педагогикалық жүйенің тәжірибеде жүзеге асатын жобасы», - деп қарастырады.

Инновациялық (озық) білім беру деп - тұлғаның бағдарлы көзқарасты, білімдегі дәлдікті, шығармашылық бастауды, сонымен бірге жаңа технологиялық мағлұматтарды игеруін айтады.

Оқыту технологиясы оқу мазмұнын өңдеуге, көлемі мен мақсатын тұжырымдауға арналған әдістер мен құралдардың жиынтығы болса, екінші жағынан, оқушының оқыту үрдісінде қажетті ақпараттық, техникалық құралдарды пайдаланып, оқушыға оң әсер ету әдістерін зерттейді. Демек, оқыту технологиясы – педагогикалық әрекеттерді ғылыми-әдістемелік, іс-тәжірибелік негізде нәтижелі болатындай етіп, жоспарлы түрде ұйымдастыру қажет. Қазіргі заманғы жаңа технологиялар мынадай міндеттерді көздейді:

- оқушыға ізгілік тұрғысынан қарау;
- оқыту мен тәрбиенің бірлігі;
- оқушының танымдық қабілетін қалыптастыру және дамыту;
- оқушыларды өз бетімен әрекеттену әдістерін меңгерту;
- оқушының шығармашылық белсенділігін арттыру т.б. [2].

Ғылыми-қолданбалы бағытта нақты педагогикалық идеялар мен тұжырымдарға негізделген жаңа педагогикалық технологиялар жобаланады; мұғалімдерге педагогикалық технологияларды оқытудың бірнеше түрлерін бөліп көрсетуге мүмкіндік береді. Қазіргі әдістемеде технологиялардың бірнеше түрлері бар. Солардың ішінде орта оқу орындарының оқу үрдісінде қолдануға ұсынылатын бірқатар технологиялар бар.

Сондай педагогикалық технологиялардың бірі «Оқу мен жазу арқылы сын тұрғысынан ойлауды дамыту». Сын тұрғысынан ойлау технологиясының негізгі мәні - шыңдалған ойлау, кез келген даму деңгейіне байланысты мәселелерге сын көзбен қарау; күрделі мәселелерді шешуге, аса маңызды, жауапты шешім қабылдауға құштарлық; үйрету мен үйрену бірлігінің, үйренудің қызығушылығынан тұратын, үйренушінің сеніміне негізделген құрылым.

Бұл бағдарламаның мақсаты барлық жастағы оқушыларының кез келген мазмұн, түсінікке сыни тұрғыдан қарап, екі ұйғарым бір пікірдің біреуін таңдауға сапалы шешім қабылдауды осы сабақтарда үйренеді. Сын тұрғысынан ойлау - сынау емес, шыңдалған, бірін - бірі толықтырған ойлау десек қателеспейміз. Сын тұрғысынан ойлау дегеніміз - ой қозғай отырып, оқушының өз ойымен өзгелердің ойына сыни қарап, естігенін, білгенін талдап, салыстырып, реттеп, сұрыптап, жүйелеп, білмегенін өзі зерттеп, дәлелдеп, тұжырым жасауға бағыттау, өз бетімен және бірлесіп шығармашылық жұмыс жасау [3]. Оқушылардың осындай қабілеттерін дамытуға әр түрлі әдіс - тәсілдерді қолдануға болады.

Білім берудің сапасын жақсарту мақсатында «Сын тұрғысынан ойлау» технологиясын өз сабақтарымда қолданып жүрмін. Сын тұрғысынан ойлау технологиясының мені қызықтырғаны баланың өзі ізденіп дәлелдеуі. Ол бұрын тек тыңдаушы болса, енді ізденуші, ойланушы, өз ойын дәлелдеуші, ал мұғалім осы әрекетте бағыттаушы, ұйымдастырушы. «Оқу мен жазу арқылы сын тұрғысынан ойлауды дамыту» технологиясымен жұмыс жасау кезінде бұл сабақтар баланың танымдық белсенділігін арттыруға, өз бетінше білім алуға, шығармашылығын қалыптастыруға ықпал етеді, оқушылар - оқудың қызықты, ұжымды бірлесіп жұмыс жасауға үйрететіндігін, білімнің тереңдігі әрі тиімділігі артатындығын байқалады.

Бұл стратегияларды қолданудағы менің міндетім – баланың өзіне деген шығармашылық қабілетін дамыту, өзін тұлға ретінде сезінетіндей мүмкіндік ашу. Өзін тұлға ретінде сезінген бала әрқашан өмірде өз жолын таба алады. «Оқу мен жазу арқылы сын тұрғысынан ойлауды дамыту» қызығушылығын ояту, мағынаны тану, ой толғаныс кезеңдерінен түзіледі.

1 - кезең - Қызығушылықты ояту. Бұл үйрену үрдісі болып табылады. Үйрену процесі - бұрынғы білетін және жаңа білімді ұштастырудан тұрады. Үйренуші жаңа ұғымдарды, түсініктерді, өзінің бұрынғы білімін жаңа ақпаратпен толықтырады, кеңейте түседі. Сондықтан да, сабақта қарастырылғалы тұрған мәселе жайлы оқушы не біледі, не айта алатындығын анықтаудан басталады. Осы арқылы ойды қозғату, ояту, ми қыртысына тітіркенгіш арқылы әсер ету жүзеге асады. Оқушы өз білетінін еске түсіреді, қағазға жазады, көршісімен бөліседі, тобында талқылайды. Осы кезеңге қызмет ететін «Топтау», «Түртіп алу», «Ойлану», «Жұпта талқылау», «Болжау», «Әлемді шарлау» т. б. деген аттары бар стратегиялар жинақталған. Жеке басын құрметтей отырып, білім беру - қазіргі оқытудың негізгі талабы. Өйткені оқушылардың бәрінің ойлау қабілеті бірдей емес. Сондықтан бұл мәселеге психологиялық тұрғыдан қарап, педагогикалық әрекет, әдістемелік шеберлікпен келу керек.

Екінші кезең «Мағынаны ашу»

Кезеңнің мақсаты:

- жаңа ақпаратпен танысу;
- жаңа ақпараттармен өз білімімен ара - қатынас белгілеу.

Бұл кезеңде жаңа ақпараттармен, ойлармен танысады, тиісті тақырыпқа байланысты кино көру, дәріс, әңгіме, тыңдау немесе тәжірибе - эксперимент жасау, мультимедиялық құралдарды пайдаланады. Сабақта жұмыс дара және жұп, топ түрінде жүргізіледі. Оның өз бетімен жұмыс жасап, белсенділік көрсетуіне жағдай жасалады. Оқушылардың тақырып бойынша жұмыс жасауына көмектесетін оқыту стратегиялары бар. «Сын тұрғысынан ойлау стратегияларын» өз тәжірибемде қазақ тілі мен әдебиет сабақтарында жиі қолданамын.

Жаңа сабақты өз бетінше меңгеру немесе мағынаны тану кезінде түртіп алу немесе INSERT стратегиясын пайдаланамын. INSERT – оқығанын түсінуге, өз ойына басшылық етуге, ойын білдіруге үйрететін ұтымды құрал. Ол бойынша оқушыға оқу, тақырыппен танысу барысында V - «білемін», - - «мен үшін түсініксіз», + - «мен үшін жаңа ақпарат»? - «мені таңқалдырады» белгілерін қойып отырып оқу тапсырылады.. Бір әңгіменің соңына тез жету, оқығанды есте сақтау, мәнін жете түсіну – күрделі жұмыс. Оқушылар арасында оқуға жеңіл – желпі қарау салдарынан түсіне алмау, өмірмен ұштастыра алмау жиі кездеседі. Бұл кезеңінде үйренушілер білетіндерін анықтап, білмейтіндерін белгілеп сұрауға әзірленеді.

Іс әрекет:

1 - қадам. Түртіп алудың түсініктемесін тақтаға жазған дұрыс. Сонан соң оқуға уақыт беру керек.

2 - қадам. Оқып болған соң, түртіп алу кестесін толтырады – тақтаға сызу керек, дәптерлеріне сызып алу үшін уақыт беру керек. Алдыңғы қойған белгілеріне сәйкес, кестені өз беттерімен толтырады.

3 - қадам. Кестелерін жұпта талқылайды.

4 - қадам. Кестені топтарында талқылайды. Сыныптың жалпы кестесінен еенгізу керектігін таңдайды.

5 - қадам. Сыныптың жалпы кестесін тақтаға толтырады. Мәтіннің барлық даулы жақтарын анықтайды, сондай – ақ сұрақтарға жауап іздейді. Не сәйкескеледі, егер сәйкескелмесе неге? Алғашқы жазған тізімдерімен салыстырады. Кестедегі сияқты тізімдегі айқындалмаған пікірталастар мен қалған сұрақтар – әрі қарай іздену үшін қалады – жұмыстың әртүрлі нысандарын анықтауға болады.

Бұл тәсіл оқушылардың назарын оқылатын тақырыпқа аударуға, сабақ жоспарын жасауға мүмкіндік береді.

«Ирек» стратегиясы. Оқушылардың танып білу қызметін арттыру үшін қолданылады. Мұғалім алдын ала мәтінді мағынасына қарай бөліктерге бөліп тастайды. Бүкіл сыныптағы оқушыларды топқа бөліп, әр топқа мәтін үзінділерін береді. Әр топ сынып оқушыларға, өздеріне берілген мәтіндерін түсіндіріп шығады. Мұндағы басты мақсат – әр оқушы осы тақырыпты түгелдей қамтуында. Осы орайда «Бұлар қайдан шығады?» тақырыбын топ бойынша бөліктерге бөліп тастап және интерактивті тақтадан жайлаудың суретін көрсету арқылы мәтін құрастыруына жол сілтейді.

«Болжам» стратегиясы. Оқиға мазмұны арқылы баланы қиялдату, ойын, сыни көзқарасын дамыту, проблемалық мәселе туғызу.

Үшінші кезең «Ой толғау»

Кезеңнің мақсаты:

- қабылданған жаңа және ескі түсініктердің ара қатынасын ашу.
- оқылған материалды талдау және қорытындылау.
- тақырыпты мұнан әрі меңгеру бағытын анықтау.
- Мағынаны тану кезеңінде білімге сүйене отырып, бұрын және сабақ барысында не үйренгенін салыстырады.

-Қарастырған тақырыптың мәнін толық түсіну және өзіне қойылған мақсатты іске асыру үшін жаңа тақырыпты талдайды, қажеттісін іріктеп алады.

- өзіне қойған сұрақтарға мағыналы жауап алғандарын бағалайды.
- Алған білімдерін өмірмен байланыстырады, қорытынды нәтиже шығарады, өз бетімен жаңа идеяларды ойластырады.

- кластер құру.
- әртүрлікезеңдегі ақпараттардың өзара қатынасын сипаттайтын кестелер толтырады.
- түйін сөздерге қайта оралу.
- дұрыс және дұрыс емесін мақұлдауға қайта оралу.
- рефлексивті сұрақтар.
- пікір алмасу.
- шығармашылық жұмыстар жазу (эссе) жәнет. б.

Ой толғаныс бағдарламаның үшінші кезеңі. Күнделікті оқыту процесінде оқушының толғанысын ұйымдастыру, өзіне, басқаға сын көзбен қарап, баға беруге үйретеді. Оқушылар өз ойларын, өздері байқаған ақпараттарды өз сөздерімен айта алады. Бұл сатыда оқушылар бір – бірімен әсерлі түрде ой алмастыру, ой түйістіреді. Ой қозғау стратегиясында «Бұл туралы не білетін едік, есімізге түсірейікші?» — деп 2 - 3 минут оқушыларды ойлана білуге бағыттаймын.

Ой – толғанысында оқушылар өтілген мәтіннен не әсер еткенін, қандай ой түйгенін жазуға үйренеді. Алғашқыда оқушылар мәтіннің мазмұнын қысқаша жазып

келіп жүрді. Бірте – бірте мәтіндегі өзін толғандырған нәрсені де айта алатындай болды.

«ДЖИКСО» әдісінде мәтінді топқа бөліп оқу оқушылардың жауапкершілігін арттырады. Өз тобына келгенде оқығанын айтып беру үшін әлсіз оқушылар да әр бір сөйлемге мән беріп оқитын болды. Мұның өзі жауапкершілік. Бұл үйрену сатысы – ойды қайта түйіп, жаңа өзгерістер жасайтын кезең болып табылады. Осы кезеңді тиімді етуге лайықталған «Бес жолды өлең», «Венн диаграммасы», «Еркінжазу», «Семантикалық карта», «Т кестесі сияқты стратегиялар әр сабақтың ерекшелігіне, ауыр – жеңілдігіне лайықты қолданылады.

Дәстүрлі сабақ пен сын тұрғысынан ойлау технологиясы арқылы өткізілген сабақты салыстыра отырып, мынадай қорытынды жасауға болады:

Дәстүрлі сабақта:

- күнделікті қолданылатын әдіс-тәсілдерден оқушылар жалығады, қызығушылығы төмендейді;
- оқушылар бірден кірісіп кете алмайды, шулап кетеді;
- оқушылардың белсенділігі орташа деңгейде болады;
- оқушының жеке жауапкершілігі төмен;
- кейде берілген тапсырмаларды жасауға үлгере алмайды.

Сын тұрғысынан ойлауды дамыту сабақтарында:

- сын тұрғысынан ойлау - жеке тұлғаның танымдық процестеріне, еріктік процестеріне, сезімдеріне, эмоцияларына әсер етеді.
- бір - бірінің пікірін тыңдау, сыйлауға ынтымақты қарым – қатынастың негізі қаланды;
- мұғаліммен еркін сөйлесіп, пікір алмастыруға үйренеді;
- өзін - өзі, бірін - бірі бағалауға;
- өз ойын ашық, еркін айтуға, пікір алмасуға, достарының ойын тыңдай отырып, проблеманы шешу жолдарын іздей отырып, қиындықты шешуге көмектесуге дағдыланады;
- өзін жеке дара тұлға ретінде тануға жол ашуға;
- белсенді шығармашылықты ойлауға негіз қаланды.

Жеке басын құрметтей отырып, білім беру - қазіргі оқытудың негізгі талабы. Өйткені оқушылардың бәрінің ойлау қабілеті бірдей емес. Сондықтан бұл мәселеге психологиялық тұрғыдан қарап, педагогикалық әрекет, әдістемелік шеберлікпен келу керек. Шәкірттердің сыни тұрғыдан ойлау қабілеттерін дамытуға арналған оқытудың әдіс – тәсілдері білім алушыларға құбылыстардың себептерін толық ұғынуға, ережелер мен заңдылықтардың сырларын терең түсінуге, олардың ғылыми білімдегі орнын аңғаруға қолайлы жағдай жасайды. Нәтижесінде оқушылардың белсенділігі артып, жан – жақты дамиды, пәнге деген қызығушылықтары арта түседі.

Әдебиет:

1. «Қазақстан – 2050» Стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты: ҚР Президентінің Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы // [ЭР]. Қолжетімділік тәртібі: <http://www.inform.kz/kaz/article/2518877>.
2. Қабдықайырұлы Қ. Оқытудың педагогикалық жаңа технологиясы: Оқу құралы. – Алматы: РБК, 1999.
3. Ташенова А. Сын тұрғысынан ойлауды оқу мен жазу арқылы дамыту //Білім-Образование .- 2006. -№2. 15-18.

ҚАБДЕШ ЖҰМАДІЛОВ ТУЫНДЫСЫНДАҒЫ ШӘКӘРІМ ТАҒДЫРЫ

Құлыбекова Ж.С., ф.ғ.к., доцент

*(М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
19zhanka71@mail.ru)*

Уалихан С.Қ.

(ҚТӘ-15 тобының студенті)

Қабдеш Жұмаділов шығармаларында замана шындығын ашып көрсететін әңгіме, хикаят, романдар аз емес. Ол өзінің басынан өткенін, көзбен көріп көңілге түйгенін немесе өмірде болған, болып жатқан оқиғаларды көп зерттей келе небір тарихи романдар мен лирикалық туындылар жазған қаламгер. Оның бәрімізге белгілі «Дарабоз», «Соңғы көш», «Атамекен», «Көкейкесті», «Тағдыр», «Таңғажайып дүние» т.б. романдары халық жүрегінен орын алып үлгерді. Тәуелсіздік жылдарында да өнімді еңбек етті, Кеңес одағының отарында жүріп жазуға бата алмаған біраз тақырыптарға арналған туындылар бертін келе қағаз бетіне түсе бастады. Бәрімізге белгілі қазақтың маңдайына біткен дара тұлғаларының бірі, ақын, жазушы, қажы Шәкәрім Құдайбердіұлының өміріне арналған «Аққуды атпас болар» атты хикаят та 2013 жылы жазылған болатын. «Хикаят дегеніміз болған іс, бастан кешкен жағдай, оқиға» [1, 886 б.] деп түсініктеме береді Т. Жанұзақов. Демек бұл қатарға нақты болған іске негізделіп жазылған шығармалар енеді. Жұмаділовтің Шәкәрім өміріне арналған осынау хикаят жазушының ақынға деген сый-құрметінің белгісіндей. Қазақ өміріне өзгеріс алып келуге тырысқан, оны биікке көтергісі келген ақынға арналған мақала, зерттеулер көп болғанымен бұл сынды еңбек жазылмаған болатын-ды. Хикаят жалпы жеті тараушадан тұрады, соңында Шәкәрімді ел қалай құрметтейтіні жайлы қысқаша түйінмен аяқталған.

Адам жүрегінің нәзік пернелерін шертіп өтетін, қажы-ақынға деген халық сүйіспеншілігін одан әрі арттыра түсетін, көркем сөздермен зерделенген бұл туынды кімнің де болса жанын жібітпей қоймас. Ұлы Абай шәкіртін «аққуға» теңеуінің өзі оның қаншалықты пәк, ақ жүректі адал, халыққа тек жақсылық ойлаған, оның қамы үшін ғана өмір сүргенін көрсетеді. Мұнда ақынның қартайып, өмірден өту уақыты таяп қалған шақ суреттеледі. Саят қорада саятшылық, шығармашылықпен айналысып жүрген өмірі философиялық тұрғыдан жақсы көрініс табады, ішкі күйзеліс, жан қорлығы, жалғыздығы бәрі-бәрі айқара ашылады. Қазақ елі баяғыдан саятшылыққа құмар халық қой, Шәкәрім де солай. Әуіпшін қасына ертіп, Қарашегірді қолына қондырып Шыңғыстаудан арқар алатын-ды. Бірақ өмірінің соңында олармен қоштасуға тура келді. Әсіресе, Қарашегірмен қоштасу оңайға соққан жоқ. Оны Қабдеш былай суреттейді: «... Ұша жөнелейін десе, көзіне ештеме шалынбайды, иесінен белгі күтіп тұр. Шәкәрімнің бұдан ары тұруға төзімі жетпеді. Биялайлы қолын серпіп қалып, қыранын ұшыра жіберді.

«Қош бол, қайран, Қарашегір! Сен енді азатсың... Өзімде жоқ азаттықты мен саған сыйладым. Аспан әлемін еркін шарлай бер!» деді, керегедей қанаттарын жайып жіберіп, Керетас бөктерін қалықтай сүзіп жүрген бүркітіне сүйсіне қарап тұрып. Сол сәт қарт құсбегінің көзінде жартасты жарып шыққандай екі тамшы жас тұр еді» [2, 14 б.]. Хикаяттың бірінші бөлімінде-ақ, біз ақынның өз еркі өзінде емес, тұсаулы аяқпен жүргенін анық аңғарамыз. Көз жасының көрінісі де ешбір жазушыда кездеспейтін

теңеу еді. Мөлдіреген тұнық жас жай емес, қимастықтың белгісін көрсетіп, Шыңғыс таудай жартасты жарып шығып тұр.

Шығарманы оқыған адам бір сәтте сол Кеңес одағының құрығына барып келгендей әсер алады, Шәкәріммен бірде Шыңғысқа шығасың, жазу жазасың, жаның жабығады, адамдардан түңілесің, азғындаған заманның арсыз азаматтарына қатты ызаланасың, дінсіздерден амалсыз безінесің.

«... Қайсысы болса да, аудандағы «Құдайсыздар ұйымының» мүшелері екенінде дау жоқ. Жаңа заманның әлде бір өлеңін айтып барады. Шәкәрім басқасын ұға алмай қалды. Тек өлеңнің:

Кел кедей, жатпа бос!

Қол ұстас жалшымен.

Байлар мен молданы

Қойдай қу қамшымен! – деген қайырмасы ғана есінде қалыпты» [2, 26-27 бб.].

Халықтың санасы соншалық уланған, басшылыққа барынша сенім артқан. Қабдеш те жасөспірім шағында бір құрыққа іліккені бар еді. «Ұлтшыл» деген қалпақ киді. Жазушының айтуы бойынша ол өзіне берілген ең ұнамды атақ. Тәуелсіздік жылдарында алған көптеген атақтарынан сол «ұлтшыл» қалпағын әлі де артық көреді.

Бұл «қарасартовтардан» аман қала алмасын сезіп, олардан біраз да болса алыс болсын, ұрпақ жалғасын, сонымен бірге «нағыз Шәкәрімді» көрсететін өз жазбаларын да сақтап қалу мақсатымен басы қазірше бостандықта жүрген Зиятты Қытай асырып та жіберді: «Шәкәрім қажы баласының қолтығынан алып, өзі аттандырды. Зиятты енді қайтып көре алмасын біліп тұр. Бірақ ол, баласы бұл жолы тұзаққа түспей құтылғанымен, НКВД-ның ұзын құрығы енді жеті жылдан кейін Зиятты қуып жетерін болжаған жоқ еді» [2, 40 б.]. Оны сезгенде Қытай емес басқа жаққа жіберер ме еді, кім білсін?

Елге елеулі еңбек еткен адамдардың уақытында бағаланбасы бір заңдылық та болар. Бәрі кеш болып, тәні жер құшып, жаны көкке ұшып кеткен соң есімін ақтап, елге мақтап жатамыз. Ондай адамдардың өмірі әрдайым қиыншылыққа толы болады.

Шәкәрім өмірінің деректеріне назар салатын болсақ, бір-екі кереғар деректерге кездесеміз. Абзал Қарасартов Евней Букетовқа берген сұхбатында Шәкәрімді ақын ретінде қатты сыйлайтынын және Шәкәрімді өлтірмегенін айтады. Тіпті оның өлігін арулап жерлегенбіз дейді [3]. Ал, Қабдеш хикаятында қажыға бірінші оқ атқан Халитов (Қарасартовтың тапсырмасымен), одан өлмеген соң Қарасартов мылтықты өз қолына алып тарс еткізе қалды, Шәкәрім ат жалын құша төңкеріліп түсті [2, 47 б.]. Мен екінші деректі дұрыс деп санаймын. Абзал Қарасартов оны мойындамауы өз ісіне жауап бере алмауы, өйткені ол жоғары жаққа жағыну, басшылықтың көзіне түсу үшін жасалған дүние болатын.

Қабдеш Жұмаділов шығармасының негізгі ерекшелігі жан мен тәннің айрылуын Шәкәрімше суреттеуі еді. Ақын өліп бара жатып өзінің көз майын тауысып оқыған білімін, жазған еңбектерін тәжірибе жүзінде қалай болатынын тексеріп көріп жатқандай: «... Жаңа оқ тиген соң ат үстінен төңкеріле құлап, қырбақ қардың үстінде шалқасынан жатқан Шәкәрім бұл кезде өз денесінен Жанның қалай бөлініп шығуын күтіп жатыр еді... Көп күттірген жоқ, бір мезгілде денесі тоңазығандай қатты суып кетті де, өзі жансыз тәннен бөлініп, аспанға қарай ұшып шықты... Тәннен үзіліп шыққан бойда қалықтай көтеріліп, арқан бойындай жерге барып тұрақтады. Жас кезінде бозторғайдың жерден шырқай көтеріліп, көк жүзінде күміс қоңыраудай жыр төгіп тұратыны бар ғой. Ақын жаны – бейне сол бозторғай іспетті» [2, 48 б.]. Адам баласы өмірден озған соң оны қинап, тәнін қорлауға тырысуға болар, дегенмен Жанға оның бірін де жасай алмайсың. Сен қалай өмірден озсаң, ол сол қалпы қала береді, сол қалпы Алла алдында жауап береді.

Тән де белгілі бір жерде қоныс тапса, әрине, нұр үстіне нұр болары сөзсіз. Тек әдебиет саласына ғана емес, сонымен бірге философия, тарих салаларында да өнімді еңбек етіп, халықты жақсы өмірге қарай жетелеуге тырысқан, оқу-білімге шақырған, хақ жолды барынша дәріптеген Шәкәрімнің денесі де арулап жерлеуге әбден лайық еді. Бұл құдайсыз «қарасарттар» оған да мүмкіндік бермеді-ау. Халықтың өлікті беріңдер деген сұранымы еленген жоқ. « – Бандыға ешқандай құрмет көрсетілмейді. Қабір қазылып, зират та тұрғызылмайды... Апарыңдар да осындағы құр құдықтың біріне тастай салыңдар!» [2, 50 б.]. Міне, осылай Шәкәрім құдыққа түсті де кетті. Ал жан әлі оны айналып жүр, жетпіс үш жылдық жолдасты, сонша білім нәрімен сусындатқан тәнді қиып кету оңай емес.

«Жердегі тірліктен көңілі қалып, қатты түңілген Жан осыдан кейін бұл маңда көп бөгелген жоқ. Шыңғыс шыңдарына соңғы рет көз тоқтатып, сүзіле бір қарады да, жеті хат көктегі мәңгілік мекеніне қарай жол тартты» [2, 52-53 бб.]. Осылайша тәні құдықта жаны Ин Ша Алла жұмаққа жол тартты. Арадан отыз жыл өткен соң ұлы Ахат Шәкәрімұлы құр құдықтан әкесінің сүйегін қазып алады. «Әкей өте ұзын бойлы адам болатын. Сүйегін ауданға алып келдік. 8 августа (1961 жылы – Б.С.) Абай зиратының қасына жерленді. Жүзден артық адам қатысты. Абай совхозы мен аудан басындағылар т.гел жиналды... Сүйек келгенде, жыламаған жан болмады. Көз жасымен бірге қуаныштары да байқалады...» [4, 604 б.]. Кеш те болса ақынға құрмет көрсетіліп, қазіргі күнде өте жоғары беделге ие болып отыр. Зиятта кеткен шығармалары том-том болып жарық көріп халыққа жол тартты.

Қорыта келе айтарымыз, Қабдеш Жұмаділовтің ақын аруағына арнап жазған бұл хикаяты біздің де жүрек түкпірімізге жете білді. Бұның бір ерекшелігі – әңгіме түрінде, қарапайым халыққа түсінікті тілмен жазылғаны. Түрлі зерттеу еңбектері жарыққа шығып жатқаны даусыз, дегенмен хикаят жөні бір бөлек. Бұл хикаятты оқу арқылы Шәкәрім ақынға деген махаббат пен сүйіспеншілік сыйластық одан әрі арта бастады. Сондай-ақ жазушы Шәкәрім жанын бір сәт өзі етіп ұғынып, өзгелерге де ұғындыра алғаны жоғары шеберлік болды дей аламыз. Ақын туралы осы әңгімеден оқыған мәліметтерді айта бастасaq, «Аққуды атпас болардағы» мәліметтер емес пе?» деп сұраушылар көп болады. Бұдан көретініміз қанша зерттеу еңбектері болғанымен, бұл хикаяттың да алар орны бір төбе.

Әдебиет:

1. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі/ Жалпы редакциясын басқарған Т. Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.
2. Жұмаділов Қ. Аққуды атпас болар: Хикаяттар, әңгімелер, сыр-сұхбаттар, ой-толғамдар. – Алматы: «Қаратау БК» ЖШС; «Дәстүр», 2015, - 388 б.
3. Шәкәрімтану мәселелері: Сериялық ғылыми жинақ. 3-т. – Алматы: Раритет, 2007. – 376 б. – «Атамекен» сериясы.
4. Шәкәрімтану мәселелері. Таңдамалы. (Құраст. Т. Шаңбай) – Семей-Новосибирск, «Галер-Пресс», 2008, - 1024 б.

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ЭПИСТОЛЯРЛЫҚ ЖАНР

Құлыбекова Ж.С., ф.ғ.к., доцент

(М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
19zhanka71@mail.ru)

Отееова К.С.

(ҚТӘ-15 тобының студенті)

Хат - адамдар арасын жалғастыратын байланыс құралы. Оның ғылым тілімен айтқанда публік рилейшнздің (қоғаммен байланыс) бір тармағының рөлін атқаратындығын өмірдің өзі көрсетіп отыр. Хаттың жанрлық сипатына келер болсақ, оның эпистолярлық жанрдың бастау көзі екендігі дәлелденген. Ал, хаттың тек қана қара сөзбен емес, өлең түрінде де, аралас жазылатындығын ескерсек, оның өзіне ғана тән ерекшелігі болатындығы да – заңдылық.

Хаттың қара сөзбен жазылған түрінен бөлек өлең түріндегі нұсқалары да ежелден (алғашқы грек оқымыстылары, шығыс шайырларының хаттары, т.б. мен халықтық көне жазбалар (Орхон-Енисей, Тоныкөк, Күлтегін, т.б.) қоғамдық, әлеуметтік мәселелерді шешуде зор рөл атқарғандығы белгілі. Ел билеушілері арасында жазылған хаттардан тарихи деректерді білуге болатынын айтпасақ та түсінікті. Хаттарды жекелеген адамдар да жазады. Әйгілі адамдардың жазған хаттары олардың өмірлерін тереңірек танып-білуге болатын нақты құжат болмақ. Ағайын-туғандар, дос-жарандар арасында жазылған хаттар, олардың ұрпақтары үшін асыл мұра ретінде сақталатын оқиғалар да аз ұшыраспайды. Мұндай хаттарда, жеке тұлғалардың ауызша айтыла бермейтін көңіл-сырларын білдіретін, сол кездегі өмір мен өмір-тірліктерін сипаттайтынын ұғыну қиын емес.

Ұлы Отан соғысы кезеңінде қан майданнан ата-анасына, туыстарына жауынгерлер жиі хат жолдаған. Мұндай хаттардың кейінгі кезде құнды дүниеге айналғаны да мәлім. 1980-90 жылдары «Майданнан жазылған хаттар» деген жауынгерлердің жазған хаттары кітап болып шыққаны осының айқын дәлелі болса керек. Сондай-ақ, қыз-жігіттер арасында жазылған ғашықтық сезімдерін білдіретін хаттардан, олардың таным-түсінігін, ой-өрісін, тіл байлығын білеміз. Тіпті, ақындардың кейбір өлең-жырлары хат түрінде жазылған. Ал, әйгілі адамдардың бір-біріне жолдаған хаттарында ауызша айтыла бермейтін көңіл сырларын ашып айтатын көрінеді. Осындай хаттарды оқып отырғанда әдеби шығармаларда, естеліктерде, баспасөзде жарияланған мақалаларда айтуға болмайтындай құпиялы жәйттердің өзін, хат арқылы білдіретінін аңғару қиын емес. Осы тұрғыдан қарастырғанда хаттар дегеніміз зерттеуге лайық өз алдына *бір жанр (эпистолярлық)* деп тұжырымдауға да болады. Бұлай дейтініміз жазысқан хаттары арқылы әйгілі адамдардың ішкі жан-дүниесін, болмыс-бітімін, оның нақты тұлғасын тереңірек білуге хаттардың көмегі зор болмақ. Өйткені, олардың айтылмаған сырлары, ашылмаған құпиясы хат жолдарында өрнектеліп, олардың адам ретінде қандай болғанын, шынайы мақсаты мен мүддесі, ойы мен арманы, күйініші мен сүйініші, өкініші, өмірге, саясатқа деген көзқарасы да бүкпесіз ақтарыла айтылады.

Ал, «Әдебиеттану терминдер сөздігінде»: «Эпистолярлық әдебиет»: хат түрінде жазылған көркем шығармалар. Хат өлеңдермен қатар, көлемді прозалық шығармаларда да (повесть, роман) негізінен хат түрінде жазылатын болады. Кейде көркем шығармаларда кейіпкерлердің өзара жазысқан хаттарына үлкен орын беріледі. Бұл

үлгіні қолдану шығармада адамның көңіл-күйін, ішкі сезім толғанысын тереңірек ашып көрсетуге мүмкіндік береді. Эпистолярлық әдебиетке кең мағынасында алғанда жазушылардың, қоғам қайраткерлерінің, ғалымдардың хаттарын да жатқызамыз. Жазушылардың сақталып бүгінге жеткен хаттарын зерттеудің әдебиет тарихын тануға септігі зор [1, 375-377 бб.].

Эпистолярлық деп хат белгілеріне тән және оның бейнелеуі үшін шынайы эпистолярлық коммуникация қызметіне және құрылымдарына ие әр түрлі мәтіндерді айтамыз. Эпистолярлық стиль жөнінде, Аристотельдің айтуынша, авторға «өз қалпында қалуына» мүмкіндік береді. Олар – қоғамда таралған сыр білдіру хаттары, жолдау хаттары. «Хаттар» құжаттық әдебиетке жатады, сонымен қатар «деректілік» әсерін пайдаланатын тікелей куәліктер, хабарлаулар болып табылады және осыған байланысты аса бір сендірушілік қасиетке ие болады. Ғалым Ю.С. Степановтың пікірі бойынша эпистолярлық жанр мен стиль шегінде түрлі жанрлар мен стильдер көрініс табады. Жанр деген түсінікке тоқталсақ, «жанр – өте айқын композициялық құрылым», «жанр – композициялық бірлік», «жанр – мәтіннің біртұтас жүйелі құрылымдық ұйымдасуы» [2, 247 б.].

Көркем әдебиеттің жанрына байланысты айтылған бұл байламның тұжырымы: әр жанрдың тарихы бар, ол уақыт пен кеңістік, қоғамдық ортамен, көркемдік талғаммен астарласып жатады. Эпистолярлық хат өлеңдер тарихы өте ертеден бастау алған. Алғашқы қоғамның өзінде адамдар бір-бірін түсінісіп, хабар алмасу үшін, мәселен, аң аулауға бара жатса тасқа садақтың суретін салған, яғни түрлі суреттер арқылы байланыс жасаған. Орхон, Енисей, Талас ескерткіштеріндегі жазбаларда да хат үлгілері байқалады. Зерттеуші ғалым Б. Жақыптың айтуы бойынша: «Ежелгі замандардағы жазба мәдениеттің көп тараған ертедегі көріністерінің бірі – шаруашылық, дипломатиялық және жеке жолдаулар мен хаттар болды. Бұл тарихи ескерткіштердің бір тобы – ресми сипаттағы қызметтік құжаттар болса, енді бір парасы – тұрмыстық, отбасылық, достық сипаттағы жеке адамдар арасындағы хаттар болды. Кейбір хаттарда қоғамдағы маңызды мәселелер, қозғалып, саяси көзқарас, әлеуметтік идеялар көрініс тапты. Міне, дәл осындай жолдардан кейін публицистикалық эпистолографияның алғашқы көріністері туды», - деп жазады [3, 486 б.].

М. Сералиннің «Айқап» журналына жазған беташар сөзі жайлы айтып кетер болсақ, «Талапкерге жауап» деп аталатын хаты – эпистолярлық жанрдың жазушы мен оқырман арасын баспасөз арқылы жалғайтын журналистикаға қызмет етуінің көрінісі. Баспасөзде жарияланған хат үлгілерін XX ғасыр басындағы газет-журнал бетінен жиі кездестіруге болады. Айтылған жайлар хаттың қазақ халқы өміріне қатынас құралы ретінде әрі мәдениет үлгісі райында дендеп енуін айғақтайтын деректер.

Ал С. Мұқановтың хат формасында жазылған «Қандас досыма хат» (М. Шолоховқа), «Досыма хат» (Ү. Балқашевқа) т.б. сын мақалалары әдебиет мәселелерін терең толғайтындығымен қатар, халық тарихын шежіредей тарататындығымен құнды. Бұл хат – мақалалар да С. Мұқановтың эпистолярлық жанрға ерекше құрметпен қарағанының белгісі. Жалпы, XIX ғасырдың II жартысы мен XX ғасыр басында жазылған хаттар сол кезеңдегі тілді көрсететін нұсқаларға жатады. Бұл кезеңдегі хаттардың көпшілігі шағатай тілінде жазылған ескерткіштер. Тарихты танытатын эпистолярлық жанрдың туындысы ретінде А. Янушкевич хаттарын атауымызға болады. Хат қазақ тілінде жазылмағанмен сол кезеңдегі эпистолярлық жанрдың сипатын береді.

Ғалымдардың бір-біріне жазысқан хаттары, естелік, күнделік, т.б. жазба мұралары арқылы олардың көзқарастары мен сыни еңбектерін, ғылыми тұжырымдарын білуге болады, сондай-ақ, қаламгерлердің хаттарының да маңызы зор. Белгілі мәдениет қайраткері І. Омаровтың атақты жазушылар М. Шолохов, Л. Леонов, А. Фадеев,

М. Әуезов, Ғ. Мүсірепов, Б. Момышұлы т.б. қаламгерлерімен жазысқан хаттары І. Омаровтың сыншылдық мұрасының мазмұнын байытуға үлес қосқанын білеміз. Яғни, эпистолярлық жанрға жататын мұралар бүгінгі таңда баршылық.

Әдеби хаттарда әдеби көркем шығармаға тән барлық ерекшеліктер кездеседі. Эмоционалдық-экспрессивтік, бейнелілік, көркемдік қасиеттер тән, сондықтан әдеби хаттарда көркем әдебиетте қолданылатын стильдік-бейнелік құралдардың барлығы дерлік кездеседі. Сонымен қатар, әдеби хаттарда өзіндік авторлық баяндау стилі бой көрсетіп отырады. Мысалы, әдеби хат Қ.Аманжоловтың С.Мұқановқа жазған хатының нұсқасы.

«Қадірлі Сәке!

Жазған жанр хатыңызды алып, Көкшедей көңілімнің қуанышы Бурабайдай шалқыды. Хатыңызды – сіздің сөз сауатыңыздан жаңадан шыққан тамаша бір романдай сүйсініп оқыдым. Хатыңыз арқылы бүкіл ұлы өмірдің бірсыпыра суреттерін көрдім. Әсіресе, қазақтың советтік әдебиеті мен искусствосының жаңалықтарын жазғаныңызға ризамын.

Маған неге өлең жазбайсың деп «мүдіртуіңіз» өте орынды. Жазу керек. Бірақ, менің ынта-зейінім Отан соғысының Ұлы күйін тыңдауға аударылғандықтан, ұсақ-түйек шығармаларға алаң болғым келмейді. Сұрапыл соғыстың концертті біткен соң поэзия ұясына қайта қонып, Отан соғысының Ұлы хикаясын шындап, бір шертсем деймін. Болашақ игілікті шығармалардың желісі жанымда тартылып жатыр».

Қазақ әдебиетінде ХХ ғасырдағы ең көп хат алған, жазған адам, эпистолярлық жанрға мейлінше ұқыпты қатынас танытқан жанның бірі – Сәбит Мұқанов. С. Мұқанов эпистолярлық мұрасы бай. Ол өзі алған хатты қадірлеп, қаттап, сақтауы өз алдына, өзі жазған хаттың бір данасын көшіріп алып қалып отырған. Бұл әрине, үлкен мәдениет белгісі. Академик С. Мұқанов өзі қатарлас ақын-жазушы, қоғам қайраткерлерінің арасында халықтан көп хат алған және сол хаттарға тиесілі жауап қайтарған халық жазушысы.

Жазушы хаттары бейне теңіз сияқты, онда адуынды толқындар да, әлсіздері де, киті де, шөрегей балықтары да бар. Ал теңіз тұнып тұрған қазына. «...мен хатты толып жатқан жерден алатын кісімін. Мәселен, кешегі менің тұсымда жасаған орыстың атақты жазушылары А. Толстой, С. Иванов, А. Фадеев, Лобренеев тағы сол сияқты біздің сюжеттік әдебиеттің үлкен-үлкен кісілерінің менде бірталай хаттары бар. Ол мына архивте сақтаулы. Олардың аты «Уникальное письмо» дейді екен. Ал сонымен қатар кәдімгі қатардағы адамдар бар сауыншы, қойшы, тракторист сол сияқты адамдардан да маған көп хат келеді» [4], - деп ағынан жарылады.

Шындығында да ақынның өзі айтқандай әр шеттен хаттар легі үйіліп келгенін көреміз. Онда мемлекет қайраткерлері, ақын-жазушылар, қарапайым халық, мектеп оқушылары, бір сөзбен айтқанда еңбектеген баладан, еңкейген кәріге дейін хат жазған. Сол хаттарға мейлі қай жақтан, қандай адамнан болмасын жауап хат жазып отыру, жауабын кешіктірсе себебін түсіндіру сол кезде атағы таудай болып тұрған академиктің ұлылығы болса керек.

Сонымен қатар Ахмет Байтұрсыновтың «Құшақтап сүйдім» хатын жатқызуға болады. Хатта әдеби шығармалардан өзгешелігі – адресатқа бағытталуы, адресаттың тікелей хабарлауы, тарихи шынайылықтың (әсірелеу, құбылту жоқ) басым болуы, тарихи деректердің қолданылуы, хат жазылған мерзімнің көрсетілуі т.б. бұл хатта ғылыми информация көп. Осыдан хаттың басқа стильдермен ұқсастығымен қатар өзіне тән айырмашылығы айқындала түседі. Мұнда: коммуникация хат мәтінінде тікелей жүзеге асады. Хаттардың адресаты нақты, баяндалған хабар адресатпен байланысты, А. Байтұрсыновтың Ә. Бөкейхановқа хат жазу арқылы арада белгілі бір коммуникация,

яғни, хат жазудағы байланыс бар. Хатта көтерілген тақырыпқа байланысты деректер, құбылыс ойдан шығарылмай, шынайы баяндалған.

Эпистолярлық жанрды кең мағынасында алғанда ақын-жазушылардың, қоғам қайраткерлерінің, ғалымдардың хат арқылы жауаптасуын айтамыз. Сол хат арқылы саяси немесе әлеуметтік маңызды материалдарды оқи аламыз. Әсіресе, алаш қайраткерлерінің бір-біріне жазған хаттарынан анық көзімізді жеткіземіз. Олардың жазысқан хаттарының жазу мәдениетінің қаншалықты деңгейде болғандығы, стилистикалық жағынан және ең маңыздысы қоғамы қандай болғанын анықтай аламыз.

Қорыта айтар болсақ, эпистолярлық жанр – жан-жақты зерттеуді қажет ететін сала. Яғни қай кезеңдегі болсын жазушы, сыншы, ғалымдар, өнер иелерінің хаттары жүйелі зерттеуді қажет етеді. Ол хаттар эпистолярлық мұраның мол көзі болып табылады, әрі хат жазу мәдениетінің көрнекті үлгісі ретінде танымал болады. Біздің ардақты қаламгерлеріміз амандық-саулық сұрасудан басқа қоғамның, қазақ халқының пайдасына жарайтын келелі мәселелерді көтеріп, тіпті көбінің күрмеуін шешетіндей де дәрежеде болған. Осы ретте эпистолярлық жанрдың берері мол.

Әдебиет:

1. Әдебиеттану терминдер сөздігі (кұрастырушылар: З.Ахметов, Т.Шаңбаев) – Алматы: Ана тілі, 1998, - 384 б.
2. Степанов Ю. Семиологическая грамматика. – М., 1993, - 224 б.
3. Жақып Б.. Публицистикалық шығармашылық негіздері. –Алматы: Қазақ университеті, 2007.
4. <http://old.adebiportal.kz>.

МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДЕГІ ТӨРТ ТҮЛККЕ ҚАТЫСТЫ ҒҰРЫПТАР

Мухамеджанова М.Н., Фил-м-17 тобының магистранты,
Ғылыми жетекшілері: ф.ғ.к., доцент **Есмадова М.Т.**,
ғылым магистрі **Ерсаинова Ә.Б.**
(*М. Қозыбаев атындағы СҚМУ*)

Дана халқымыздың ең ежелгі де аса бай мәдени мұрасы – мақалдар мен мәтел сөздер. Бұл қайнар көзі өмір бақи суалмайтын, қайта уақыт өткен сайын толысып, жаңара беретін, әр заманның талап-тіршілігін, қалыптарын танытып, тілге нәр, сөзге ерекше әсемдік пен ұтымдылық құятын үлкен байлық. Мақал-мәтелдер көп ретте халқымыздың әдет-ғұрпын, салт-сана, таным-талғам, талап-парыз нормалары қызметін атқарып келді, алдағы уақытта да солай бола берері сөзсіз.

Мақал-мәтелдер бір ғасырдың ғана жемісі емес. Олардың алғашқы үлгілері есте қалмаған ерте заманда туып, өзінің қалыптасу, даму, өсу процесінде талай ғасырмен бірге жасасқан. Бұл жолда әртүрлі қоғамдық, таптық тілектерге сәйкес өзгеріп, жаңарып отырған. Мақал-мәтелден халықтың ой-санасы, дүниеге көзқарасы, ақыл-өнегесі мол көрініс тапқан. Мақал-мәтелдер ой дәлдігімен, мазмұн тереңдігімен, түр жағынан ықшамдығымен ерекшеленеді. Онда өмірдің сан-салалы құбылыстарына баға беріліп, ой түйінделіп, халықтың ғасырлар бойғы тәжірибесі негізінде пікір айтылады. Ең алдымен, мақал үлкен толғау, образ арқылы берілген логикалық ой қорытындысы болып келеді. Ол адам өмірінде, тұрмыс-тіршілікте, қоғамдық жағдайларда кездесетін әр түрлі құбылыстарға, тарихи мәні бар оқиғаларға берілген даналық баға, тұжырымды түйін есебіне қолданылады.

Ә. Табылдиев анықтамасы бойынша: «Қазақ халқы – сөз қадірін біліп, қасиетті сөзді қастерлеп, аузынан тастамай, өнеге ретінде данышпандығын өлең өрнектерімен өрнектеп, терең мағыналы сөздермен зерделеп келе жатқан халық. Сөз зергерлерінің аузынан шыққан мәтелдер мен мақалдарды үздіксіз пайдаланып, үлгі етіп, ұрпақ тәрбиесіне парықтап пайдалану – дәстүрге айналған. Сондықтан да, әсіресе, қариялар мақалдап, маңызды сөйлеуді – борышым деп санайды. Мақалсыз, мағынасыз сөйлеген қарт адамның сөзінің қадірі болмайды» [1, 129 б.], - деген қорытындыға келеді.

Мақал мен мәтелдердің мағынасы терең, сөзі ықшам да көркем, еске сақтауға икемді де жеңіл болғандықтан көркем әдебиеттен үлкен орын алады. Мақал-мәтелдер адамға терең ой салумен қатар, оларды көркем және образды сөйлеуге жаттықтырады, сөз байлығын, сөздік қорын байыта түседі.

«Сөздің көркі - мақал» деген аталы сөз бар. Мақалдың көмегімен айтайын дегенінді ұнамды да ұтымды жеткізуге болады. Мақал тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін білдіріп, белгілі бір тұжырым жасайды. Мақал-мәтелде бәрі екшелген, сұрыпталған, ой-өрнек ажыраспас туыстық тапқан. Ол – бабамыздың қалдырған ақыл-өсиеті, мұраты, нақыл сөздері.

Ғалым Ә. Қайдар мақал-мәтел туралы былай дейді: «Қазақ мақал-мәтелдерінің халықтың өткен өмірі мен бүгінгі болмысын танып білуде дүниетанымдық, логикалық, этнолингвистикалық жағынан мәні өте зор. Себебі, дүниеде, қоғамда, табиғатта қалыптасқан құбылыстардың бәріне мақал-мәтелдердің қатысы бар. Дүние болмысының өзінде о бастан-ақ қалыптасқан табиғи реттілік бар. Ол реттілік барша заттар мен құбылыстарды үлкен үш салаға топтастырып, ішкі жүйесі мен мағынасына қарай шоғырландырып қарағанда ғана көрінеді» [2, 264 б.].

Ертегінің бала тілін, ой-өрісін, қиялын дамытудағы рөлі зор. Бала естіген немесе оқыған ертегі мазмұнының мәніне ой жүгіртеді, өз түсінігінше жеткізуге тырысады. Ертегі құрылымын, оның тілінің ерекшелігін сезіне отырып ондағы сан қилы оқиғаларды, кейіпкерлердің мінез-құлықтарын, іс-әрекеттерін өз қиялында өрбітеді. Бала ертегі оқиғасын қиялында көркемдеу үшін ертегі мәтініне ойланады, кейбір көріністерді, суреттеулерді, оқиғаларды есіне түсіреді, кейіпкерлердің іс-әрекеті, мінез-құлқына, қарым-қатынасына еліктейді, жағымды кейіпкерлердің жақсы қылықтарын қайталайды, үйренеді. Сол себепті автор ертегілер тіліне аса назар аударып, желісін көптеген көркемдеуіш құралдар арқылы береді. Оған жаңағы мақал-мәтелдер, даналық, нақыл сөздер де кіреді.

Ертегілер тілінде өнегелі, халықтың қолданысында жиі ұшырасатын мақал-мәтелдер өте көп кездеседі. Мақал-мәтелдер қандай мақсатта, қалай қолданылса да өзінің табиғатына біткен, эмоция туғызатын әсер күшінен айрылмайды. Ертегілерде мақал-мәтелдерді кейіпкерлердің сөйлеу тілінде, олардың бейнесін нақтылауда жұмсап, тілдік амалдың бірі ретінде шебер жұмсалады. Мақал-мәтелдерді кейде еш өзгеріссіз, енді бірде жағдаятқа сай сөздер қосып өзгертіп береді. Сонымен, мақал-мәтелдер айтылар ойды ықшамдап жеткізуде және сөздің тоқ етерін айтып, тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін айтуда жетекші орын алады.

Мақал-мәтелдердің «Төрт түлік малға» қатыстыларын қарастыру барысында олардың ұлттық-мәдени астарын, рухани мәдениетінің қайнар көздерін де ашу маңызды, өйткені әр мақал-мәтелдің астарынан халықтық дүниетаным, ұлттық философияны көре аламыз. Осыдан халықтық дүниетанымдағы төрт түліктің бейнесіне шығамыз.

Төрт түлік малдың қыр сырын жетік білген қазақ халқы «Түйе шудасын, жылқы жалын, сиыр мүйізін төсейді» деп түйе мен жылқы қай кезде де өзіне етене жақын екенін білдірген. Бұл мақал тек жылқыға қатысты «жылқы үстінен жығылған кісіге жалын төсейді» деп те айтылады. Қазақ өмірінің тұрмысы мен сипатын, қадір-қасиетін дәл тауып, оны өзінің даналық сөздері, мақал-мәтелдері арқылы өрнектеп, ұрпақтарына мирас етуші халқымыздың бітім-болмысы, тұрмыс-тіршілігі, асылы мен жасығы туралы көзқарасы аталған теңдессіз мұраларында көрініс тапқан.

Қазақстанның барлық аудандарында, әсіресе Солтүстік жартысында көбірек кездесетіні-айыр (екі өркешті түйе) болса, Оңтүстігіндегі айыр өркешті түйе тұқымымен қатар жалғыз өркешті нар тұқымы да көп болады. Айыр түйеге қарағанда, нар әлдеқайда денелі, қуатты, шөлге шыдамды болуына байланысты халық арасында оның әр түрлі қасиеттеріне сай сан алуан мақал мәтелдер қалыптасқан. Мысалы, «Жақсы сөз жарым ырыс» демекші мақал менен мәтелдер, нақыл, даналық сөздер арқылы халқымыз өздерінің игі тілектерін білдіру үшін де қолданғанын мына мысалдан анық көруге болады: *«Арқаң қара нардай жауыр болғай»* Сырым» ертегісінен алынған. Малайсары бидің Сырым батырға берген батасынан үзінді [3,134 б.]. *«Бидің айтпағы ел бастайтын ердің жүгі ауыр болады, арқаң батты деп ауырламау, сабырлы, шыдамды болу. Осыған ұқсас «Түйе жисаң нардан жи, жүк қалдырмас жолында», «Түйенің бәрі нар болса, жер бетінде жүк қалмас» делінеді. Халық арасында қиындықты мойымай жеңіп, төзімді, күшті, жоғарыда аталған Сырым батыр сынды адамдарды да «Нарға» теңейді.*

Аңыз ертегілердің ішінде «Алдардың тууы» ертегісінде төрт түлікке қатысты *«Есің кетсе ешкі жи»* нақыл сөзін кездестірдік. Толық тоқталып кететін болсақ: *«Кетем дедің – кеттің, бір оқыстық еттің, мына беріп отырғаным - «Есің кетсе ешкі жи» деген. Ешкі егіз туса, екеу болады. Ендігі жылы төртеу болады. Е... дегенше жүз болады. Жетелеп кеткен бірің де осы, айдап кеткен жүзің де осы. Байғұсым, бара қой»,* -деп бай алдапты [3,65 б.].

Яғни Алдардың әкесі Алдан байдың қойын бағушы адам болған екен. Алданды жанында қалдыру үшін байдың іске асырған әрекеттерінің бірін осы мақалдың көмегімен берген. Яғни бұл жердегі байдың айтпағы «егер менің жанымда болсаң, әр жыл сайын ешкі алып отырасың, мол бақытқа кенелесің, ал кетем десең жолың ашық» деген сынай танытады.

«Сырым мен Малайсары» ертегісінде де мақал-мәтелдер мен нақыл сөздер кездеседі. Сырым Малайсары биден бата алуға барып, тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін мақалды қолдану арқылы жеткізеді: *«Үйіңнің алдында төбе болса, ертеулі тұрған атпен тең, аулыңда ақылгөй қарт болса, жазып қойған хатпен тең»*, -деуші еді [3,134 б.].

Осы тұста Сырымның айтпағы Малайсары бидей ағылгөй, оң жол сілтейтін, дұрыс бағыт-бағдар көрсете білетін қарттар көп болса, нұр үстіне нұр жауар еді дегендей. Келтірілген мысалдардың әрқайсысының өз сыбаға салмағы бар. Жеке-жеке алғанда әрқайсысы-ақ мақалға бергісіз оралым.

Тағы сол сынды, «Алдардың бақсы-балгерлерді күлкі етуі» ертегісінде кездесетін *«байтал түгіл бас қайғы»* қанатты сөзі [3,134 б.]. Бұл тұста Алдар көсе мыстан кемпірдің сырды ашқандығын сезеді. Соған қатысты әрекет етеді. Яғни Түлен, Құланмен ақылдасып жіберіп, дию перінің пішініне ене қалады. Диюді көрген жұрт бір орында отыра қала ма, үрейлері ұшып қаша жөнелген кезін осы нақылды қолдану арқылы бейнелеген. Мақал-мәтелдер ертегілердің әрқайсысында болмасын өз орнын табады. Кей тұстарда олар халық тіліндегі түпнұсқамен берілсе, енді бірде оқиға мазмұнына сәйкестеліп стильдік қолданысына түседі, яғни халық даналығынан туған дайын нұсқаларды пайдаланумен бірге, сол үлгімен автор өзі де жаңа мақал-мәтелдер жасайды. Қиял-ғажайып ертегілердің ішіндегі «Көрұғылы» ертегісінде кездесетін *«Аға өлсе – жеңге мұра, ат өлсе – ер де мұра»* деген халық мәтелі [3,421 б.]. Көрұғылы қалмаққа кеткен соң, оның асырап алған қырық інісі Ақ Дәністің өздеріне тиюін сұрайды. Ақ Дәніс болса қарсылық көрсетіп, барынша сабырлылық танытуға тырысады. Өзінің сүйген жарының еліне қайтып келеріне кәміл сенеді. Ал Көрұғылы еліне қайтып келген соң қырық інісі ұяттан қырық тесікке кіріп кетеді. Той жасап, інілерін шақырып алып айқан сөзін осы нақыл арқылы жеткізеді.

Ертегілерде «Байлық», «Кедейлік» концептілерін құрайтын мақал-мәтелдер аз да болса да кездесті. Мысалы, «Әлібек батыр» ертегісінде кездесетін төмендегі мақал да байлық пен кедейлік тақырыбының төңірегінде алынған. Әкесі баласына: - Қарағым, *«Ат аяған жерге қарайды, құс аяған көкке қарайды»* деген мақал бар. Ат аяма, бер, - деп рұқсатын береді [3,86 б.]. Яғни бұл ертегіде жесірін іздеп бара жатқан батыр ер азаматтың бөтен елге соғып, бай баласынан Қараша аттың майын теңізден өту үшін сұрағандығыны жайында. Бай баласы қонақтармен кеңесіп, батыр өзінің не себепті ат жалын тартып келгендігін, Қараша аттың майын іздеуінің себебін түсіндіреді. Байдың баласы әкесінен рұқсат сұраған тұста, әкесінің жауабын мақал қолдану арқылы көркемдеп берген. Сонымен қатар, «Байсерке» ертегісінде кездесетін *«Парадан алған түйеден, адалдан алған ешкі артық»* деген нақыл сөзі де жоғарыда аталған анықтамның дәлелі болып келмек [3,134 б.]. Болыстың Байсеркеге желіде байланып тұрған түйені сынашы дегеніне берген жауабы. Көпшілік алдында болысты масқаралауы бейнеленеді. Ал болыс болса осы айтылған сөздерден кейін үндемей қызарып отырып қалады.

Әр халық тарихында бүкіл адамзатқа тән ортақ заңдылықтармен қоса, өзіндік ұлттық ерекшеліктердің, қайталанбас ерекше белгілердің, сол халық қана басынан өткізген ала бөтен жағдайлардың нәтижесінде қалыптасқан салт-дәстүрлердің болатыны даусыз. Халық даналығын тілінде түйіндеген. Сондықтан мақал-мәтелдер халық өмірін, филологиялық түсінігін, тіршілік тынысын, әдет-ғұрпын кеңінен

қамтиды [4, 72 б.] «Жалғабай мен Манас» ертегісінде кездесетін мына нақыл да жоғарыда айтылған анықтамаларға дәлел. «Сырын білмеген аттың сыртынан жүрме» [5, 150 б.]. Ең алдымен адамды танып біліп алу қажет, содан кейін ғана сырынды айтып, дос бола алатын адамға ғана сену керек деген мағынада берілген. Қыз жігіттің сезіміне сенбегендіктен, түрлі амалдармен оны сынап, тексереді. Сол кезде жігіт барлық сыннан өтіп, өзінің адалдығын дәлелдейді. Бұл жерде де ер азаматты жылқы малына теңеп қолданған. Сонымен қатар, дәл осы ертегіде мынадай теңеу арқылы жасалған төрт-түлікке қатысты нақыл сөз кездесті: «Жақсы айғырдан ай туады» [5, 151 б.]. Бұл жерде керісінше қыз баланы жылқы малына теңеген. Қыздан туған баланың өзі қазір бір жасқа толған баладай алып, тұрпаты да бөлек екен. Баланың осылайша тез өсіп, ер жеткендігіне таң қалу мағынасында тұр.

Қазақ халқының көші-қонының өзіндік салт-дәстүрі, салтанаты болады. Түйеге жүкті артып, көшіп қонып жүре берген қазақ халқына түйе көші қон жануары болып есептелінетін. Арнайы басқарушы адамдары болады. Бас түйе, орта түйе, соңғы түйе деп те атайды екен халық арасында. Түйелердің ретіне қарай төргі, есік жақ, оң жақ, қазан жүктері дегендей әр түйеге асау, жуасына сай жүктер түйіледі. Кейде соңғы түйелерге жүк көп қалады. Содан да «Соңғы түйенің жүгі ауыр» мақалы қалған. [6, 982 б.].

Қазақ ертегілерінде мұндай қанатты сөздер мол және қисынымен ұшырасады. Мұндай қанатты сөздерді тек қана ертегі жанрында ғана емес, сонымен қатар көптеген жазушы, қаламгерлердің шығармаларының қай-қайсысынан да кездестіруге болады. Сол себепті мысал ретінде Ғабит Мүсіреповтің «Ұлпан» романынан мысалдар алып тілге тиек етуді жөн көрдік. Ғабит Мүсіреповтің «Ұлпан» романында қазақ халқының байлығы жылқысында екендігі жайлы баяндалады. Халықтың әлеуметтік жағдайын мына мақал арқылы көреміз: «*Байлық бір – жұттық, батыр – бір оқтық*» [7, 7 б.]. Халықтың байлығы жылқы малының санымен бағаланған. Сонымен қатар романда «*Малым – жаным садағасы, жаным – арым садағасы*» [7, 14 б.]. Өмір бойы мал бағып тіршілік еткен, соның сырын жақсы білетін қазақ халқы әрбір түліктің қандай қасиеті барлығын, адам өмірінде қандай орын алатындығын мақал-мәтелдер арқылы көрсетеді.

Қазақтың ауыз әдебиетінде ер азаматтың тақымына басқан аттарын әрқашан «арғымақ», «тұлпар» деп сипаттайды да, көбінесе оларға мал табиғатынан тыс қасиеттерді де тән етеді, тіпті адамша ойлатып, сөйлетіп те қояды. Әрине бұның бәрі тегін қалыптасқан жай емес, өйткені қиыншылықта ер азаматқа қанат болатын ер серігі жел қанат аттардың көбеюін, оның соншалықты қажет екенін көксеген. Оның мысалы ретінде жоғарыда көрсетілген мысалдарда берілген жылқы малы бейнесін алуға болады. «*Байдың малы қымбат, кедейдің жаны қымбат*» [7, 28 б.]; «*Арық атқа жібек жабу жараспас*» [7, 81 б.]; сияқты «байлық», «кедейлік» концептілерінің мазмұнын қалыптастыратын жоғарыдағы мақал-мәтелдер аталмыш концептілерді айғақтай түседі.

Ғ. Мүсіреповтің мақал-мәтелдерді шығармаларында молынан қолданып, қажетіне жаратуы – халық тілінің байлығы, ауыз әдебиетінің нақыл сөз үлгілерінің әдеби тілімізді байытуда рөлі ерекше екенін дәлелдейді. Қаламгер туындыларында мақал-мәтелдердің көбін түпнұсқадағыдай қолданып, сол заманның ойын, көзқарасын ашу мақсатында шебер жұмсай білген.

Көшпелі тұрмысқа сәйкес қазақ халқы жылқыларды қысы-жазы бағуға қолайлы болу үшін, үйірлерге бөліп, жақсы тұқымнан айғыр салатын болған [8,7 б.]. Қазақта «Жақсы айғырдың үйірін ат жақтайды» деген мақал бар, онысы «жақсы адамның маңызы өзгелер үйірілімпаз келеді» деген мағынада айтылады. «Кісінеген айғырдың үйірін көр, шіренген жігіттің үйін көр» деу сөзі мен ісі дәл келу мағынасындағы мақал. [9,72 б.].

Қой да көшпелі елдердің ерте заманнан малданған түлігінің бірі. Ол әрі киім, әрі тамақ. Киім дегенде, оның жүнінен ертедегі көшпел халыққа терісі қымбат болады. Өйткені қыс, күз айларында жылы киім керек. Оған илеген қой терісінен тігілген тоннан қолайлы киім табылмайды. Сондықтан да «Алтын құс пен сұр қасқыр» ертегісінде кездесетін *«Тогыз қабат торқадан тоқтышақтың терісі артық»* деген мақалын мысал ретінде алуға болады [3, 26 б.].

Қазақ бесті ұрғашы жылқыны байтал десе, алғаш құлындаған байталды қулық деп атаған. Мысалы, «Ералы батыр» ертегісінде кездесетін *«қулық құлын жанды»* мәтелі сонан болар. Күнханның шаһарындағы бір сұлу қызға байланысты айтылған мәтел. Қазақ әдетте, жылқының ұрғашыларына тән кейбір жайларды әйелдерге тән қасиеттермен салыстырып отырады. Мысалы, жаңағы мәтелді жас босанған бала жанды әйелге қатысты айтса: *«құлындаған биеден, құдықтағы су артылмайды»* деп жаңа босанған әйелдің сұйық асқа құмар болатындығы жайлы айтылады [10,7 б.].

Ата-бабаларымыздан осы уақытқа дейін небір асыл мұралар қалды десеңізші! Сөйлер сөзге, тілге адамзат сонау көне дәуірдің өзінде-ақ ерекше мән берген. Ғасырдан-ғасырға жетіп, бірден-бірге ұласып жатқан ел аузындағы небір ғажайып аңыз-әңгімелер, мақал-мәтелдер, жазба деректер осының айғағы. Қай халықтың тарихына үңілсек те, өнер алды саналатын қызыл тілге, шешендік өнерге байланысты керемет асыл сөздерді табамыз. Сол асылдардың бірі – мақал мен мәтелдер. Оның ішінде әрине, төрт түлікке қатыстылары адамзат өмірінің бір бөлшегі іспеттес.

Мақал-мәтелдер – айналадағы сыры мол дүние туралы білімнің сұрыпталған жиынтығы. Олар ұстаздық, тәрбиелік рөл атқарады. Мұндағы ақыл-кеңестер қысқа, әрі тұжырымды болады. Сол себепті де ертегілерді көбіне мектеп жасындағы балалар оқитын болғандықтан, оларға түсінікті болу үшін мақал-мәтелдер молынан кездесетініне көз жеткіздік. Сонымен қатар сөздер бейнелі, орынды қолданылады. Мақал-мәтелдерден халықтың тіл байлығы көрінеді. Бай сөздік қорымыздың ұрпақтан-ұрпаққа ұмытылмай берілуіне көмегі мол. Адамның жан-дүниесінің тілдегі көрінісі мақал-мәтелдерде жақсы бейнеленген.

«Мал адамның бауыр еті» деген халық мәтелінен төрт түліктің қазақ өміріндегі орнын анық байқауға болады. Демек, халықтың әдет-ғұрып, салт-дәстүрлері ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келе жатқан кез келген ұлттың өзіне тән сипатын айқындай түсетін қасиеттер болып табылады, сондықтан, төрт түлікке қатысты мақал-мәтелдердің мән-мағынасын, логикалық астарын түсіну үшін оның тарихи шаруашылық дағдысын, салт-дәстүрлерінен хабардар болудың маңызы зор.

Әдебиет:

1. Табылдиев Ә. Халық тағылымы (қазақтың халық педагогикасы және тәрбие). – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 200 бет.
2. Қайдар Ә. Халық даналығы. – Алматы: Толғанай, 2004. – 560 бет.
3. Қазақ ертегілері: Құрастырған О.Асқар. – Алматы: «Балауса» баспасы. 2004. – 464 бет.
4. Д.Б. Бегалықызы. Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдердің танымдық-прагматикалық аспектісі. – Алматы: 2002.
5. Қазақ ертегілері. – Т.3 Қиял ғажайып, батырлық, тақырыптық жайлы ертегілер мен жан-жануар, хайуанат туралы ертегі-аңыздар. Алматы: Жазушы – 2000 -272 бет.
6. Қ. Бикұмар. Қазақ халқының салт-дәстүрлері. Уланбатор. 2013.
7. Мүсірепов Ғ. Ұлпан. Роман. – Алматы: Атамұра, 2003, 264 бет.
8. Жанәбілов Ш. Қазақша мал атаулары. – Алматы: «Қайнар», 1982. -150 б.
9. Мұқанов С. Халық мұрасы. – Алматы, 1974.
10. Қазақ ертегілері. – Алматы. Жазушы. Т. 1:Қиял-мифтік ертегілер. – 2000 -272 бет.

А. СЕЙДИМБЕКОВ ПОВЕСТЕРІНДЕГІ КӨРІКТЕУШІ ҚҰРАЛДАР

Сақтағанова А., Хамзина Г.С.
(М. Қозыбаев атындағы СҚМУ)

«Сөз жақсысы» деп отырғанымыз – көркемдік. Көркемдік дегеніміз – қиыннан қиысып келіп, әсерлі сезіммен суарылған, әрлі бояумен өрнектелген сөз өрімі. Ондай сөз өрімдері алуан түрлі әдіс-тәсілдерді шеберлікпен қолданудың нәтижесінде ғана дүниеге келеді. Солардың ішінде көркем шығармаларда, күнделікті сөйлеу тілімізде жиі қолданылатындар – метафора, метонимия, синекдоха, эпитет, эвфемизм, литота, гипербола, теңеу, т.б.

Қ. Өмірәлиев «XV-XIX ғасырлардағы қазақ поэзиясының тілі» деген еңбегінде поэзияда жиі қолданылатын көркемдік тәсілдерге эпитет, теңеу, метафораларды жатқызады [1, 209 б.]. Бұл көркемдік тәсілдер өзінің негізі жағынан белгілі бір жанрдың лексикасына тән, ал лексика болса сол жанрдың стильдік-тілдік сипатын белгілеуге актив қатынасатын құрал. Автор белгілі бір жанрдың стильдік-тілдік сипатын белгілеуге актив қолданатын бұл лексиканың эпитет, метафора жасауда, олардың жанрлық қабаттарын жасауда негізгі ұйытқы қызметі ерекше деп есептейді [1, 210 б.].

Жалпы, жазушылар халықтың бай тілін шетінен алып пайдалана бермейді. Солардың ішінен ең керектілерін талғап, сұрыптап алады. Өзінің ой-сезімін оқырмандарына жеңіл, өткір, жеткізе алатын жинақы сөздерді тандайды. Әр сөздің сөйлемде талғаулы, таңдаулы орны болады. Қай сөз қандай жерде қолданылу керектігін олар дәл сезінеді. Ойды бейнелі әрі образды жеткізу үшін ақын-жазушылар өзіндік көркемдік қызметі бар құбылтулар мен амал-тәсілдерді шебер де ұтымды пайдалануға ұмтылады.

Эпитет заттың яки құбылыстың ерекшелігін сыр-сипатын бейнелі түрде танытатын поэтикалық және стилистикалық ұғым, экспрессивті айқындаушы сөз.

3. Ахметов: «Эпитет (сипаттама) – заттың, не құбылыстың айрықша белгісін, қасиетін білдіретін бейнелі сөз. Эпитет ұғымға, нәрсеге бейнелілік, нақтылық сипат береді. Мысалы, *кеш* деген сөз жалпы ұғымды, тәуліктің бір кезін, уақыт мезгілін білдіреді. Ал *қысқы кеш*, *не қоңыр кеш* десек, ол көзге елестетерліктей нақтылы бейне. Көптеген эпитеттерде ұлттық бояу-бедер болады» деген [2, 376 б.].

Ал Зейнолла Қабдолов: «Айқындау, яғни эпитет – заттың, құбылыстың айрықша сипатын, сапасын анықтайтын суретті сөз. Эпитетсіз тіпті айтарыңды анықтау, суреттеп отырған нәрсенді нақтылау қиын. Әрине, бұрын-соңды сан мәртебе қолданылып, ығыр болған эпитеттерді қайталай берудің керегі жоқ», – деген пікір айтады [3, 121 б.].

Д.Әлкебаеваның еңбегінде эпитет туралы төмендегідей анықтама берілген: «Эпитет сөз алдына келіп анықтаушы болады. Анықтаушы атқаратын мүше көбінесе бейнелі сөздің қызметін атқарады» [4, 92 б.].

Эпитет қай стильде кездесе де екі мақсатта қолданылады. Біріншісі - анықталған мүше ретінде, екіншісі, көркемдік бейнелі мағынада қолданылады. Анықталатын мүше ретінде келетін эпитет ресми құжат тілінде жиі қолданылады. Бұл сын есім немесе сын есім ретінде есімшенің орнына қолданылатын сөздер тобы болып келеді.

А. Сейдімбеков повестерінде **ақ**, **қара** түсті қолданғанын байқадық. Халық санасында қалыптасып қалған ақ түс атауының символдық мәні мынадай: ізгі тілек пен

жақсылық, қасиетті, әдемілік, махаббат, қайырымдылық. «Өмірдегі заттар мен құбылыстардың сапасы мен қасиеті қандай болса да, олардың бірқатарын ақ деп айқындау ұлттың мол мейірім, іңкәр көңілінің, үлкен үміт, телегей тілегінің, шалқар сезімінің, асыл арманның куәсі. Осы идея А.Сейдімбековтің «Қыз ұзатқан» повесінде кейіпкердің бет-бейнесін көрсету мақсатында эпитеттік теңеу арқылы **ақ** түстің тағы бір ерекше қасиеті, яғни ақ жүзі аршыған жұмыртқадай үлбіреуі әсем көрініс тапқан: *«Ақ жүзі аршыған жұмыртқадай үлбірен, мұң-сырға толы бота көзі қарақаттай мөлдіре, сыпайы-нәзк қимылмен бір көргенде-ақ ұнайтын»* («Қыз ұзатқан», 53-б.). Қазақ мәдениетінде ақтың антиподы ретінде қара түс қолданылып, ақ-қара бинарлық жүйесін құрайды. Сонымен бірге ақ – пәктік пен тазалық, әсемдіктің, адал ниет көңілдің белгісі болса, қара – адамның басына түскен ауыртпашылық, қиындық сәттерінің символдық белгісі. *Бірақ ішкі есебінен жаңылатын Боздақ па, сөйтіп жүріп-ақ, қара бет еткен қызын тама құдасының баласынан тәуір деген жігітке қосуды ойлайды екен ғой* («Қыз ұзатқан», 47-б.). Эпитет сөздер жеке тұрғанда толық мағыналы, тура мағыналы сөздер болып келеді де, олардың эпитеттік қасиеті байқалмауы мүмкін. Эпитеттің троптық қызметі басқа сөздермен тіркесіп келгенде анық ашылады; **қара бет** эпитеті дәстүрлі, әрі еркін пайдаланған түрі. Бұл эпитет адамның бет пішінін, көркін танытуға қолданылған сөз емес, адамның бойынан табылған жағымсыз қылығы үшін қолданылған.

Жазушы эпитет жасауда қоңыр сын есімін өнімді қолданған.

Үйбей-ау, неғып аңырып қалдың, үйге кір, жарығым,- деген қоңыр үнмен есімді жидым («Аққыз», 77-б.).

Тамағын кенеп, біздер естісін дегендей майда қоңыр дауысын көтере сөйлегенімен, қапсағай денесін кең оралыммен қозғап, бетін Нүркей ақсақалға бұрды («Қыз ұзатқан», 40-б.).

Қоңыр күздің мамыра-жай бір күні қасымда зоотехник Серік бар, қоналқаға осы Нүркей ақсақалдың үйіне келіп түстік («Қыз ұзатқан», 38-б.).

Қоңыр үнмен, майда қоңыр дауысын деген эпитет күнделікті өмірде жиі кездеседі. Адамның дауысы қарым-қатынас негізі үшін өте маңызды рөл атқарады. Үннің естілуі кейде жылылықты білдірсе, кей жағдайларда кері әсерін көрсетеді. Яғни, ол ашуланған адамның дауысын жеткізеді. Ал *қоңыр үнмен, қоңыр дауыспен, майда қоңыр дауыспен* сөйлеу дегеніміз байсалды да жағымды, жұртшылыққа салмақты естілетін үнмен сөйлеу болып табылады. *Қоңыр үн, қоңыр дауыс* тек қана жалпы тыныштықты ғана емес, рухани дүниедегі әсемдікті білдіреді

Автор қолданысындағы эпитеттер экспрессивтік сипатта қолданған және кейіпкердің ішкі жан толғанысын, мінезін, сырт тұлғасын автор эпитеттер арқылы көрсетулері жазушының шеберлігін дәлелдей түседі.

Бір сұмдық күткендей бәріміз үнсіз қалдық. Сыр мінез замандасының орынсыз күйзеле бермейтінін білетін Нүркей ақсақал да тіс жармай отыр («Қыз ұзатқан», 40-б.).

Бал-бұл жанған өңінде үміт қуанышы көп тәтті сезімнің лебі есіп, аялы жанарына уайым ұялап, көпке дейін қиял құшағында отырды («Қыз ұзатқан», 54-б.).

Жан ашуынан туған кәрі жүректің мұңы сияқты, өткен істің орны толмас өкініші тәрізді қамыққан үн шықты («Қыз ұзатқан», 40-б.).

Кешікпей-ақ «Тоқтат ұрысты!» деп, ақыра орағытқан Наймантайдың ащы дауысы ширыққан шайқасты су сепкендей басты («Аққыз», 79-б.).

Осы аз ғана сәтте Наймантайдың аялы жанары, ерге лайық еңселі қыр мұрыны, тіптен өңіндегі жастық леппен жарасым тапқан сұлу мұртына дейін *Аққыздың әйелге тәң аңғарғыш назарына ілігіп үлгеріп еді* («Аққыз», 84-б.).

- Отағасы-ау, көзімізді ашар-ашпастан шулыған еткеніңіз не қылғаныңыз, қойыңыз, ойбай! – деген **ащы дауысы** қоса шыққан («Қыз ұзатқан», 38-б.).

А. Сейдімбеков табиғат келбетін, әдемілігін эпитеттер арқылы әсерлі күйде суреттейді. *«Жаз ортасының қоңырқай түні. Жер-дүние шырт тыныштыққа бөгіп, мүлгіп тұр. Айдың қорғалап туар мезгілі – түн. Аспан ашық, жұлдызды болғанымен түн түнегінен жеңілген. Әлсіз сәуле арқан бойынан арғыны көрсетпейді. Тек төңіректегі жал-жал төбелер, өркеш-өркеш биіктер ғана ирек жасап анабай танытады. Олар да түнек пен тыныштыққа бойсұңғандай, құр сұлдерімен меңірейе қарауытады»* («Аққыз», 63-б.). Автор жаздың қоңырқай түнін – тыныштыққа, жанға жайлы, жағымды әсерді білдіретін эпитеттер арқылы шынайы көрсетеді және қос сөздер арқылы берілген эпитеттерді де ұтымды пайдалана білген.

Міне, осындай терең мағыналы эпитеттер шығарманың мән-мағынасын жан-жақты тануға, ой қорытуға жәрдемдеседі.

Сонымен эпитетсіз айтар ойды, құбылысты бейнелі түрде суреттеу мүмкін емес. Шығарманың көркемдігін арттыратын сонылығымен, ерекшелігімен танылатын тың қолданыстар болмақ. Сонда суреткер тілінде жаңа реңк көрінетіні айқын. Қаламгер дәстүрлі және авторлық эпитеттері туындыларға айқын мағына берумен қатар, суретті сөздермен дәлдеп, айтар ойдың ықпалын күшейткен. Айшықты да, бейнелі эпитеттер арқылы айтылар ой оқырман қауымға шеберлікпен жеткізіледі. Авторлар повестерінде қазақ тілінің мол байлығын жете меңгеріп, оны шығарманың көркемдік сапасын арттырудың мықты құралы еткен.

Әдетте, көркем прозада көріктеуіш құралдардың бірі – метафора да жиі кездеседі. Халық тілі – тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін білдіретін, бейнелі ойды бедерлеп жеткізетін өрнекті сөз орамдарына аса бай. «Сөздің немесе тілдің көркемдігі» дегенде, ең алдымен, оның әсерлілігін ұғамыз.

Әсерлі сөйлеу, яғни көркем тілмен сөйлеу, өз ойын өзгеге шама-шарқынша айқын түсіндіру – тек өнер адамдарына ғана емес, мәдениеттімін деген бар қауымға міндет, әрі қажет. Суретті бейнелі, көркем ойлау арқылы бір нәрсенің тікелей өзін емес оған ұқсас өзге затқа не құбылысқа балап, мағынасын, мазмұнын тереңдете, әсерін күшейту дейтін болсақ, онда бұл көркемдеу құралы болған метафораны әр түрлі етіп қиыстыру шығармада үлкен шеберлікті талап етеді.

Троптардың ішінде көркем әдебиетте, оның ішінде повестерінде актив қолданылатыны – метафора. Метафоралық қолданыстардың өнімділігін аталған жазушылардың повестерінен де көре аламыз.

Метафора жасау көптеген семантикалық процестердің нәтижесінде туады. Айталық, ол, ең алдымен, жаңа ұғымды жасаудағы троптың бір түрі; екіншіден, полисемия тудыру құралы; үшіншіден, метафора эмоционалды-экспрессивті лексика жасауға белсенді түрде қатысады; төртіншіден, синоним жасауда метафораның өзіндік орны бар; бесіншіден, метафора тілдің терминологиялық өрісінің кеңеюіне де ықпал жасайды; алтыншыдан, жаңа мағыналық тіркестердің дүниеге келуіне әсер етеді.

Қазақ тіл білімі ғылымында да көркем әдебиеттің тілі мен стилін, сөз зергерлерінің шеберлігі сөз болғанда метафораға соқпай кетпейді, көптеген ақын-жазушының шығармашылық мәнерін сөз еткенде, метафораның түрлі тілдік қызметіндегі қасиеті мен ерекшеліктерін талдайды.

Қ. Жұмалиев: «Метафора тіл табиғатында терең тамыр жайған сөйлеу өнеріміздің барлық саласынан бой көрсететін жалпы тілдік категория, сөзді астарлай қолдану», – десе [5, 2 б.]. Академик З.Қабдолов: «Метафора (гр. Metaphora-көшіру) – сөз мәнін өңдендіре өзгертіп айту, суреттеліп отырған затты не құбылысты айқындай, ажарландыра түсу үшін оларды өздеріне ұқсас өзге затқа не құбылысқа балау: сөйтіп,

суреттеліп отырған заттың не құбылыстың мағынасын үстеу, мазмұнын тереңдетіп, әсерін күшейту» деп түсіндіреді [6, 201 б.].

Негізінен алғанда, метафора тура мағынадағы сөзді қажет етпей-ақ, оны көркем мәтіндегі контекст арқылы айқындайды. Мысалы:

Бұл тіршіліктің темір қамыты қашанға бұлғақтатар дейсің («Аққыз», 62-б.) – деген жолдардағы зат есімнен жасалған аттылы және қамыты метафоралары – осындай ауыспалы мағынадағы сөздер. Қолдануда тура мағыналы сөзге қарағанда метафора көркем сурет, образды өрнек, орамды ой беруге икемді, өткірірек келеді. Осы сөйлемдегі метафоралы сөздердің орнына тура мағынасы қойылса, онда сөйлемнің көркемдігі төмендер еді.

Заттардың (құбылыстың) ішкі сыры мен сыртқы көрінісін, сыр сипатын оқырманның көз алдына елестететіндей етіп кескінін келтіріп, нақыштан беруде А. Сейдімбеков метафораны ұтымды қолданады: *Әкеңнің азу тісін ақситып жүріп жиган аз дәулетін тиянақтай білмесең, ертең-ақ шолтаң етіп түбі көрініп қалмай ма, – деп емеурін білдірген* («Аққыз», 62-б.).

Көңіл қиялыңды қозғап, көзге жылы көрінетін осы бір жер «Қыз ұзатқан» деп аталады («Қыз ұзатқан», 37-б.).

Алыс-жұлысы көп заманда сүйеніш, тірек болар деген құдаларының бірі ел-жұртқа қара бет етіп, ат құйрығын кесісіп ол кетті. Екінші тарақты құдасы бет ашысып тілге келмегенімен, бұрынғы ызы-қиқы аралас-құраласты сиретіп, бойын салқындау ұстап жүрді («Қыз ұзатқан», 47-б.).

«Метафора ауыстыру – екі нәрсені, құбылысты ауыстыру және таныстырып жақындату негізінде астарлы тың мағына беретін бейнелі сөз немесе сөз тіркесі. Ал метафораның алғашқы анықтамасы мен қызметін ұлы ойшыл Аристотель анықтап берген. Яғни мағыналық үйлесім қалыптастырудағы метафораның маңызды сипаттары – оның субъективтілігі мен ұғым тудыру қасиеті екендігін атап көрсетеді. Дүниені, болмысты танудың көзі – метафора. Кез келген метафора танымдық қызмет атқарады деуге болады. Оның бейнелілік, көркемдік сияқты қасиеттері мен қызметтерінен гөрі адам ойлауы мен тілінде танымдық қызметінің үлес салмағы басым. Белгілерінің ұқсастығына қарай бір заттың не құбылыстың басқа бір заттың не құбылыстың атауы мен аталуының негізінде сөз мағынасының ауысуы метафора деп аталады».

Сонымен қатар когнитивтік бағытта метафора концепт тудыру құралы ретінде қарастырылуда. Зерттеушілер метафораның когнитивтік бағыттағы, яғни таным нәтижесін беру құралы екендігі туралы мынадай қызметтерін атап көрсетеді:

- *болмыстағы бар заттармен теңестіру, ұқсату арқылы затқа атау беруі.* Метафораның осы қызметі жазушылар шығармаларында мынадай мысалдар арқылы көрініс табады: *Тегі, шытынаған қызылшұнақ аяз олардың да тұмсығын қарып, сайлы, талды ықтасындарға қуған болуы керек* («Қыз ұзатқан», 289-б.). Үзіндідегі *қызылшұнақ* сөзі болмыстағы бар заттар, қаламгер *қызылшұнақ /шытынаған аяз/* сөзін аязбен тіркестертіріп, жаңа мағыналы образды сөз жасаған. Мұндағы айтып отырған *қызылшұнақ* сөзі жансыз заттарды ұстауға ғана қатысты айтылады, ал жазушы *қызылшұнақ* сөзін жанды затқа, яғни адамға қатысты қолданған. Метафораның шектес емес ұғымдардың қасиеттері жаңа мағыналы сөздер жасауға, сол арқылы сөздік қорымызды байытуға өзіндік ат салысатындығын аңғаруымызға болады. Метафора танымының жемісі екендігіне осы сияқты мысалдар дәлел бола алады.

- *метафораның бағалауыш бейне тудыру қасиеті, бағаның кейіптелуі.*

Метафораның бағалауыштық мәнге ие болып, жаңа мағына тудыру қасиеті жазушылардың шығармаларында да кездеседі. Бейнелі сөздердің қаламгер туындыларында көбіне кейіпкерлер сөзінде орын алуына байланысты, құбылыстар мен заттардың бағалары, олардың бағалауыштық қасиеттері оқырман танымы нәтижесінде көрінеді.

Бал-бұл жанған өңінде үміт қуанышы көп тәтті сезімнің лебі есіп, аялы жанарына уайым ұялап, көпке дейін қиял құшағында отырды («Қыз ұзатқан», 54-б.). Үміт қуанышы, уайым ұялап сияқты метафоралар бағалауыш, бейне тудырушы жаңа сөздер.

Метафора – көркем шығармаларда ойды астарлы түрде, әсірелеп жеткізу үшін, сонымен қатар шығарманың көркемділігін, бейнелілігін арттыру үшін қолданылатын әдебиеттегі тілдік құбылыс. Ол қандай да туындының мағыналық нақышының қасиетін, эстетикалық күшін арттырады. Метафораны ойлы, тәрбиелік мәні бар, жалпы өлең не прозалық туынды баламасындағы кез келген шығармадан кездестіруге болады. Әдебиетте көркемдеуіш құрал деген атау алған бұл құбылысқа берілген анықтамалар өте көп. Мысалы, «Метафора белгілі бір ұқсастықтарына қарай екі я одан да көп зат немесе құбылыстың бір атаумен аталуы. Бұл жерде ұқсастық дегеннің ұғымы кең: заттар мен құбылыстар түр-түсі жағынан әр түрлі болып келуі мүмкін: бір атаумен аталатын зат немесе құбылыстың бірі өмірде бар, нақты, ақиқат болуы, ал дәл сол атаумен беріліп, белгілі бір заттың өзі нақты болмауы мүмкін. Бірақ екеуіне де ортақ жайт – жалпы бір ұқсастық атаулы».

«Метафора – троптың бір түрі, ұқсастық, сәйкестік және т.б. негізінде сөздер мен сөз орамдарының ауыспалы мағынада қолданылуы». «Метафора – көркем шығармадағы сөздерге қарағанда сапалы түр-бояу, бедерге тән тәсіл болғандықтан, өз сөз зергерлерінің қолтаңбасын анықтайтын тілдік өрнек. Тілде сөз метафорамен түрленіп өңделеді, ажарланып бейнелі құралға айналып отырады. Кез келген шығармада метафораның екі түрі кездеседі: бүкіл халыққа түсінікті тұрақты ауыс мағынасындағы дәстүрлі қолданылып келе жатқан метафоралар және әлі халықтық сипат алмаған, жеке автордың тілдік қызметінде өзі шығарып қолданылатын метафоралар».

Қорыта келгенде, прозадағы тұтас көркем ойдың жасалып шығуын З.Қабдоловтың сөзімен айтқанда, «мидың мың градустық домнасында құрыштай қорытылып шыққан сөздердің» үйлесімділікпен беретін ерекше әсері деп танимыз [6, 196 б.]. Прозадағы әрбір сөз – көркем сөз, ал әрбір көркем сөз – көрікті ойдың көрінісі. Жазушы шығарманы көркем түрде оқырманға жеткізу үшін метафораларды шеберлікпен қолданады. Қаламгер тіліндегі метафоралар көркемдігімен, бейнелілігімен, терең мазмұнымен ерекшеленеді. Көпшілікке таныс сөздер мен сөз тіркестерін өзге қырынан танытып, сөздерді ажарлып айшықтауда авторлар талғампаздық танытады. Автор қолданысындағы метафоралар тосындығымен, жаңалығымен қатар, бейнелілігімен ерекшеленеді.

Жоғарыда келтірілген мысалдардан метафораның біздің тілде қаншалықты маңызды рөл атқаратыны белгілі болды. Оны дамытуға, қолданылу аясын кеңейтуге күш жұмсау – тілімізді дамытумен пара-пар. Ана тіліміздің дамуы, толысуы тіл қорымыздағы сөз санын молайтумен ғана емес, бұрыннан бар сөздердің мағынасын, мәндік иірімдерін кеңейту арқылы да байытыны белгілі. Бұл салада метафораның да үлесі зор. Оның өзі тілдің көркемдігін, әсерлілігін арттыра түседі.

Әдебиет:

1. Өмірәлиев Қ. XV-XIX ғасырлардағы қазақ поэзиясының тілі. – Алматы, 1976. – 269 б.
2. Ахметов З., Шаңбаев Т. Әдебиеттану терминдер сөздігі. – Алматы, 1998. – 376 б.
3. Қабдолов З. Таңдамалы шығармалар. – Алматы, 2003. – т. 2. – 121 б.
4. Әлкебаева Д. Қазақ тілінің прагматилистикасы. – Алматы, 2007. – 243 б.
5. Жұмалиев Қ. Қазақ әдебиеті мәселелері және Абай поэзиясының тілі. – Алматы, 1960. – 365 б.
6. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы, 1983. – 454 б.

А. БАЙТҰРСЫНОВТЫҢ ФОНЕТИКА САЛАСЫНА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Синбаева Г.К., Шәріпбай Ә.
(М. Қозыбаев атындағы СҚМУ)

А. Байтұрсыновтың фонетикалық мұрасын арнайы зерттеген ғалым - М. Жүсіпұлы. Профессор М. Жүсіпұлы «қазақ тілінің дыбыстарын А. Байтұрсынұлы фонологиялық мағыналы единицаларға» бөліп жіктегенін баса айта келіп, «қазақ тілінің просодиялық доминатасы деп А.Байтұрсынұлы сингармонизмді түсінген» [1,15 б.] деуі бүгінгі күнгі зерттеушілердің берген әділ бағасы болып табылады.

А. Байтұрсынов тілдің барлық салаларына қатысты құнды пікірлер қалдырған. Фонетика саласына қосқан үлесі зор. Ғалым: «Қазақ сөзі екі түрлі: бір түрі – жуан, екінші түрі – жіңішке. Жуан сөздің ішіндегі дыбыстарының бәрі жуан болады, жіңішке сөздің ішіндегі дыбыстарының бәрі жіңішке болады» [2 б.] деген қағиданы айтады.

Бұл жерде ғалым түркі тілдеріне тән құбылыс буын үндестігі жайлы айтып отыр. Дауысты дыбыстардың тілдің қатысына қарай жуан, жіңішке болып келуі, қосымшаның да осы дауыстыларға байланысты жалғанатындығы жайлы пікірді ғұлама дан еңбегінде баяндалғандығын көреміз. Дауыссыз дыбыстардың жуан жіңішке дыбысталуы «дыбыстардың жуан, жіңішке айтылу ықтияры дауысты дыбыстарда болады» деген ғалымның пікірлерін кездестіреміз.

Ғалымның көкірек көзімен тапқан қазақ сөзінің бірегей просодикасы жайлы ойлары әрқашан басым жатады.

«Фонетиканың қарастыратыны тілде қандай дыбыстар бар, олар сөз ішінде қалай байланысады» [2, 392 б.], - дейді. Фонетиканың тіл дыбыстарын қарастыратыныны білеміз, ал көп жағдайда «қалай сөз ішінде байласатынын» фонетика қарастыратынын біле бермейміз. Ол жайында тұңғыш ой қозғаған да А.Байтұрсынов болып табылады. Ә. Жүнісбек: «тілде «қанша және қандай дыбыстар бар?» деген сұраққа тек сөз просодикасы арқылы ғана дұрыс жауап табуға болады. Орыс тілінің дыбыстарын сөздік екпінсіз түгендеу мүмкін емес, ал буын тілдерінің дыбыс құрамын сол тілдердегі тон арқылы ғана тиянақтауға болатыны сияқты, қазақ тілінде қанша дыбыс бар екендігін үндесім (сингармонизм) заңы арқылы ғана анықталады» [3, 6 б.], - дейді. Демек, А. Байтұрсыновтың «тілде қандай дыбыстар бар» деген өз алдына маңызды мәселе болып табылса, олар «өзара қалай байласады» деген мәселе одан да маңызды болып табылады.

А. Байтұрсынов: «фонологиялық пайымдауын төмендегідей сөздермен баяндайды: «тіл болса, оның заңы боларға керек... Қазақ тілінде бір сөзге жуан дыбыс пен жіңішке дыбыс араласып кірмейді. Бұл тіліміздің заңы емес пе?... Менің бұрынғы жазған сөзім һәм осы жолғы жазған сөзім фонетикаға тиісті сөздер. Фонетиканың қарастыратыны тілде қандай дыбыстар бар, олар сөз ішінде қалай байланысады. Біздің сөйлеп, қарастыратын отырғанымыз қазақ фонетикасы» [2,392 б.], - дейді. Бұл жерде ғалым қазақ тілінің «заңы» ретінде үндесім (сингармонизм) фонологиясы болып отыр.

Тағы бір мысал келтірсек, А. Байтұрсынов: «19 дыбыстардың һәр қайсысы бірде жуан, бірде жіңішке айтылады» [2, 324 б.], - дегенді қазақ сөзінің үндесім просодикасына сүйеніп айтып отырғандығы. Содан келіп, ғалым қазақ тілінде «43 түрлі дыбыс» бар деген қорытындыға келеді.

Мұнан шығатын қорытынды «қазақ фонологиясы енді жан-жақты зерттеліп жатыр дегенімізге» «қазақ фонологиясының бастау көзі Ахмет Байтұрсынов еңбектерінде жатыр» деген ойды қосуымыз қажет. Қазақ сөзінің просодикалық бірлігі үндесім (үндестік) екендігін дәлелдейтін мысалдар А.Байтұрсынов еңбектерінен жеткілікті.

А. Байтұрсынов журналдарға қатысты талдауларында да үндесім құбылысы жайлы ойлары көрініс береді. «-лық» жұрнағы осы топқа кіретін үндесім түрлерінің барлығына ортақ атау болып табылады. Содан әрі қарай үндесім ережесі беріледі. «Жіңішке сөздерге «лық» орнына «лік», «дық» орнына «дік», «тық» орнына «тік» болып жалғасады [2, 184 б.]. Мұның өзі фонологиялық деңгейде жасалған шешім, үндесім дыбыстар арасынан негізгі вариантын тауып, оны ортақ атау ретінде пайдаланған. Қазіргі кезде фонетика саласында «қайсысы негізгі вариант, қайсысы қосалқы вариант» деп қарау керек деген мәселелер шешімін табуда. Фонетикада ең көп кездесетін түрін негізгі вариант деп қабылдайды. Үндесім құбылысына келгенде бұл шартты болып табылады.

Ахмет Байтұрсынов әріп пен дыбысты ажыратып қарайды. Дыбыс пен әріп бір еместігін және араб әріптерінің қазақ дыбыстарына сай еместігін ашып көрсеткен де А. Байтұрсынов болатын.

А. Байтұрсынов өзінің алғашқы «Тіл — құрал» деп аталатын еңбегінде (1914 ж.) осыны айрықша қадағалап айтқан: «Дыбыс таңбасын қарып деп атаймыз. Сондықтан жазған сөз ішінде пәлен қарып бар дейміз. Дыбыс пен қарып екеуі екі басқа нәрсе. Біріне - бірін қатыстырып, шатыстырмасқа тиіс. Дыбыс естілетін, көзге көрінбейтін нәрсе, қарып көрінетін, естілмейтін нәрсе» [1, 2 б.]

Ғалым: «сіздің жазған сөзіңізден байқаймын, қазақтың тілінде неше хәм нендей дыбыстар бар екен деп, неш уақытта ойланып қарамағансыз. Өзгелердің қазақ тіліндегі дыбыстар турасында жазғанын оқымағансыз. Дыбыс пен хәріп екеуін бір затқа санайсыз. Мен қазақ тіліндегі дыбыстарды айтамын, сіз арабтың хәріптерін алып келіп көрсетесіз... араб әліппесі қазаққа деп арнап шығарған әліппе емес, араб тіліне арнап шығарған, хәр халықтың тіліндегі дыбыстардың ішінде бөлектік болады. Бірінде бар дыбыс, бірінде жоқ болуға ықтимал» [2, 387-388 б.]. Бұл берілген жолдардан әріп пен дыбыс айырмашалығы жайлы пікірін көреміз.

А. Байтұрсынов ұсынған дыбыстардың жіктелімі нақты болып келеді. Ғалым дыбыс белгілерін бірінен-бірі туындатып отырады.

«Басқаша айтқанда, алдымен бас белгі (дауысты-дауыссыз) анықталады. Сонан соң бас белгінің ішіндегі орта белгі (дауыс қатысы) анықталады. Әрі қарай орта белгінің ішіндегі орташа белгінің ішінен кіші белгі (жасалу тәсілі) шығады [4, 17-24 б.].

Қазақ тілінің дыбыстың жүйесі, оның ішінде дауысты дыбыстары жөнінде алғаш пікір айтқандар орыс ориенталистері (лат. *orientalis* — *шығыстық*) болды. Атап айтқанда, Н.И. Ильминский, В.В. Радлов, П.М. Мелиоранский, И. Лаптев, Н. Созонтов т. б. Олар қазақ тіліндегі дауыстыларды тап басып, дәл анықтай алған жоқ. Қайсібірі а мен ә - ні, е мен і - ні ажырата алмай, енді біреулері й мен у дауыссыздарын көрші дауыстылармен біріктіріп әуре болды. Тіпті беріде, 1927 жылы «Қазақ тілі грамматикасын» (орыс тілінде, әрине) жазған Г.В. Архангельский негізінен А.Байтұрсыновты қайталаумен қанағаттанды. Мұны ол өзі де жасырмайды. Кітапты 1924 - 1925 жылдары Қ. Кемеңгеров оқыған лекциялардың негізінде жазғанын және мұны А.Байтұрсыновтың мақұлдағанын айтады.

Қазақ тіл білімінің, соның ішінде фонетикасының да негізін қалаған А. Байтұрсынов өзінің 1912 жылы «Айқап» журналында жариялаған «Жазу тәртібі» деп аталатын алғашқы мақаласында: «Қазақ тілінде 24 дыбыс бар. Оның бесеуі дауысты, он жетісі дауыссыз, екеуі жарты дауысты. Дауысты дыбыстар: а, о, ұ, ы, е»,—деп

анықтаса, осы пікірін кейінгі оқулықтарында, 1927 жылы жазған «Дыбыстарды жіктеу туралы» деген мақаласында қайталайды.

Бұдан А. Байтұрсынов жіңішке дауыстыларды ескермеген деген ұғым тұмауға тиіс. Ол: «дауысты дыбыстар а, о, ұ, ы осы тұрған күйінде жуан айтылады»,—дейді де, сөздің алдында» дәйекше (арнайы белгі) тұрса, «сөздің ішіндегі дауысты дыбыстарды жіңішке айтамыз»,— дейді. Яғни төрт жуан дауыстының төрт жіңішке сыңары болатынын есте ұмытпаған. Ал бес дауысты, бес әріп сол кездегі араб графикасының мүмкіндігіне негізделген.

Қысқасы, А. Байтұрсынов өзі атап айтпаса да, оның жазғандарынан қазақ тілінің дыбыстық жүйесінде сол кезде 9 дауысты дыбыс болғанына анық көзіміз жетеді. Олар: **а, ә, е, о, ө, ұ, ү, ы, і**. Осы дыбыстар орыс зерттеушілерінде де жүр.

Бұл дыбыстар араб жазуынан латын жазуына көшкен соң (1929) ғана бас-басына таңбаға (әріпке) ие болды. Олар іштей жуан - жіңішке, ашық - қысаң, еріндік - езулік түрде жіктеліп бір жөнге түсті. Бұлар осы қалпында кейінгі зерттеулер мен оқулықтардың бәрінде де жүр.

Дауыссыз дыбыстар жүйесіне келсек, қазақ тіліндегі дауыссыз дыбыстардың саны сонау Н.Ильминскийден кешегі 40 жылдарға дейін көбіне 19 делініп келді. Рас, кей текстер мен сөздіктерде қ, ғ алынбай, к, г-мен берілетін жағдайы кездеседі. Сондай-ақ, й, у (кейде р, л) дыбыстарын кезінде А.Байтұрсынов жарты дауысты түрде танығаны белгілі.

А. Байтұрсынов: «Қазақ тілінде 24 дыбыс бар. Оның бесеуі дауысты, он жетісі дауыссыз, екеуі жарты дауысты. Дауысты дыбыстар: А, О, Ұ, Ы, Е. Дауыссыз дыбыстар мынау: Б, П, Т, Ж, Ш, Д, Р, З, С, Ғ, Қ, К, Г, Ң, Л, М, Н. Жарты дауысты дыбыстар : шолақ У, Й деп көрсетеді [2, 324]. Дауыстылардың «...жіңішке айтылатын орнын айыратын белгіге дәйекшені аламыз [2, 325 б.]»,—дейді. Жоғарыдағы дауыстылар қатарына Ә, І, Ү, Ө келіп қосылады. Демек, А. Байтұрсынов саралап беріп отырған қазақ тілінің дыбыс құрамы қазіргі төл дыбыстарымыздың дәл санамалап берудің үлгісі болып табылады.

Бүгінгі зерттеушілер арасындағы «қазақ тілінде қанша дауысты дыбыс бар, қанша дауыссыз дыбыс бар» деген пікір таласқа да төреші болар А.Байтұрсынов тұжырымы болады.

Ғалым қазіргі кезде «У» таңбасымен белгіленіп жүрген дауыссыз дыбысқа берген анықтамасының да маңызы бар. А. Байтұрсынов бұл дыбысты дауыстылар тобына жатқызғанымен, жіктеу үстінде дауыстылардан бөліп алып, жарты дауыстылардың (шала дауысты) қатарына қосады. Дауыссызды айтқанда ауыз қуысында кедергіге кездеспейтінін ескеріп қана дауысты тобына кіргізген. Бұл дыбысты таза дауысты деп отырған жоқ. Сонан соң бұл дыбыс Й дауыссызымен бірге «шолақ У» деп аталады. Қазіргі зерттеулерге назар аударсақ, «У ерін-ерін жуысыңқы үнді дауыссыз» [5, 25 б.] екенін дәлелденіп, дауыссыз дыбыстар қатарында саналуы да А. Байтұрсынов еңбегі негіз болса керек.

А. Байтұрсынов алғаш рет «Тіл құралында: «Қ һәм Ғ дыбыстары һеш уақытта жіңішкермейді. К һәм Ғ дыбыстар һеш уақытта жуандамайды, Яғни жуан айтылмайды. Сондықтан бұл дыбыстар тон дыбыстар деп аталады» [1,9 б.],— дейді.

Қазіргі қазақ тілімен салыстырғанда фонетикалық жіктеулерінде біраз өзгешелік байқалады. Мысалы ғалым дауысты дыбыстарды дауыстылар, дауыссыздар, жартылай дауыстылар деп үшке бөледі. «Жарты дауысты, яғни орта дыбыстардың өз алдына оңаша харіфтері жоқ. Ұяң харіфтер өзара екіге бөлінеді: *ымыралы, ымырасыздар*».

Дыбыстарды жіктеу туралы тұжырымдарына назар аударсақ, дауыссыздарды қысаңдар, босаңдар деп бөледі және дауыссыз дыбыстарды жасалу жолына байланысты *өткелділер, өткелсіздер* деп алады.

Дыбыстардың естілуі мен жазылуында айырмашылық бар екендігі жөнінде де А. Байтұрсынов кезінде ескерткен. Мысалы ғалым: «Негізгі жол: айтуы басқа сөздерді басқа жазу. Бұлай болғанда: *айт* деген сөзбенен *айыт* деген сөзді бірдей жазсақ, жолсыздық болмай ма? Бұл екі сөздің мағынасы қандай басқа болса, айтылуы һәм сондай басқа» [1,9 б.] деп жазған болатын.

Сондай-ақ, ғалым еңбектерін мұқият оқитын болсақ, дыбыстардың естілуі мен жазылуындағы өзгерістер, айырмашылықтар жөнінде жан-жақты мәлімет бергенін, анықтама беріп, тұжырымдарын мысалдар арқылы дәлелдеп отырғандығына көз жеткіземіз.

Тағы ғалым еңбектеріне үңілсек, А.Байтұрсынов: «қазақ тілі «л» дыбысы қабат келуін сүймейді. Сондықтан да екі «л» қабат келген жерде біреуін басқа дыбысқа айналдырып айтады. Мәселен, «алла» деген сөздегі қабат келген екі «л»дың біреуін «д»ға айналдырып, «алда» қылып айтады,— дейді. Оның айтуынша, «қазақ тілі екі «л» қабат келуін сүймейді» [1,9 б.].

Қазақ тілінде дауыссыз үш дыбыстың қатар келіп тіркес құрауы үш позицияда да кездесуі мүмкін, алайда бір буын ішінде ұшырамайды, тек буындар жігінде ғана тоқайласады (түйіседі). Мұндай тіркес көбінесе қос дауыссыздарға аяқталған есім, етістік сөздерге қатаңнан басталатын қосымша жалғану арқылы және сол қатаңдардан (ара-тұра м, н ұяңдардан) басталатын сөздер тіркесу арқылы жасалады, Яғни екінші, үшінші позицияда мол кездеседі. Яғни қос дауыссызға аяқталған сөздерге дауыссыздан басталатын қосымша, сөз қосақталу арқылы пайда болады деген сөз. Ал бірінші позицияда сирек кездеседі. Мәселен, рсқ (құмырсқа), ртқ (томыртқы, құртқа), ртк (күбіртке), йтк (жүйткі) сияқты тіркестерді атауға болады.

Үш дыбысты тіркестің бірінші дыбысы үнді р, л, ң, н, екінші, үпгінші дыбыстары қатаң болып келеді. Қатаңдардың тіркесі кестеде айқындалғандықтан, бір-екі үлгі — мысал ұсынылады:

ртк:

1. *томырқы, шыбырқы*
2. *шартқа, тартқан, тартқыла;*
3. *мұртқойды, төртқойды, шартқойды;*

ртік:

1. *күбіртке, шегіртке,*
2. *сертке, тұрткі, тұрткіле, күкіртке,*
3. *төрткісі, қарткісі, өрткетті, жұрткөрді.*

Енді бір ғана и әрпінің салдарынан пайда болған кейбір» үш дыбысты *шалкес тіркестерге* назар аударайық:

- йбр: *ғыйбрат (гибрат),*
йшш: *(ійишай) ищай,*
йзз: *ғыйззат (гиззат),*
йжр: *хыйжра (хижра),*
йсл: *ійслам (ислам),*
йхр: *мійхраб (михраб).*

А. Байтұрсынұлы 1913 жылы тіл туралы алғашқы мақалаларының бірінде былай толғанған: «Асыл тіл, түзу емле қазақта боларға тиіс. Неге десек: ата кәсібін тастамай істеп келе жатқан — қазақ. Басқа жұртқа араласпай, өз алдына оңаша, оқшау жүрген — қазақ. Жат жазудың ыңғайына қарап басқалардай тілін бұзуға, арасына жазу жайылмаған түрік баласы — қазақ».

Мақала былай аяқталады: «20-шы ғасырға шейін түріктің тілін аздырмай асыл қалпында алып келген, тіл турасындағы абырой мен алғыс қазаққа тиіс. Атаның аздырмай берген мүлкін, қолымызға алып быт-шытын шығарсақ, ол ұнамды іс болмас».

Айту-жазудың жетегінде кетіп, алуан түрлі шәлкес дыбыстық тіркестер (орыс тіліне орайластырып айту) аяғынан шалған қазақ тілі асыл қалпынан біршама көз жазып қалып, көп ақаумен 21 ғасырды аттады. Ақаулардан арылудың айқын жолы — дыбыстар тіркесін дұрыс пайымдаумен байланысты деп түсінген жөн.

Дауыстылардың бір сөз көлемінде еріннің қызметі жағынан ыңғайласып, үйлесіп келуін ерін үндестігі дейді. Бұл заң бойынша сөздің бірінші буынында еріндік дауысты болса, қалған буындарында да еріндіктер тұруға тиіс. Мысалы, *бүгун, күнүз, жұлдуз, құндүз* деген сияқты. Бұлай айту, яғни ерін үндестігі алтай, қырғыз тілдеріне тән заңдылық түрінде танылады.

Қазақ тілінде ерін үндестігі бар ма, бар болса, неше буынға жетеді дейтін мәселе әле күнге толық шешімін таба алмай келеді.

Фонетика үшін сөздің жазылуы емес, айтылуы, естілуі мыңызды екені даусыз. Еріндіктердің орнына езуліктерді жазу – орфографиялық норма, бірізді жазу үшін қажет. өйткені ерін үндестігінің қанша буынды қамтитындығын нақты білмей тұрып, еріндіктермен жазған жағдайда ала-құлалық болмай қоймайды. Ал жазудың, орфографиялық норманың басты қағидасы – бірізділік.

Ерін үндестігін, оның күшін анықтауға байланысып пікірлер алалығы сөздің бірінші буынынан басқа буында ерін дауыстыларының жазылмауынан болып отырған жоқ. Жазудың жетегінде кетіп, солардың айтылуын қадағаламаудан, ескермеуден пайда болып отыр. Қазіргі кезде, әсіресе жастардың тілінде тіпті екінші буында да өлең, өнер, күлкі, түлкі сияқты сөздерде – еріндіктерді айтпау заңдылыққа айналды деуге болады. Бұл үшін әрине жастарды кінәлауға болмайды. Оқулықтың өзі “еріндік дауысты дыбыстар үндестігі жоқ” десе, қарапайым тұтынушы оны қайдан ескере берсін.

Еріндіктерді “бас буыннан басқасында келмейді, бас буыннан басқасын сүймейді”, - деп жазуда шектеген. А. Байтұрсынұлы екені белгілі. Бұған қарағанда, олар бас буыннан басқа буында айтылмайды.

Қазіргі қазақ тілінде бірінші буында еріндік дауыстылар (**о, ө, ұ, ү**) келіп (оларды жазбасқа мүмкіндік жоқ), екінші буында езулік **е, ы, і** әріптері жазылса, онда олар (**е, ы, і**) сөзсіз еріндік (**ө, ұ, ү**) болып айтылады.

Әдебиет:

1. Жүсіпұлы М. Ахмет Байтұрсынұлы және қазіргі қазақ тілі фонологиясы. – Алматы: 1998. – 215 б.
2. Байтұрсынов Тіл тағылымы. – Алматы: 1992. – 445 б.
3. Жүнісбек Ә. Ахмет Байтұрсынұлы және қазақ фонологиясы. Тілтаным. – Алматы: 2004. №2, 38-45 б.
4. Жүнісбек Ә. Қазақ тілі дыбыстарының артикуляциялық моделі. – Алматы: 2001. – 201 б.
5. Қазақ грамматикасы. – Астана: 2002. – 783 б.

ШОҚТЫҒЫ БИІК ТҰЛҒА

Гуманитарлық ғылымдарының магистрі **Тагудретова Б.Б.**

(*М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
t.bota_90_10@mail.ru*)

Нургазина М.Б.

(*ҚТӘ-16 тобының студенті*)

Ұрпақтан ұрпаққа жеткен рухани, мәдени мұрасы, сөз өнерінің асыл қазынасы, көне заманның күмбіріндей осы күнге жеткен домбыраның сыңғырлаған үні қазақ поэзиясында ерекше орынға ие. Домбыраның сыңғырлаған үні демекші ақындық, әншілік, айтыскерлік пен сал-серілік қасиеттерін үлгі тұтқан өнер иелерінің бірі, қазақ халқының мәдениеті мен өнерінің биік шыңы бола білген тұлға-киелі Қызылжар топырағында дүние есігін ашқан жерлес Игібай Әлібайұлы.

Туған жерім, қымбаттым Айтуарым,

Сезіппе ең таң арайлы бақыт барын.

Сезіппе ең жазирадай жаңа өмірді,

Алдыңнан ай, солыңнан күн туарын [1, 78 б.] - деп ақын Игібай Әлібайұлының «Туған жерім-Айтуарым» атты өлеңі туған жеріне арналады. Ақындық өнердің өрен жүйрігі, суырыпсалма ақынның бірі. Тұла бойына дарыған дарынды айтыскер ақынның осындай қасиеті өлең-жырын қалың жұртшылық алдында көк домбыраға қосып шырқап ән айтуында. Оның ақындығы мен өнерге деген қызығушылығы бала кезінен оянып, мектеп табалдырығын алғаш аттаған балғындардың қолдарына қалам ұстатқан ұлағатты ұстаздың бірі. Игібай Әлібайұлын сал-серілердің ізбасары, ұрпағы деп танимыз. Оның суырыпсалма ақындығы жайында да көп естеліктер бар. Оны көрген жандар «Игібай Әлібайұлы сөзге шешен, әзілге жақын адам, Солтүстіктің атын асқақтатқан айтыскер ақын, арқа әндерін нақышына келтіре орындаған күміс көмей әнші еді», - дейді. Ақынның Ұлы Отан соғысына қатысып «1941-1945 жылдардағы ерен ерлігі үшін», «Еңбекте үздік шыққаны үшін» медальдармен марапатталды. Еліміздің басына күн туған кезде қолына қару алып, жаумен шайқасып, еліне жаралы оралып, соған қарамастан серілігін сақтап, әншілігін дамыта түскен тұлға. Оның поэзиясында негізінен тілдің көркемдегіш құралдары болып табылатын теңеу, эпитет, метафора мен метонимия, кейіптеу тәсілдерінің қолдануы көп кездеседі. Мысалы:

Достарым бар өмірі-көктем гүліндей,

Кәрілігіңді жойдырар.

Достарым бар көңілі шілде күніндей,

Ықыласымен тойдырар [1, 85 б.] - деген шумақ жолдарда ақын адам мінезін айқын түрде бейнелеп беретін теңеулерді көрсете білді. Ал:

Көктемде көңілденіп күледі аспан,

Жұлдыздар ақша бұлтқа жазып дастан... [1, 72 б.] атты жолдарында кейіптеу арқылы тамаша табиғаттың көркем бейнесін әсерлі етіп жеткізеді. Көркемдегіш құралдарды қолданып, әр түрлі іс-әрекеттерді образды түрде қабылдауда шеберлік таныта білген. Бойына дарыған өнерді дамытып, халық алдында өнер көрсеткен жерлесіміз атақты Үкілі Ыбырайдан бастап сол кездегі танымал әншілерден үлгі алған. Өз кезінде, жыр алыбы Жамбылдың тойында Үкілі Ыбырай, Ақан сері, Біржан салдың әндерін керемет әуелете шырқап берді. «Домбыра» атты поэмасы жайлы сөз қозғап кетсек, Игібайдың әкесі баласына арнап, қолдан жасап берген көк домбыра серік

болатын. Алғаш сахна төрін бағындырған кезде де дәл сол көк домбырасының үні сүйемел болды. Осы бір көк домбырасымен көп жылдар бойы ән айтып, айтысып, елге танылып келді. Әкесінен мұра болып қалған қос ішекті көк домбырасын жырға қосып:

Ызындап құлаққа әлсіз бір үн келеді,

Еріксіз тебіренетті бұл үн мені,

Көңілсіз ел, көріксіз қыр елестеп,

Шерлі мұң, қасірет зары күбірледі [1, 89 б.], - деп мұңды домбыраның толықсыған үні естілетінін айта келе,

Күмбір-күмбір көне күміс көмейін,

Көңіл кірін аршығандай жаудыра,

Үстем болғыр сенің ылғи мерейің,

Сөйлеші бір, сыр төгілсін, домбыра [1, 90 б.] жолдарынан ақын домбыраның тағдырын өмір шындығымен байланыстыра отырып, жырда домбыраны жанды бейне түрі іспеттес елестететінін аңғарамыз. Айтыстарындағы бір ерекшелік - халқын еңбекке баулиды, ерінбей еңбек жасауға шақырады. Мысалы:

Тыңда тегіс қар қалап,

Молайтайық ылғалды.

Құрылсын тұқым жетімді.

Трактор, соқа жөнделсін.

Малымыз болып күтімді

Егіздеп аман төлдесін [1, 92 б.], -деп табысты еңбек етуді білдірсе, ал:

Келесі іс, кең дәулетке кенелейік,

Жасарып күннен-күнге гүлденейік,

Отырар шал мен емес, от басында,

Ән, өлең-жырға толы өне бойым,

Өлкеде, өндірісте, тыңда, көлде,

Үлес көп әлі еліме мен беретін [1, 92 б.], -деген үзіндіден жарқын болашаққа жетелейтінін көреміз.

Ақындар, айтысындар, жөн айтындар,

Шындықты әсіресе, көп айтындар.

Өрқашан сын түзелмей мін түзелмес,

Сондықтан сынды аяусыз зор айтындар [1, 92 б.] атты өлең жолдары шындыққа үндейді. Айтыс өнерінде елге танымал болып, өзінің сара жолын қалыптастыра білгенін халқы жақсы білетіні даусыз.

Менің атым Игібай,

Сөзге терең, тілге бай.

Дәл осылай деуші еді,

Ақын ағам Молдабай [1, 102 б.], - дей келе сахнаға термелетіп, әуезді әнін әуелетіп өнерімен халықты тамсындыратын. Өткен ғасырдың 30-шы жылдары Алматы қаласындағы драма театрында актер болып қызмет атқарды. Қызылжардың облыстық филармониясында көркемдік жетекші қызметін атқарды. Кезінде Игібай Әлібайұлы былай деген екен: «Театр сахнасынан кетуіме екі себеп болды. Оның бірі ауылдағы мектеп соған тартады да тұрады, ал екіншіден театр сахнасы маған тарлық етеді. Маған керек сахна кең дала, халық». Оның ақындығы мен әншілігі жайлы тебірене, толғана жазған қаламгерлер де аз болмады. Замандастары ақынның өнері жайлы тамсана айтқанына сол кездегі басылым беттеріндегі мақалалар мен пікірлер дәлел бола алады. Ол жайлы қазақ әдебиетінің көрнекті өкілі, жерлес жазушымыз Сәбит Мұқановтың өзі қалам тербеп, шығармашылығын жоғары бағалады. Игібай Әлібайұлының «Айтуар» атты жинағын жарыққа шығаруға қол ұшын созды. Ол өмірінің соңғы кезеңдерін Сәбит Мұқановпен бірге ел аралап, домбыра сүйемелдеп, әуезді ән айтумен өткізді.

Жамбыл бабамыздың 125 жылдық тойына бірге барып, ақын Игібай тойбастар әнін арнады. Дәл осы ретте, Сәбит Мұқанов: «Екі түнге созылған мәжілісте әндерін халық сүйсіне тыңдаған Игібайдың аузы жабылмады, даусы сембеді десек, асырып айтқан болмаймыз. Шын халықшыл өнерпаз неше жасқа келсе де, білген өмірінен халқына қызмет етуден жалықпайды. Игібай Әлібайұлы сондай өнерпаздардың бірі» [2, 19 б.] - деп, ақынның шеберлігін айтса, «Игібай Әлібайұлы араласқан сауық-сайранда оны көрген, сөзін естіп, әнін тыңдаған халық, аяқ өре тік тұрып, ду қол шапалақтаумен құрмет көрсетеді» [3, 154 б.] - деп берілді. Көзі тірісінде осы бір ғана жинағы жарық көрді. Өмір мектебінен өтіп, біртіндеп қалыптасқан ақындардың бірі. Игібай Әлібайұлы ел аралап Қызылжар, Көкшетау, Қараөткел, Атбасар, Қарағанды, Қарқаралы, Өскемен және Жетісу жерлерінде өнер көрсетті. Қазақстанның дархандай кең даласында өз шығармашылығын ел алдында паш етті. Оған дәлел, «Алатау», «Алтайға», «Марқакөл», «Зайсан», «Ертіс әні» атты өлеңдері осының айғағы болып табылады. Ақын «Ертіс әні» өлең жолдарында: Жағалап келдім, міне, мен Ертісті,

Ертісім өзен екен ерен күшті.

Көргенде көтеріліп ән шырқап ем,

Аңқылдап толқындары ере түсті.

Ән салған Ертісті өрлеп Естай ақын,

Тұра алам жырға қалай қоспай атын,

Дамыл ғып домбырамды көтерейін,

Қырандай көкке жайған қос қанатын [1, 108 б.],- деп қарт Ертіспен сырласқан. Өкінішке орай, осы күнге дейін Игібай Әлібайұлының шырқаған әндері бірен-саран ғана сақтаулы. Бұл әрине, көңілге қаяу түсірерлік жағдай. «Туған жерім-Айтуарым», «Көкшемен сырласқанда», «Отаным» өлеңдерінде туып өскен, кіндік қаны тамған жеріне деген патриоттық, сүйіспеншілік сезімдерін білдіреді. «Бала жирен», «Домбырам» атты өлеңдерімен, «Өтегеннің арманы», «Биші қыз» сынды шығармашылығы ел ішінде кең таралған. Поэзия әлемінде өзіндік орны бар ақын. Игібай Әлібайұлының осынау бір өнері туған балаларына берілмеген көрінеді. Бұл орайда, ақынның ұлы Жалбыр: «Әкеміздің өнері ешқайсымызға дарымаған, тек ұлым Жаксығұлдың домбыра шертіп, ән айтуға құштарлығы - осы атасынан берілген қасиет деп ойлаймын. Келешекте ата жолын жалғастырар» - деп үміт артады [4,81 б.]. Бәріміз білетіндей, арқа өңірі - өнерлі өлкелердің бірі болып келеді. Бұл өңірде тума талант иелері дүниеге келген. Күйші де, әнші де, суырыпсалма айтыскер-ақын да, сал-серілер де осы жерден шыққан. Арқаның әншілік дәстүрін Біржан сал, Ақан сері, Сегіз сері, Жаяу Мұса, Үкілі Ыбырай, Балуан Шолақ қалыптастырған. Игібай Әлібайұлы Сегіз серінің әндерін халыққа таныстырып қана қоймай, Ақан серінің алты-жеті әндерінің күйтабакқа түсіруде еңбегі зор. Оның орындауында Біржан салдың «12-ші взвод», «Ақсеркеш», Үкілі Ыбырайдың «Қызыл асық», Ақан серінің «Ақтоты» сияқты халық әндері таспаға жазылып алынды. Поэзия әлеміндегі жарқын бейнесін асқақтата түскен өшпес мұрасы болып табылатыны сөзсіз. Ақынның Ұлы Отан соғысының ардагері Ысқақ Ыбырайұлының ерлігіне арнап шығарған «Батырға», Қазақстанның еңбек сіңірген әртісі Мархаба Иманқұловаға жазған «Биші қыз» сынды өлеңдері оқырмандардан жоғары баға алған туындылар қатарында.

Атасам кейіпкердің есімін де,

Мархаба-өскен елдің бесігінде.

Кешегі қарақат көз шәкірт қызым,

Елімнің белді әртісі осы күнде.

Өнерін сахнада жарыстырған,

Іріктеп сөз жақсысын салыстырған.

Бұл биші Мархабаның кім екенін,

Дұрыс қой жұртшылыққа таныстырған [1, 110 б.], -деп өнеріне халқы тәнті болған Мархаба апамызды осылай жырға қосты. Өзі өмір сүрген қоғамның өмірін тілге тиек етті. Оған дәлел мына өлең жолдары:

Заманым қалай құлпырса,
Жастар да солай құлпырған.
Заманым қайда ұмтылса,
Жастар да сонда ұмтылған.
Сәруар соның бірі ғой,
Заманмен қатар түрленген,
Арқаның ару гүлі ғой,
Құбылып мың сан гүлге енген [1, 112 б.].

Өлеңнің құрылымдық, мазмұндық ерекшелігі қазақтың еңбекқор қыздарының бірі Сәруар Байсаринаға арналып, осылайша қоғам өмірінің бейнесін, еңбектеніп жүрген ару қыздарына арнаған таптырмас өмірлік шығармасының бірі. Сәбит Мұқанов былай деп жазған: «Игібай Әлібаевқа серілік құрып халық арасында жүргені жанына жақын болды». Шынымен де, сал-серілік, айтыскер ақындық өнерімен елге танылып, жарық жұлдыздай жарқырап қалың жұртшылық арасында көзге түсіп жүрген сері жанның бірегейі.

Баласы Әлібайдың Игібаймын,
Сайраған гүл бақшада бұлбұлдаймын.
Домбыра қолымдағы жан серігім,

Ән салсам жарқыраған жұлдыздаймын [1, 124 б.], -деп өзін осы өлең жолдары арқылы айтысқа түсер алдында таныстырып кетеді. Игібай Әлібайұлының өнерге деген құштарлығын, әншілік, ақындық өнердің бойына дарығандығын алдымен атадан, әкесі мен анасынан яғни сүйегіне, қанына, жанына берілген қасиет деп түсінеміз. Оны ақынның өзі жайлы әңгімесінен байқаймыз [5,87 б.]. Бірнеше рет республикалық айтыстарда бас жүлде иемденді. Мәскеу, Ленинград қалаларында өткен Қазақстан өнер шеберлерінің концерттеріне қатысып, өз шығармашылығын халық назарына ұсынды. Ақын Зейнолла Әкімжанов «Игібай Әлібаевтың әншілігіне шек келтіру мүмкін емес. Мысалы, Үкілі бабамыздың «Қызыл асығын» ол кісідей шырқаған адамды әлі күнге дейін көрмеппін. Игібай Әлібаев сал-серілердің соңғы тұяғы еді» [6,58 б.], -деп еске алады. Сәбит Мұқановтың Игібай Әлібаев жайлы жазған сөздеріне үңілсек: «Игібай шын мағынасындағы халық әртісі. Оның жүрген, тұрған жерлері үнемі сауық. Ол бір жерге бара қалса, халық жиналады да ән айтудан жалықпайды. Оның репертуары өте бай, халық әндерін де Біржан, Ыбырай, Ақан, Жаяу Мұса сияқты халық композиторларының әндерін де көп біледі. Нота үйренгендіктен қазіргі композиторлардың баспада жарияланған әндерін де үйреніп алып, айта береді. Және ол әндерді жансыз түрде емес, жандандыра, құтырта, екпіндете, ырғақтарын әдемі келтіре айтады, сондықтан жұрт қызына, қуаттап, дауыс қосып отырады», - деген болатын. Осы сөздер арқылы Игібай Әлібаевтың ел ішінде, халық алдында мәртебесі жоғары, шоқтығы биік тұлға екендігін айқын да анық түрде байқай аламыз. Жас ұрпаққа үлгі-өнеге, тәлім-тәрбие, білім берген Игібай Әлібайұлы сынды тума талант, өлең өрнегінің өрен майталман жүйрігі, қарымды қаламгер өмір мен өнер жолында өзінің ерекше бір қасиетін көрсете білді.

Әдебиет:

1. Қадыров Ж.Т. Қызылжар өңірінің ақын-жазушылары шығармаларының әдеби мұрасы. II бөлім.- Петропавл: 2014.-57 б.
2. Сыздықов Қ. Дүлдүл Иекең.- Ленин туы:1993. №2.-/3-5 б./
3. Сауытбеков С. Игібайға ілтипат. – Ауыл арайы, 1990. 5 мамыр.

4. Игібай Өлібайұлының ұлы Жалбырдың сұхбатынан. Смирнов қаласы, 1998 жылдың 10 тамызы.
5. Мұстафин Б. Өні кетпес құлақтан. – Ленин туы, 1973. 30 маусым.
6. Ербақыт Амантайұлы. Қызылжардағы алғашқы айтыс. Солтүстік Қазақстан газеті, 2017. 26 қазан.

ЛАТЫН ГРАФИКАСЫНА КӨШУДІҢ ТАРИХИ-ТІЛДІК ЖӘНЕ МӘДЕНИ АСПЕКТІЛЕРІ

Таласпаева Ж.С., ф.ғ.к.,
(*М. Қозыбаев атындағы СҚМУ профессор*)
Абдраимова А.Г., Фил-м-17 тобының магистранты

XX ғасырда Қазақстанда жазу мәселесі үш рет өзгеріске ұшырады. Ғасыр басынан қазақ жұрты арасында, мерзімді басылымда, мектепмедреселерде кең түрде қолданылып келген араб жазуындағы әліпби болса, кеңестік жүйе орныққаннан кейін XX ғасырдың 20-40 жж. Қазақстанда жазуды өзгертуге байланысты екі бірдей реформа іске асырылды. Оның бірі – 30 ж. басында араб жазуынан латын әліпбиіне, екіншісі - 1940 жылы латындандырылған қазақ жазуын орыс графикасы негізіндегі жаңа әліпбиге көшіру болды.

Ең алғашқы А. Байтұрсыновтың құрастырумен қазақ тіліне икемделген араб жазуындағы әліпбиі 1913 жылдардан бастап Қазақстанның мектепмедреселерінде қолданыла бастады. Оның бұл әліпбиін қазақ жұртшылығы, әсіресе мұғалімдер қауымы ешбір талассыз қабылдады. Мұның себебін ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі, ф.ғ.д. Р. Сыздықова қазақ тілінің табиғатына, яғни сингармонизм заңдылығына сүйеніп, ғылыми негізде жасалған әліпби ретінде бағалады [1].

Араб таңбаларын қазақ тілінің фонетикалық табиғатына лайықтап жасалған «жаңа емлемен» бірнеше жаңа оқулықтар жарық көрді. 20- жылдардың басында А. Байтұрсыновтың «Төте жазу әліппесі» халық арасында кең қолдау тауып, 1924 жылы маусым айында Орынборда өткен қазақ-қырғыз білімпаздарының тұңғыш съезінде араб әріпіне лайықтанған қазақ графикасы қабылданды.

А. Байтұрсыновтың «Төте жазу әліппесі» зиялылар тарапынан кең қолдау тапқанымен, латын жазуына көшу мәселесі кең етек алғандықтан, араб жазуына қарсы шығушылардың қатары күннен-күнге көбейе түсті.

Жалпы XX ғасырдың 20-жылдары латын әліпбиіне көшу мәселесін алғашқы болып көтерген әзербайжан ғалымдары болды. Олардың бастамасы Дағыстан, Қазақстан және т.б. түркі елдері интеллигенциясы арасында қызығушылық тудырып, араб алфавитін латын алфавитіне ауыстыру мәселесі кең өріс алды.

Әзербайжан зиялылары 1922 жылы «Жаңа әліппе комитеті» құрып, 1923 жылы «Яна-Юл» (Жаңа жол) газеті мен «Келешек» атты журналы жарық көрді. Жаңа әріп негізінде осы жылдан бастап латын әрібінде бірнеше әдебиеттер шығарылып, халықтың талқысына салынды. Мектептер үшін латын әрібінде бірнеше I және II сатылы оқулықтар, құралдар және әдебиеттер даярланды.

Мерзімді басылымдарда көтерілген бұл мәселе төңірегіндегі айтыстардан кейін 1924 жылы Әзербайжан үкіметі латын әліппесінің негізінде құрылған жаңа әліппе шығару турасында декрет қабылдады [2].

1925 жылы Орта Азияның халық ағарту саласының қызметкерлері әзербайжандықтарға латын әліпбиіне көшу тәжірибесімен бөлісуді өтінген арнайы хат жолдады. Осы жылдың 1 наурызында Солтүстік Кавказдың тау халықтарының ағарту саласына арналып өткізілген 2-ші конференциясында ингуш, кабардин, қарашай, әдігей, шешен халықтарының жазуын латынға көшіру турасында шешім қабылданды. Ал 28 желтоқсанда Орталық Атқару Комитетінің Төралқасы қаулысына орай жаңа

латын әліпбиін бірдей деңгейде қолдану турасындағы қаулысы қабылданды және Якутия латын жазуына көшіріле бастады.

Қазақ ұлт зиялыларының да латын әліпбиін насихаттаған еңбектері жарық көре бастады. 1924 жылы Нәзір Төреқұловтың «Жаңа әліпби неге керек?» деген кітабы Мәскеуде басылды. Әліпбиді өзгерту мәселесінің қайдан шыққандығына тоқтала отырып, латын әрібіне көшудің негізгі себебі араб әрібінің оқу мен жазуда қолайсыздығында деп көрсетті [3].

1925 жылдан бастап жаппай Қазақстанның мектептерінде, жеке кәсіпорындарында және мекемелерінде латыншылардың «Жаңа әліпбишілер үйірмесі» немесе «Латыншылар үйірмесі» құрыла бастады. Соңғылары тек айтыс-тартыс жиналыстарын ғана емес, арнайы жаңа әліпбиді үйрететін үйірме сабағын да ұйымдастырды, баяндамашылар үшін тезистер құрастырды, жергілікті газеттерге ұжымдық мақалалар жазды және т.б. ісшараларды жүргізді.

1925 жылы Н. Төреқұловтың екінші «Жаңа әліпби туралы» кітабы жарық көрді. 1926 ж. ақпанда Баку қаласында өткізілген Бүкілодақтық Ітүркологиялық съезі КСРО-ның түркі тілдес халықтарының жазуын латын әрпіне ауыстыруға арналды. Осы съезде Жаңа түрік алфавитінің Орталық комитеті құрылды. Съезге дейін көпшілік ұлт республикаларында латындандыру мәселесі бойынша оқытушылармен кенестер жүргізу, арабшылармен пікірталас өткізу, кейбір республикаларда латын әліпбиін сараптамадан өткізіп, жариялау сияқты бірқатар жұмыстар жүргізілді.

Бүкілодақтық І-ші түрікшілер съезі тіл, жазу мәселесімен айналысқан әлемнің аса талантты ғалымдарының басын қосты. Съезге Қазақстаннан Ахмет Байтұрсынов, Елдес Омаров, Біләл Сүлеев, Әзиз Байсейітов, Нәзір Төреқұлов және т.б. Қаз АКСР Ағарту Халық комиссариаты мен зиялы қауым өкілдері қатынасты.

Съезге қатысушылар екі топқа бөлініп, бірі араб әрібінің түркі халқы үшін маңыздылығын айтса, екінші топ латынға көшу аса қажеттігін дәлелдеді. А. Байтұрсынов бастаған қазақ арабшылары латындандыруға қарсы болып, съезде реформаланған араб әліпбиін қабылдаттыруға барлық күштерін салды. Дегенмен жаңа латын әліппесін жақтаушылар басым түсіп, латын әліппесінің негізінде құрылған жаңа түрік әліппесін алуға қарар шығарылды. Түрікшілер съезі латындандыруға көшу ісінде аса зор рөл атқарды. Өз жерлеріне қайтып оралған соң республика делегаттары жұмыстарына кірісті.

1927 жылы латын әрібін алу жолындағы білімпаздардың арасында болған айтыс-тартысын жинақ ретінде Қазақстан жаңа әліппе комитетінің тапсырмасымен Қазақстан мемлекеттік баспасынан «Жаңа әліппе жолында» деген атпен басылып шықты. Бұл жинаққа латын жазуына көшуді ұсынған бастамашылар Н. Төреқұлов пен М. Мұрзиннің сөйлеген сөздерінен бастап, В. Бартольд, Л. Жирков сияқты атақты ғалымдардың да жаңа әліпбиге қатысты айтқан пікірлері енгізілді.

Латындандыру барысында ұлт республикалары Орталық Атқару Комитеті, өлкелік, аудандық атқару комитеттері жанындағы көмектесу бөлімдері үлкен рөл атқарды. Бұл, әсіресе, латындандырудың орталық штабы Бүкілодақтық жаңа түрік әліпбиінің орталық комитеті құрылғаннан кейін күшейді. Бүкілодақтық орталық комитетінің пленумдарында бірнеше принциптік мәселелер қарастырылып, шешілді. Бүкілодақтық орталық комитет құрылғанға дейін латындандыру ісінде біртұтас басшылық болмады. Жер-жерлерде жаңа әліпбиді жасау ісі бұрынырақ басталған-ды. Территориясы араласып жатқан және тіл жағынан туысқан республикалар да бірыңғай дыбыстарды әр түрлі сызбамен қабылдады.

Қазақстандағы жаңа әліпбиді жасау ісі арнайы комитетке біріктірілген білікті, жоғары маманданған ғалымдарға, тіл мамандарына тапсырылды. 1927 жылы түрік

республикалары комитеттерінің бастамасымен жаңа әліппенің Бүкілодақтық Орталық комитеті құрылды.

Латын әліпбиін енгізуді жүзеге асыру туралы мемлекеттік бағдарлама негізіндегі Қаз АКСР үкіметінің қарарлары бойынша жергілікті өкімет пен халық ағарту органдары жаңа әліпбиді үйрету жұмыстарын жан-жақты жүргізді. Ол үшін әр түрлі оқыту әдістері, соның ішінде алыс ауылдар мен қыстауларға мәдени жорықтар да қолданылды. Жаңа латын әліпбиін халық арасында белсенді түрде енгізу барысында ауылдар, аудандар, округтар, оқытушылар бірлестіктері мен қоғамдық ұйымдар арасында социалистік жарыстар өткізу әдісі қолданылды. Қазақстанның еңбекші табы бұл мәдени жорыққа белсенді түрде қатынасты.

Біртіндеп латын әліпбиі білім, ғылым және мәдениет салалары мен жергілікті халық тұрмысына толықтай енгізілді. Жаңа әліпбиге көшу жұмысы қалалық мектептерде аса қарқынмен жүргізілді. Мектептерде арнайы ұйымдар мен үйрімелер ашылып, жеті сайын латын тілінен сабақтар жүргізіліп, үгіт-насихат ісі қолға алынды.

Жаңа әліпбиге көшудің өз қиыншылықтары болды. Латын жазуының кейбір әріптерінің жиі өзгеріске ұшырауы оны қабылдаушылар арасында түсініспестік туғызды. Латын әрібінің кейбіреулері бірнеше рет өзгеріске ұшырап, оқытушылардың өздері де жазу барысында қай әріпті қолдану керектігін білмей қиналған кездері жиі кездесті. Латын әліпбиін жасауда мамандар арасында қайшы пікірлер туындады. Әліпбиді насихаттау барысында жас ерекшеліктері ескерілмеді. Жаңа түркі жазуының негізін ұзақ талқылау мен өңдеуден кейін 1929 жылдың 7 тамызында КСРО Орталық Атқару Комитетінің төралқасы мен КСРО Халық Комиссарлары Кеңесі «Жаңа қазақ алфавитін (әліппесін) енгізу» турасындағы қаулыны қабылдады. 14 тамызда жаңа әліпбиді Халық ағарту комиссариатының барлық жағдайды ескере отырып, бүкіл қазақ мектептеріне латын әліпбиін толықтай енгізудің соңғы мерзімін 1930 ж. 14 тамызына, яғни Қазақстанның 10 жылдық мерейтойына дейін аяқтауды белгіледі. 1930 жылы құрылған жаңа түрік әліпбиінің Орталық Комитеті 1933 жылы КСР Одақтық ОАК-нің жанындағы жаңа әліпбидің Бүкілодақтық орталық комитеті болып қайтадан құрылып, 40 жылдың соңына дейін жұмыс істеді.

Қазақстанда латын жазуынан кириллицаға көшіру мәселесі ұлт зиялыларының еңбектерін, әдеби шығармаларын орыс тілінен аударудан басталды. 1934 жылдың 1 қаңтарындағы Қазақ АКСР-і ХКК-нің «Қазақ жазушыларының шығармаларын орыс тіліне аудару үшін төленетін 10 мың сом бөлу» турасындағы бұйрығы шығып, біртіндеп қазақ тіліндегі шығармаларды орысшаға аудару мәселесі қолға алына бастады [4].

Ал БК(б)П ОК-і мен Одақтық ХКК-нің 1938 ж. 13 наурызындағы «Ұлт республикалары мен облыстарында міндетті түрде орыс тілін оқыту» жөніндегі шешімнің қабылдануы орыс әліпбиін қабылдаудың уақыты жеткенін білдірді. Осы қаулы негізінде 5 ақпанда Қазақ КСР ОАК мен ХКК-нің бұйрығы шығып, міндетті түрде қазақ мектептерінде орыс тілін оқыту турасында қарары қабылданды.

Орыс тілін барлық қазақ мектептерінде оқытудың қажеттігі «біріншіден, КСРО-дағы көпұлтты халықтардың өзара байланысы мен шаруашылық пен мәдени саласының одан әрі дамытады, екіншіден, ұлт кадрларына орыс тілін білу ғылыми және техникалық таным саласында жетіле түсуіне жол ашады, үшіншіден, қазақ еңбекшілеріне Жұмысшы-Шаруа Қызыл Әскері мен Әскери-Теңіз Флотында әскери қызметін сәтті атқаруға барлық жағдайды туғызады» деп түсіндірілді. Осы үш себепті негізге ала отырып Орталық Атқару Комитеті мен Халық Комиссарлар Кеңесі мынадай қаулы қабылдады:

1. 1938 жылдың 1 қыркүйегінен бастап барлық қазақ мектептерінде орыс тілін міндетті пән ретінде енгізу;

2. Барлық бастауыш қазақ мектептерінде орыс тілі сабағын 2 сыныптан, ал барлық толық емес орта және орта мектептерде 3 сыныптан бастап өткізу;

3. Бастауыш, толық емес орта және орта мектептерде оқылатын орыс тілі пәнінің қажетті ыңғайына қарай бөліп көрсету.

Бұл қаулы негізінде бастауыш, толық емес және толық орта мектептердегі орыс тілін оқытудағы сағат саны нақты белгіленді. Орыс тілі мен орыс әдебиетін оқыту, Оқу-ағарту комитетіне 1938-39 оқу жылына арналған орыс тілі оқулықтарын, әліппесін, оқу кітабын, грамматикалық оқу кітабын шығару жүктелінді. Сонымен қатар орыс тілі пәніне арналған қосымша әдістемелік оқу құралдары мен сөздіктер шығару мәселесі де қойылды. Орыс тілі сабағын осы тілді жақсы білетін қазақ мұғалімдері немесе қазақша жақсы білетін ұстаздар жүргізуге тиісті болды. Арнайы қысқа курстар ашып, орыс тілі мамандарын даярлау міндеттелінді. 1 қыркүйектен бастап барлық жоғары оқу орындарына, атап айтқанда педагогикалық училищелер, мұғалімдік, педагогикалық институттар мен Қазақ Мемлекеттік университетінде міндетті түрде орыс тілін оқыту, олардың бағдарламаларына осы пәнді енгізу және арнайы үш жылдық орыс тілі мен әдебиетін оқытатын бөлім ашу көзделінді. Осы қаулыда айтылғандарды Оқу-ағарту комитеті тиісті бақылауына алып, тексеріп отыратын болды [5].

Тура осы күні Қазақ КСР ХКК-і мен Қазақстан ОАК-нің «БК(б)П ОК-і мен Одақтық ХКК-нің ұлт республикалары мен облыстарында міндетті түрде орыс тілін оқыту іс-шараларын жүзеге асыруға байланысты қабылдаған қаулының орындалу барысына байланысты қаулы қабылдап, әр облыстан орыс тілін жүргізетін ұстаздарды даярлайтын курсқа қанша адам қабылдау жөнінде шешім шығарды. Мәселен, Ақтөбе облысынан бұл курсқа – 40, Алматы облысынан – 75, Шығыс Қазақстаннан – 55 адам қабылданатын болды [6, с. 156-161].

12 сәуірде республиканың Халық ағарту комитеті барлық облыстық, қалалық, аудандық халық ағарту бөлімдеріне орыс тілін оқытудың сапасын көтеру жөнінде бұйрық берді. Онда орыс тілін оқытудың саяси және мәдени маңызы барлығы айтылып, міндетті түрде орыс тілін енгізуді қолға алу қажеттігін көрсетті [7].

«Орыс жазуы» мен оның емлесіне қатысты С. Жиенбаев, М. Балақаев, Ш. Сарыбаев, С. Аманжолов, І. Кеңесбаев және т.б. тіл мамандары арасында түрлі пікірлер айтылды. Жаңа жазудың орфографияның қиын тұстары барлығы, бұл кірме сөздерге ғана емес, төл сөздерді дұрыс жазуға да қатысты екендігі талдауға алынды. Мәселен, 1939 ж. 16 наурызында ұлт зиялыларының арасында орыс әліпбиіне көшу мәселесіне орай кеңес тартысты өтіп, тіл мамандары арасында түрлі пікірталас туындады.

Ғ. Мүсірепов, С. Бәйшев, М. Әуезов, Н. Саурамбаев, Х. Әділгереевтер де орыс жазуының латыннан қарағанда жеңілділігін растай отырып, орыс әріпін қазақ жазуына ыңғайлауда Әзірбайжан республикасының жасаған жобасын негізге алып жасау мәселесіне тоқталған [8].

1939 жылдың 13 желтоқсанында «Жаңа әліпбиге көшуге даярлық жасау» жөніндегі Орталық комитеттің қаулысы жарық көрді. Онда жаңа жасалған әліпбиді көпшілік талқысына салу, одан кейін Қазақ КСР ХКК-і мен К(б)П ОК-нің талқысына беру мәселесі айтылды. Осы жылдың 20 желтоқсанынан 1940 жылдың 15 қаңтары аралығында барлық облыстық, қалалық, аудандық партия, комсомол, кәсіподақ белсенділері мен зиялылар арасында, ұжымдарда жаңа әліпбидің жобасын талқыдан өткізу белгіленіп, облыстық орталықтарға, ірі қалаларда әліпбиге байланысты жиылыстар өткізу үшін арнайы мамандарды жіберілді [6, с. 177-178].

1940 ж. 2 қарашасында Қазақ КСР ХКК-нің «Латындандырылған қазақ жазуын орыс графикасы негізіндегі жаңа әліпбиге көшіру туралы» қаулы қабылданды. Бұл қаулы бойынша 41 әріптен тұратын жаңа әліпбидің 32 әрпі орыс жазуына, ал қалған 9-

ы қазақ тіліне ыңғайландырыла жасалды. Атап айтқанда і, қ, ғ, ң, ө, ә, ү, ұ, һ сияқты әріптер енгізілді.

Мерзімді басылымдар да осы мерзімге дейін толық орыс жазуына көшірілуі көзделінді. Сондай-ақ барлық бастауыш, орта, жоғары оқу орындары да осы мерзімге дейін көшуге міндеттелінді. Бұл аталған іс-шаралар жүзеге асуы үшін үгіт-насихат жұмыстарын өрістетуге, арнайы үгітшілерді даярлау, мұғалімдер үшін екі апталық курстар ашу, барлық баспаханаларды орыс жазуына ыңғайлап даярлау, талқылаудан өткен жаңа орыс жазуын Қазақ КСР-нің V Жоғарғы Кеңесі сессиясына бекітуге қою көзделінді [6, 178-179 бб.].

1940 ж. 13 қарашасында 2 қарашадағы қаулы негізінде «Латындандырылған қазақ жазуын орыс графикасы негізіндегі жаңа әліпбиге көшіру туралы» Заң қабылданып, орыс графикасына көшу елдің саяси және мәдени дамуына әсер тигізетіндігі, сондай-ақ КСРО құрамындағы ұлттар арасындағы достықты нығайта түсетіндігі айтылды. Жаңа жазбаға көшудің нақты мерзімі белгіленді. Бұл Заң республиканың өлкелік мерзімді басылымдарында жарияланды.

Заң қабылдана салысымен ХКК-і орыс графикасына көшірудегі ісшараларды қадағалайтын арнайы комиссия құрылып, төрағалығына ХКК-нің төрағасы Н. Оңдасынов сайланды. Оның құрамында Қ. Шәріпов, Ғ. Бұзырбаев, М. Әбдіқалықов, С. Бәйішев, Киселев, Резник, Ә. Сәрсенбаев, І. Кеңесбаев, С. Аманжолов сияқты зиялылар болды [6, 181-182 бб.].

XX ғасырдың 20-40 жылдары қазақ жазуын үш бірдей арабқа, латынға, латыннан орыс жазуына(кириллица) көшіру еліміздің мәдени даму барысына біршама кедергілер келтірді. Бұл біріншіден, жаңа әріп жасауда, оны насихаттауда, жаңа оқу құралдарын, кітаптарды шығаруда баспаханаларды ыңғайлауда көп қаражатты қажет етсе, екіншіден, араб жазуынан енді латын жазуын қабылдап, терең біліп келе жатқанда орыс жазуына көшіру тұрғылықты халықтың арасында қобалжулықтарды да туындатты. Алайда үкімет пен партия бұның бәрін халық жауларының әрекетіне танды. Сонымен қатар қазақ жазуының бірнеше рет өзгеріске ұшырауы мәдени құндылықтарымызды пайдалануда біршама қиындықтар тудырды. Араб, латын әрібінде жазылып, жарық көрген көптеген кітаптарымыз кітапхана сөрелерінде жатып қалды.

Президентіміз Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан Халықтарының Ассамблеясының XII сессиясында қазақ әліпбиін латынға көшіру жөніндегі мәселеге қайта оралу керектігін жөніндегі сөзі және 2012 жылғы Жолдауындағы тапсырмасы Қазақстанның латын әліпбиіне көшуі қажеттігін нақтылап берді. Қазіргі таңда латын әліпбиіне көшу мәселесіне орай мемлекетімізде түрлі талқылаулар өтіп, осы мәселе төңірегінде түрлі ісшаралар жүргізіле бастады.

Әдебиет:

- 1 Қазақ әдебиеті. 1989. 6 қаңтар.
- 2 Еңбекші қазақ. 1928. №137. 20 маусым.
- 3 Төреқұлов Н. Жаңа әліпби неге керек? – М.: 1924.
- 4 КРОММ. 81-қ., 3-т., 225-іс. 85-п.
- 5 КРОММ. 1692-қ., 1-т., 19-іс. 3-5-пп.
- 6 Языковая политика в Казахстане (1921-1990). Сборник документов. – Алматы: 1997.
- 7 КРОММ. 1692-қ., 1-т., 215-іс. 74-п.
- 8 ҚР ПМ. 718-қ., 3/2-т., 38-іс. 1-33-пп.

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ БАЛАЛАР ДРАМАТУРГИЯСЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Е.И. Туrowsкая, Ә.Қ.Шапауов, А.И. Маликова

*(Ш. Уәлиханов атындағы Көкішетау мемлекеттік университеті.
turovskaya.kgu@mail.ru)*

Басқа халықтардың әдебиет, мәдениет тарихымен салыстыра қарағанда, аз ғана уақыттың ішінде әлемдік деңгейде дамып үлгерген қазақ ұлттық драматургиясының қалыптасу жолы күрделі. Аталған жанрдың ұлттық топырақта өркен жаюына жекелеген тұлғалардың қосқан үлесін салмақтай отырып, бұл өнердің бүгінгі таңдағы мәселелерінің уақыт талабына орайластыра бағамдап, ғылыми тұрғыдан бағалап отыру әдебиеттанушылардың назарынан тыс қалмауы тиіс.

Қазақ ұлттық драматургиясы бүгінгі күні жан-жақты даму үстіндегі жанр. Арнайы зерттеу нысанына алынып және жекелеген белгілі драмашыларымыздың шығармашылықтарын қарастыруда да бірнеше құнды еңбектер жазылды.

Қазақ драматургиясы жанрында балалар драматургиясының зерттелінуі кеш қолға алынғанымен де, алатын орны ерекше. Балаларға арналған пьесалардың тақырыбы, салмағы, жанрлық жүгі, көркемдігі, қаһармандар қақтығысы, мінез, драмалық бейнелері, драмалық жағдайы, тартысы - ересектерге арналған пьесалардан кем болмайды. Сонымен қатар балалар араласпайтын, қатыспайтын, ерекшелігімен танылмайтын пьеса жоқ деп те айтуға болады.

1960-1990 жылдар аралығындағы пьесалардың қатарына: М. Ақынжановтың “Ыбырай Алтынсарин”, “Алтын сақа”(Қ. Бадыровпен бірігіп), Т. Ахтановтың “Өшпес даңқ”, С. Омаровтің “Портрет”, Ш. Ахметовтің “Қолқанат”, Ш. Құсайыновтың “Нұрлы тас”, “Есірткен ерке”, Ш. Байжановтың “Әлия Молдағұлова”, С. Омаровтың “Ақымақ арыстан”, Ә. Табылдиевтің “Кербакай мен Кердеңбай”, О. Әубәкіровтің “Қожа мен спорт”, С. Жүнісовтің “Бәсеке”, “Жаралы гүлдері”, “Әр үйдің еркесі”, Қ. Баянбаев “Адасқанның айыбы жоқ”, Е. Домбаевтың “Сертке серт”, Ж. Тұрлыбаевтың “Жиһанкез бала”, К. Әмірбековтің “Уәде бермеуге уәде бер” т.б. бірқатар дүниелерді атауға болады. Бұл шағын драмалық дүниелердің кейбірелері қара сөзбен, екіншілері ақ өлең үлгісімен жазылған.

1970-1990 жылдардағы қазақ ұлттық драматургиясының даму, толысу және көркемдік жетістік, кемшіліктерін байыптау үшін өзге де қаламгерлердің пьесаларымен бірге, әрі қарай жанрдың жетілуіне өзіндік үлес-салмағы бар суреткер, Халық жазушысы, Мемлекеттік сыйлықтың иегері Сәкен Жүнісовтің драматургтік шеберлігі сөз болуы қажет.

Сәкен Жүнісов – қазақ балалар драматургиясына үлес қосушы қаламгерлер қатарында. Еліміздің болашағы – жас жеткіншек балалар десек, өнердің бұл “кішкентай болашақтарымыздың” таным-талғамын, дүниеге көзқарас эволюциясына әсері мол.

С. Ордалиев: “Балалар драматургиясы үшін өміріміздің барлық жақтары да таңдаулы тақырып бола алады. ...Тақырып жөнінен балалар әдебиетінің ересек адамдарға арналған шығармалардан ешбір айырмасы болмасқа тиіс. Айырмасы, балаларға түсінікті, ұғымды етіп, өзгеше түрде жаза білуде болуы керек.

Балалар драматургиясы дегеніміз - пьеса кейіпкерлерінің барлығы түгелдей балалар болуы керек деген сөз емес. Балалардан басқа ересек адамдардың да іс-әрекеттері сөз болып, олардың типтік образы жасалынуы мүмкін. Тартыссыз

драматургия болуы мүмкін емес. Тартыссыз балалар драматургиясы да болмауы керек” [1,223], – дейді.

Балалар өміріне арналған пьесаларға 1941-1945 жылғы соғыстан кейін ерекше көңіл қойыла бастады. Оның да тарихи себебі жоқ емес. Ауыртпашылық кезеңде үлкендер атқаратын істердің барлығын жас жеткіншектердің мойнына түсіп, қайраттылық таныта білді.

С. Жүнісовтің “Жаралы гүлдер” пьесасы - 1941-1945 ж.ж. соғыс кезінде тылдағы халықтың, әсіресе, жасөспірімдердің өмірін, тіршілік-тауқыметін шындықпен суреттейді. Жас бола тұра әке соғысқа кетіп, бар тұрмыс ауыртпашықты бұғаналары бекімесе де, жасымайды, өздерін іштей қайраумен, жеңіске қол ұштарын беріп жүргендерін ерлік санайды. Пьесада аты аталатын Бақыт, Қасым, Аплаш, Балташ, Балшекерлердің өмірлері, тұрмыс-тіршілігі бір болғанмен, әр кейіпкерлердің тек қана өзіне тән мінез даралықтарын дұрыс тауып, аша білген.

Драмасы турасында баспасөз беттері мен арнайы қарастырылған сыншы, өнертанушы ғалымдардың еңбектерінде сөз болып, кезінде жақсы пікір алған болатын. Ә. Әбішев пен Т.Жұртбайдың: “Ажар мен ажалды”, “Жаралы гүлдерді” дәл қазір де, ертең де сахнаға қойсаң, оның жазылған мерзіміне қарамай тура бүгінгі күннің төл туындысы деп қабылдауың сөзсіз” [2],- дегендері, орыстың жазушысы К. Паустовскийдің: “Кез келген тақырыпты бүгінгі күндік етуге болады, тек жазушының өзі өз ғасырының биігінде болсын”,- деп бір кездері айтқан сөзімен заңды үндесіп тұр.

Ғалым С.Қирабаев: “Жаралы гүлдерде” автор соғыс кезі шындығын өмірдің салмағы мойныны түскен ауыл балаларының характерін бейнелеу арқылы ашады” [3,203],-десе, зерттеуші Р.Нұрғалиев: “Жаралы гүлдер” драмасының жақсы табысы– кейіпкерлер тілінің дараланып берілуінде. Соғыс уақытындағы ауыл балаларының мінезі, іс-әрекеті көз алдына келеді. ...жас өспірімдерге берер тағылымы мол шығарма” [4,107],- деп пікірлер түйеді.

Пьесаның оқиғасы бір топ балалардың ескі күйсандықты ұрғылап жатқан көрінісі үстінен басталып кетеді.

Бақыт. Тоқтаңдар, аясаңдаршы, бұл күй сандық емес пе.

Бала. Бұл тозған пианино ғой, Бақыт ағай, ешкімге керегі жоқ. Көп тілдері сөйлемейді. Биыл мұны завхоз далаға шығартып тастаған [“Жаралы гүлдер”].

Балалардың жауабынан кейін ойға беріліп, орамалымен күйсандықты сүртіп, іштей ойға шомады. Драматург С. Жүнісов Бақыттың монологы арқылы пьесаның экспозициясын ашып тұр. *Бақыт.* Иә, тозған пианино. Бірақ балалар білесіңдер ме, қазір бұл-үнсіз қалған көне ескерткіш. Сөйлете білсең, көне дүниенің де өз тілі бар. Ескіні де қадірлей біл. Мен ауылыма келген сайын осы пианиноны бір көрмей кете алмаймын. Әрдайым осы күйсандық өткен өмірді еске салады... [“Жаралы гүлдер”], - деп ары қарай ақ өлең түріне көшіп, барлық өткен, кеткен, болған істердің барлығын осы үлгіде сыр шерте жөнеледі.

Екінші көріністегі оқиғада “Повоенной дороге” атты өлеңін айтып бір топ ауылдың балалары кіреді, оларды соғыс комиссары, капитан Жанғожин “честь” беріп қарсы алады. Екінші көріністе драма оқиғасы ширақ дамып, персонаждар өз орындарымен, суреттеліп, тартыс күшейе түседі. Яғни, ауыл балалары: Қасым, Аплаш, Бақыт сияқты жасөспірімдер өздері майдан даласына әзір екендіктерін, тіпті кешіктірмей соғысқа жіберулерін де өтіне келеді. Бұл қылықтарына военком таң қалып: Мылтық ата білесіңдер ме?,- деген сауалына:

Бәріде. Білгенде қандай. Білеміз –деп жауап қатады

Военком. Мылтықты ата білу бар да, Берлинге дейін жеткізу бар,-деп соғыс жағдайынан суыртпақтап сыр шертеді, әрі соғыс жасына жетпегендерін де ескертеді.

Военком балалардың бірінен “әкең қайда? ”-дегенде:

Бақыт. Соғыста. Екінші Украина майданында. Бес ай болды хат келмегелі.

Военком. Фамилиясы кім?

Бақыт. Мәмбетов.

Военком (селк етіп): Мәмбетов?- деп ары қарай сөзді бұра береді [“Жаралы гүлдер”]

Военкомның есіне осыдан бірнеше ай бұрын басқарма келіп: “Бақыттың әкесінен “қара қағаз” келгенін, әзірше жесір әйелі мен баласына естіртпей тұра тұруын өтінеді, себебі қой соңында жүрген әйелдің, жұмыстың қайнап жатқан кезінде бөгеті болатынын, күзде шаруа аяқталғасын естіртеміз”- деп өтініш етеді.

Гүлсім. Балаларды елге апару керек, Бақыттың шешесі кеше келген...Бүгін естіртпекші.

Баттал. Естірту дегеннің өзі бір пәле болды ғой.

Гүлсім. Пәлесінен бұрын талайлар талма ауруға да шалдыққан жоқ па? [“Жаралы гүлдер”] , - деген Гүлсім мен Баттал, басқарма мен военком арасындағы диалогтан драматург С. Жүнісов соғыс кезіндегі ел басына түскен ауыр психологиялық тұрмыс-тіршілігін аңғартады.

Пьесада Баттал мен Гүлсім арасында да бір жұмбақ сыр жатқандай. Сүйген жігіті соғыста Гүлсім, ісі мен сөзі шалық, әңгүдік Батталды менсінбейді. Драма авторы осы эпизодтан соғыс уақытында жастай жар құшағынан айырылған әйел затының басындағы трагедиясын да береді. Суреткер С. Жүнісов пьесада шығарма шырайын кіргізетін детальді сәтті қиюластырады. Аспанда қалықтап ұшып бара жатқан тырналарға Бақыт қолын соза ұмтылуы, үн қосуы –барлығын да шебер үндесіп тұр. Мысалы:

Тырау-тырау тырналар, Сәлемімді ала бар, Көрсен сәлем айтарсың. Тұмсықтан ұрып тойтарсын.	Тізіліп қайда барасың ? Көрсен майдан даласын. Майданда жүрген әкем бар, Жеріме кірген жыландар,
--	---

Бала Бақыттың жалынышты, қорғансыз сәлемі, аспанда қалықтап, қалт-құлттап жылы жаққа ұшып бара жатқан қорғансыз тырналар... психологиялық жай-күй...

Төртінші көріністе Бақыт аяулы анасынан қапыда айырылып, ал әкесінің қаралы хабарын бір мезетте естуі - жасөспірімді қатты есеңгіретіп тастайды. Бірақ драматург әкесінің соғыста қаза болуын естірту үшін басқаша амал қолданған, военкомның аузына сөз салып: “Мынау әкеңнің майданнан жіберген киімдері”-деп, осы бір ауыз сөзге “әкең ерлікпен соғыста қаза болды” дегізіп тұр. С. Жүнісов трагедияға шеберлігінің бір қыры - шағын бір беттің көлемінде Бақыттың екі қайғылы монологымен бірінші бөлімін аяқтаған. Мысалы:

Бақыт. Тым құрмаса бір күн қасында бола алмадым-ау, апа. Кеш мені. Қасында бола алмадым. Соңғы сөзіңді ести алмадым. Енді сен алыстасың. Енді менде ана жоқ! , - деген ішкі ойтолғағынан анасын жоқтап зар еңіреген бала-жігіттің, атың өшкір соғыс үшін күн-түн демей дамылсыз жұмыс соңында жүріп шешесімен бақұлдаса алмай қалғанын да сезіну қиын емес.

Ал, мына монолог салмағы одан да асып түскен.

Бақыт. Па-па.(шинельді құшақтап, тізерлеп отырып қалады) Па-па, апа, жалғыз...Жалғыз қалдым ғой. Бір күннің ішінде жетім қалдым. Жетімекпін енді. Неге...Неге менің атымды Бақыт қойдыңдар. Неге...Неге Бақытсыз қоймадыңдар (Тағы шинельді құшақтап, анасының қасына сүйретіле барып, тізерлеп отыра кетеді [“Жаралы гүлдер”]).

Қайғылы хал. Бір отбасының трагедиясы. Драматург С. Жүнісовтің Бақыт монологнан соң, авторлық ремарка арқылы беретін: “Тағы шинельді құшақтап,

анасының қасына сүйретіле барып тізерлеп отыра кетеді” - дегенінен, - тылдағы ананың қабіріне, майданда қалған әкенің қабірінен, бір-біріне сала алмаған ерлі-зайыптылардың қабір топырақтарын, “шинельді” ана бейіті топырағы үстіне жабу арқылы тебіренерлік күй кештіреді. Бұл - драматургтің сәтті ойлап тапқан деталі.

Екінші бөлімде майдандағы соғыс хабарын беріп тұратын радио үнін бір топ бала құлақтарын тосып тыңдап тұр. Радио үні немістердің әлі де күшінің мықты, бірнеше қалалар мен деревняларды бомбалағанын хабарлайды.

Бақыт. Шіркін-ай, папам тірі болғанда ғой, әлі де соғысып жүрер еді-ау. Осы радиодан соғыс хабарын берген сайын бұрын папам туралы бірдеме айтатындай елеңдей қалушы едім. Қазір бір түрлі күдерімді...(дауысына булығып, сөзін жалғай алмайды).

Драматург пьесаның екінші бөлімінде Бақыттың немістерге деген ыза-кегін жиі көрсету арқылы әкесінің құнын көңілімен қайтаратындай қылып суреттейді. Бірде досы Балташ ауылға көшіп келген переселенец немістерден доп сотып алып, оны ауыл болып қызықтайды. Бақыт та қызықтап көрейін дегенде.

Балташ. “Әуелі қолыңды жуып кел”, -деп әзілдейді.

Бақыт. Қолым неміс добынан таза ! (Балташтың қолынан добын жұлып алады да, желін шығарып жіберіп, табанына салып покрывшканы қақ айырады).

Осы диалог-айтыстарда Бақыттың сөздерінен әке кегін алушы болашақ ұл өсіп келе жатқанынан сыр тарқатады. Пьесаның тәрбиелік-тағылымдық қасиеті де осы.

Ал мына диалогта:

Бақыт. Әй, осында военком келе жатыр...

Қасым. Осы военкомды көрсем жүрегім зу ете қалатын болыпты. Ылғи жаманат жеткізетіндей көрініп тұрады.

Бақыт. Енді маған несін айтар дейсің, -деген сөздерінен менде енді ешкімім жоқ [“Жаралы гүлдер”], -деп тұрғандай, адамның бойына психологиялық толқу тудырады.

Пьесаның орталық қаһарманы - Бақыттың бейнесі кесек, нанымды суреттелген. Оқиға басында өзінің балалық қылығымен көрінсе, әкесі мен шешесінен айрылған соң есейген, ақыл тоқтатып өмірге деген көзқарасын өзгертеді. Пьесада Бақытты оқиғаға көбірек араластыра отырып, қайғылы сәттерді басынан көбірек өткізеді. Әсіресе, “неміс” туралы сөз болса, қаны басына теуіп шыға келіп, үлкенсің ба, кішісің ба, “төпелеп” түсуге бар.

Оқиғадағы Баттал - әр қилы мінездің адамы. Пьесадағы шытырман оқиғаларға Батталдың да үлкен үлесі бар. Драматург бірде Батталды соғыс кезіндегі тыл өмірінің шырқын, күйісін, онсыз да жүдеп-жадаған халықты өзінің жын сияқты ісімен, бейпілауыз, қасақана кісінің арына ауыр-ауыр сөздер айтқыш, озбыр адамның кейпін, өтірігі мен шындығы қатар өрілген, жоқ жерден пәле жапқыш, ал кейде аңқылдақ, бала сияқты, ел өмірін бір кісідей ойлайтын мінезімен де даралана алатын жерлері аз емес. Батталдың ауыл балаларына орыс тілінен сабақ беруі де күлкі тудырады.

Шығармадағы неміс ұлтының әйелі, мұғалім Таурид Эмма Ивановна - жазықсыз жапа шегіп, өмірдің теперішін көп көрген, өз ісіне адал берілген жан. Әуел баста ауылға жер аударылып келгенде комендант Баттал арына тиетін ауыр сөздер айтып, жігерін құм қылатын кездері болды. Мектептегі ұстаздық қызметіне де сенімсіздік тады. Бірақ Эмма Ивановна ол қылықтарына мұқалмай, керісінше табандылық танытады.

Драматургтің шебер шешімінің бір қыры - Таурид Эмма Ивановна ұлы соғыста қамалға түсіп қалған сәтінде Карлдың аузына қай ұлттың өкілі болса да, қандай жағдайда болсын “отан, ана, елінің өнеріне” басын июдi, өнеге етуді көздесе керек. Карл ақтық демі таусылайын деп тұрған шақта анасын іздеуі, “Туған анам, сенің алдындағы борышымды өтедім. Фашистерге бір минут бас игем жоқ. Соңғы рет,

Отаным - Совет елім, сенің алдында, ақ шашты анам сенің алдында соңғы рет...бас...иемін.(Офицер тағы да атып жібереді. Карл басын ие беріп, сылқ етіп құлайды [“Жаралы гүлдер”]).

Драматург С. Жүнісов пьесаның соңғы шешімін сәтті келтірген. Баласы Карл неміс офицерінен соңғы тілегінің орнына ұлы композитор Бетховеннің "Айлы түнін" қалап еді, ал оны бейбіт өмірде ақ шашты анасы көзіне жас алып жігерлене, шабыттана күйсандықпен ойнайды.

“Жаралы гүлдер” пьесасы мектеп жасындағы балалардың бойында отанға деген сезімді оятуға үлесі бар шығарма. Пьесадағы басты кейіпкерлері: Аплаш, Бақыт, Баттал, Таурид бейнелері, характерлары толық ашылған.

Сәкеннің “Жаралы гүлдер” драмасындағы кейбір кейіпкерлері “Әр үйдің еркесі” атты келесі пьесасында жалғасын табады. “Әр үйдің еркесі” пьесасының көтерген тақырыбы – кезінде мемлекеттің қолдауымен қой шаруашылығын дамыту үшін шопан жастар бригадаларын құруға байланысты қазақтың бірнеше жазушы–драматургтері атсалысқан, атап айтқанда Қ. Мәшһүр-Жүсіп, С. Жүнісов т.б. қаламгерлер болды.

Драматург Сәкен Жүнісов өз үлесін қосып, жаңа іске жастарды жұмылдыруды насихаттайды. Алдыңғы шығармадағы Баттал, Бақыт, Балшекерлерді басқа қырларынан, басқа характерларымен, басқа жағдайда жаңа әрекеттерімен танимыз.

Ұрпақ жолын жалғастырушы – балалармен де жүздесеміз. Шығармада характерлар әр қырынан, бар жағынан танылады. Пьесадағы тартыс – ұйымдардың алғашқы құрылу кезеңіндегі қиыншылықтар, ата-аналар мен мектеп мұғалімдерінің сол кездегі халықтың психологиясы бойынша белсене араласуымен нәтижеге жету жолы болды.

Көрнекті жазушы-драматург С. Жүнісовтің драмалық шығармалары - 1970-1990 жылдардағы қазақ ұлттық драматургия жанрындағы замандас драмашылар пьесаларымен салыстыра қарастырғанда, тақырып жағынан да, идеясы, бейне жасау, тартыс тудыру, мінез сомдау тұрғысынан да назар аударарлық, терең, мағыналы

Әдебиет:

1. Ордалиев С. Қазақ драматургиясының очеркі. Алматы: ҚССРҒА, 1964.
2. Әбішев Ә., Т. Жұртбаев. Кемелдік келбеті//Егемен Қазақстан ,1994,18 маусым.
3. Қирабаев С. Кеңес дәуіріндегі қазақ әдебиеті. Алматы: Білім. 1998.
4. Нұрғалиев Р. Өнердің эстетикалық нысанасы. -Алматы: Мектеп, 1979.
5. Жүнісов С. Қызым, саған айтам... Алматы., Жалын. 1978.
6. Шапауов А. Казахская драматургия 1960-80х годов. Монография. – Москва. Изд-во «Спутник+», 2012 г. С. 122.

Д. ИСАБЕКОВ ТУЫНДЫЛАРЫНДАҒЫ СӨЙЛЕУ ТІЛІ ЭЛЕМЕНТТЕРІ

Хамзина Г.С., Ержанова А., Шералиева Г.

(М. Қозыбаев атындағы СҚМУ)

Жазушылар мінез-құлқын, өскен ортасын, оның өзіндік ерекшеліктерін, бір сөзбен айтқанда кейіпкер бейнесін оның тек іс-әрекеті арқылы ғана емес, тіл қатысы арқылы да көрсетеді. Шығармаларда образ жасауда кейіпкерлер тілінің орны ерекше болып келеді. Кейіпкерлердің тілінен, сөз саптауынан олардың бейнесі көрінеді. Кейіпкерлердің жас мөлшері және олардың қарым-қатынастары, достықтары, әр мамандық иесі, білімі де түрлі болып келетіні белгілі. Кейіпкерлер тілінің мазмұны нақты, құрылымы қысқа болып келеді.

Қазақ тіл білімінде көркем әдебиеттегі кейіпкерлер тіліне қатысты мәселелер М. Балақаев, Ә. Қайдаров, С. Исаев, Р. Әміров, Х. Нұрмұқанов, Б. Шалабаев т.б. еңбектерінде қарастырылған.

Жалпы көркем шығармаларда әрбір кейіпкердің сөз саптауы мен сөз мәнері әр түрлі болып келеді. Бұл олардың қоғамда алатын әлеуметтік жағдайына, ортасына байланысты болып келеді. Сол себепті, олардың әрқайсысының өзінше сөйлеу дағдысы болады. Кейіпкер тілінің осындай ерекшеліктері тілдің лексикалық және грамматикалық қабаттары арқылы жүзеге асады. Кейіпкердің тілі арқылы оның мәдениеттілігі, жас мөлшері, қызметі, кәсібі, өскен ортасы, сыпайылығы, дөрекілігі т.б. бейнелері байқалады. Кейіпкердің сөйлеу мәнеріндегі өзіндік ерекшелігі оның лексикасынан басталатыны белгілі. Ал сөйлеу тілі лексикасының құрамына қарапайым, тұрпайы, жаргон сөздер де жатады.

Тілімізде ауызекі сөйлеу тілінде жиі кездесетін тілдік материалдар аз емес. Мұндай сөздер әдеби тілге жатпаса да көркем шығармаларда кездеседі. Көркем шығармада түрлі кейіпкерлердің болатыны және олардың арасында қақтығыстардың да болып тұратыны заңдылық. Ал өмірде әр түрлі жағымды, жағымсыз адамдардың бар болуы – өмірдің шындығы. Бұл туралы академик М. Серғалиев: «Ауызекі сөйлеу стиліне әдеби тіл нормасына жатпайтын сөздердің қолданылуы – табиғи құбылыс», – деген тұжырым жасайды [1, 62 б.].

Шығарма материалына негіз болатын жағымды, жағымсыз адамдардың тілі – тіл білімінде табу, эвфемизм дисфемизмдер (какофемизм) деп аталады. Қаламгерлер сөздерді өз мағынасында пайдаланумен қатар, сөздерді ауыспалы, келтіріңкі мағынада, қанатты сөздер мен тұрақты тіркестердің, мақал-мәтелдердің құрамында пайдаланады.

Эвфемизмдар мен дисфемизмдер – көркем әдебиетте жиі кездесетін экспрессивті және эмоционалды лингвистикалық қолданыстар. Бұлардың айырмашылығы экспрессивтік реңкінде, мұндай сөздердің барлығы күнделікті ауызекі сөйлеу тілінде жиі кездеседі. Сөздің мағынасы дөрекілеу болып келген жағдайда тілдегі басқа бір сөзбен алмастырылып беріледі. Мұндай жағдайда дөрекі, тұрпайы сөздің орнына сол ұғымды жұмсартып, жеңілдетіп жеткізетін сыпайы, жұмсақ сөздер қолданылады. Тіл білімінде мұндай құбылыс эвфемизм деп аталады.

Жазушы повестеріндегі тілдік құрылымның бір қатарын сөйлеу тілінің элементтері құрайды. Қаламгердің стильдік даралықтары олардың белгілі тілдік құралдарды қолдануларындағы ерекшеліктерінен көрінеді.

Эвфемизм – көркем шығарма тілінде өзіндік тиімді орны, реті бар болып келетін сөз қолданыс түрі. Зерттеушілер эвфемизмді ойды бейнелеп, көркем түрде жеткізудің

негізгі бір тәсілі деп санайды. Эвфемизм, сыпайы сөз – мағынасы тұрпайы сөздерді сыпайылап жеткізу. Эвфемизм сыпайыгершілікке, әдептілікке байланысты туған. Олар (эвфемизмдер) сөздердің синонимдік қатарын молайтады. Синонимдерді қолданудың бір тәсілі ретінде эвфемизмдердің қызметі жайлы синонимдер сөздігінде төмендегідей анықтама берілген: «Мағынасы жағымсыз сөздердің мәнін тыңдаушыларға жеңілдетіп, жұмсартып айту тәсілі болып саналады» [2, 71 б.]. *Күйеуі бұдан екі жыл бұрын қайтыс болып, үйелмелі-сүйелмелі бір қыз, төрт баламен жесір қалған ауыл шетіндегі Қымқаның үй іші бүгін күндегісінен ерте тұрды. Күн жұма болатын. Тіршіліктің бітпейтін күйбеңімен жүріп қайтыс болған ерінің аруағына бағыштап жеті-сегіз айдан бері тым болмаса отқа май да тамызбапты* («Тіршілік», 367-б.). *Бірақ тағдырдың жазуына дауа бар ма, бәйбіше, тоқалдан көрген жеті перзенті бірінен соң бірі шетіней-шетіней, ақырында қарайып жалғыз Аққыз қалған* («Сонда», 382-б.). *Дұшпанынан кек ала алмай іштей тынып Доскей де көз жұмды* («Сүйекші, 251-б.). *Кешеден бері жамбасының көрпе иіскеп отырғаны осы ғана* («Тіршілік», 337-б.). *Әбден қалжырап қалған екен, жамбасы көрпешеге тиген бетте-ақ маужырап ұйықтап кетті* («Тіршілік», 342-б.). Соңғы мысалдардағы «құйрығы», «көтенін» деудің орнына «арты», «жамбасы» деген эвфемизм алынған. Өлді деген жағымсыз сөздің орнына – *дүние салғанда, мерт болып, қайтыс болған, шетіней, көз жұмды* деген синонимдік қатарлар қолданылған.

«...Ол әңгіменің бәрі өтірік. Қыжымкүл қызымыздың өзі оң босағада отырып жүкті болып қалыпты. Сонан соң әке-шешесі...» («Тіршілік», 360-б.). *Алғаш рет өз үйіне жаны ашыды. «Үйлену керек екен-ау, – деді ішінен, – үйленбесе, үй жетім боп барады екен. Иә, үйлену керек!»* («Тіршілік», 345-б.). *...Сонымен Ыбыш үйленетін болыпты. Бұл мен үшін ешқашан күтпеген, тіпті үш ұйықтасам ойыма кіріп шықпаған жаңалық еді. Әрине, Ыбыштың ерте ме, кеш пе әйтеуір бір кезде әйел алып, отау тігетінін білетінмін* («Ғауһар тас», 170-б.). Жоғарыда келтірілген кейіпкер тілдеріндегі «боқтық сөз» дегеннің орнына «жүкті болып қалыпты», «оң жағында»; «мылжың» деудің орнына *сөзуарлығына; «қатын алу керек»* дегеннің орнына «үйлену керек», «үйленетін», «әйел алып» деген сөз тіркестерін орынды қолданғанын көреміз.

Эвфемизмдер этикаға, сыпайыгершілікке, ұят сақтауға, моральдік нормаларға да байланысты болып келеді. Ғалым Ә.Хасеновтің айтуынша, ең көп тарағаны – ауру-сырқатқа байланысты [2, 79 б.]. *Әкесі қыл тамақтан өлгенде ол іштегі алты айлық бала еді* («Тіршілік», 346-б.).

Қазақтың ескі әдет-ғұрпы бойынша келін болып түскен қыз күйеуінің туған-туыстарын өз атымен атамайтын болған. Олардың әрқайсысына лайықтап, өз тарапынан басқадай ат қойған. Мәселен, автордың «Бекет» повесінде әдет-ғұрыпты сақтаған жеңгесі қайнысына, мінезіне, түр-тұрпатына лайықтап ат қойғанын көреміз.

–Ойбай-ау, мынау менің қайным ба, аман-есен келдің бе, төрем? – деп

Ләтифа әлпештеген болып жатыр («Бекет», 28-б.).

Оқырманның эстетикалық талғамын жетілдіру үшін көркемдеуіш құралдар, эмоционалды-экспрессивтік қызмет атқаратын сөздер қолданылады. Әдетте жағымсыз, әдепсіз, дөрекі, тұрпайы сөздер, дисфемизмдер кейіпкердің ауызекі сөйлеу тілінде қолданылад, көркем прозада олардың жасалу жолдары, қолданылу аясы әрқилы.

Дисфемизмдер – мағынасы жағынан эвфемизмге қарама-қарсы құбылыс. Тілімізде стильдік қызмет атқаратыны сөзсіз. «Дисфемизмдерді қолдану ауызекі сөйлеу стиліне тән ерекшелік болып табылатындығын көруге болады», – деп пайымдайды Ә.Ахметов [3, 56 б.]. Шындығында, дисфемизмдердің тілімізде ең жиі қолданысқа түсетін жері – ауызекі сөйлеу тілі. Жалпы дисфемизм, яғни тұрпайы, анайы сөздер бір адамды кемсіту мағынасында жұмсалады. Дисфемизмдер әдеби тілдің үлгісіне жатпайды. Дисфемизммен сөйлейтін адамдар мәдениеті төмен, әдепсіз адамдар деп

есептелінеді. Бұлар көркем шығармада, көбінесе, ауызекі тілдің сөйлеу ретінде кейіпкерлердің тілінде ұшырасады. Тілімізде жағымсыз «өлім» ұғымын беруде әр түрлі дисфемистік қолданыстар баршылық. *Әке қайда, толып жатқан ағалар қайда, шешесі өлгенде мола басында шырқырап жылап қалған іні қайда? ...шешесінің өлімін естіген жоқ, естімесе де кәрілік жетіп көз жұмған шығар деп ойлаған, ал, қалғандары ше?* («Тіршілік», 411-б.).

– *Жоқ. Апам... апам өлді, Бекет! – дедім даусым қалтырап.*

– *Апамның өлімі де саған батпады ма, тасбауыр! – деп оны шапалақпен салып-салып жібердім* («Бекет», 17-б.).

Осындай жағымсыз сөздер кейіпкерлер мінезін ашу, оқиға шындығын көрсету қызметінде жұмсалған.

Повестегі кейіпкерлер тілінде кездесетін қарапайым сөздер әсіресе мінез-құлық ерекшелігін айқындауға, образды аша түсу мақсатында да жұмсалады:

– *Жеңіл нәпсі іздеген жынды неме екен деп жүрмегейсің, күйеуің қызғаншақ көрініп еді, бағасын білмейтін біреу ме деп, сол түннен бері түк есімнен шықпай қойдың* (Сонда, 206-б.).

Молдарәсіл орнынан салбырап еріне көтерілді. Басын таңып алған үлкен шаршы орамалын шешіп белін буынды.

– *Кімдер екен?*

– *Ит білген бе* кім екенін («Тіршілік», 327-б.).

Қазіргі жастар әйелдеріне қарап қарсы сөз айта алмайтын мәнжубас боп кетіпті ғой. Адамның намысын келтіреді. *Өй, жігерсіз!* Берілген мысалдар арқылы кейіпкердің жақтырмай тұрғанын байқаймыз және де кейіпкердің ренішін, қапалану сезімін білдіретін сұраулы, лепті сөйлемдердің стильдік мақсатта жұмсалғаны байқалады.

Түркі тілдес халықтардың тілінде «хатун», «хатын» сөздерінің қолданысында ешбір дәрекілік, жағымсыздық байқалмайды, ал қазақ тіліндегі «қатын» сөзін сыпайы сөздердің қатарына жатқыза алмаймыз. Мұндай сөз әйел, жұбай, зайып, ақжаулық сияқты жағымды болып естілетін сыпайы сөздермен алмастырылып отырылады. Ал «қатын» сөзі, ұрғашы, шүйкебас, төменетек, қаншық, салдақы сияқты жағымсыз, кемсіту, дәрекі мағынасындағы сөздермен қатар қарапайым сөйлеу тілінде дисфемистік мәндегі мақал-мәтелдер ұшырасады. Ғалым Ә.Ахметовтің тұжырымдауы бойынша, «фразалық тіркестермен қатар мақал-мәтелдер де дисфемизмдердің қайнар көзі деген қорытынды жасауға әбден болады» [3, 60 б.]. – *Шырағым, «Қарамаса қатын, бақпаса мал кетеді» демеп пе еді бұрынғылар* («Ғауһар тас», 164-б.). Кейіпкер осы мақалда дәрекі сөзді қолдану арқылы сөйлемнің экспрессивті-эмоционалды күш-қуатын арттырып, айтар ойын дәл, нақты жеткізген.

Кейіпкерлер менсінбеу мағынасында төмендегі сөздерді қолданған:

– *О, мәнжубас. Санап жүр екенсің ғой сен, мәнжубас-а? – Қап, мына алжыған неменің қылығын-ай, ә! Дуана боп, бетімнің суын бес төгіп өлдім-талдым әрең тапқан көкнәрді зая кетірдің-ау, нәлеті!* («Тіршілік», 319-б.).

– *Мәнжубас! – деді шалы күңк етіп. – Қайнат шайыңды тездетіп* («Тіршілік», 320-б.).

– *Ей, талтаймай, аяғыңды жиып отыршы, қатыныңның төсегінде отырғандай шірейсің ғой, – деп Бақытжанның қатып қалған нимасын өзінің тоң болып серейген нимасымен тоқ еткізіп теуіп жіберді* («Қар қызы», 321-б.).

– *Байке-ау, мына жаман не деп тұр, үйлендім деді ғой, – деді сылқылдай күліп* (Сонда, 396-б.).

– *Әй, байқап-байқап сөйле, білдің бе? Мен колхоз құрысып жүргенімде, сен көжеңді жылап ішетін мұрынбоқ болатынсың* («Тіршілік», 404-б.).

- Ол **иттің күшігі** қайда жүр? («Сүйекші, 241-б.).
- **Әй, боқмұрын**, нағып тұрсың сүмірейіп, шығар тайларды! («Сүйекші», 245-б.).
- **Әй , боқмұрын**, мін атқа, тұра беретін уақыт жоқ («Сүйекші», 246-б.).
- **Жылама, иттің күшігі!** («Дермене», 291-б.).

Кейіпкерлердің көңілдері толмау мағынасында жұмсалып, сөйлемге эмоциялық реңк беріп тұр.

Д. Исабеков повестерінде адамның дене мүшесінің кемшілігін көрсететін жағымсыз, дөрекі сөздерді кейіпкер тілінде ұтымды қолданады:

- *Әй сен қай баласың? Ана, бір көзі шиша, ақсақ падашының кеше ғана жалаң бұт жүрген ортанышысымысың?* («Тіршілік», 405-б.)
- *Байла деймін, **тас керең!***
- *Кімді... кімді дейсіз?*
- *Ой, **миғұла сақау**, баланың деймін!* («Сүйекші, 242-б.).

Осы сөйлемдердегі *соқыр, сақау, тас керең* сөздері кейіпкердің дене мүшесіндегі кемтарлықты айтып, кеміту мақсатында қолданылған дисфемизмдер.

Кейіпкерлер тіліндегі жайсыз мәнді қарапайым сөздер сөздің экспрессивтілігі мен мәнін күшейтеді және пендеге немесе анық өмір құбылыстарына байланысты айтылады, дөрекі сөздер кейіпкер образын нақтылай, анықтап беру үшін қолданады.

Жасыратыны жоқ, өзіміздің арамызда қазір де орыс сөздері мен қазақ сөздерін араластырып дөрекі, қойыртпақтап сөйлейтіндер жеткілікті. Дөрекі, қарапайым элементтер, бөгде тілдік сөздер, әсіресе макаронизмдер кейіпкердің мінез-құлқын, алған тәлім-тәрбиесін, білім, мәдениет дәрежесін көрсету үшін келтіріліп, оның образын жасауға көмектеседі. Көркем шығарманың «көркемдік» шарттарының бірі де осында. Бұл шарт – тәсіл, стильдік тәсіл. Тәсілдің дұрыс қолданылуы – жазушының сөз құдіретін тану шеберлігіне алып барады.

Д. Исабековтің «Тіршілік», «Гауһар тас», «Дермене» повестерінде варваризмдер де белгілі бір стильдік мақсатпен қолданылған. Тілді шұбарлап сөйлеудің түрлі себептері бар, сөйлеушінің өз сөзіне мән бермей, әдеті болып кетуі болса, енді бір жағдайларда оның сөздік қорының аздығы, тілінің жұтаңдығы себеп болып жатады. Кейіпкер аузына орыс сөздерін салу арқылы тіл шұбарлаудың жиі кездесетіндігін және варваризмнің сол уақыттағы адамдардың тіліне тән екендігін ерекшелеп көрсету мақсатында салады:

*Е-е, бұлардың бәрі әліне қарамай тумап жатып шетінен **зәкүншіл**. Шешелеріңнің қойнына әкелерің емес, **зәкүн** түнеген бе осы-а? («Тіршілік», 384-б.) - Шалын құдай ма еді сонша. **Әйда**, екінші көрмейтін болайын (Сонда, 399-б.). - Ойбай-ау, – деді Кивеван жұртқа қарап, – мынау не дейді-ей, а! Кемпір сенікі ме, менікі ме? Мені тап бір **әмірикадан** келгендей... **Әктілеймін** дейді ғой маған барып («Тіршілік», 406-б.). – Әкеңнің аузын ұрайын, **сволыш**, ойнайды екен десем, шындап жүр ғой («Сонда», 331-б.). Ана Қайыркеннің тойында-ақ жасарсыңдар **кәмсәмол суәдбәсін**. **Суәдба** ма, немене еді әлгі... («Гауһар тас», 174-б.). Саған маймен жүретін **белесебет**, үстіңе екі сыпыра шыттай киім аламыз («Дермене», 279-б.). Ертең ана ауылға барып **мәгәзіннен** азық-түлік алармыз (Сонда, 279-б.).*

– *Омашжан-ау, қайдағы **млиса**? Ол әлі **млисаның** қайда екенін де білмейді ғой (Сонда, 292-б.). «Ойбай, **Іліңгірәтта** оқитын балам **брәктикаға** жүреді екен, пұл керек деп **тілгірәм** салыпты» деп екі кештің арасында жетіп келді ғой (Сонда, 304-б.).* Қаламгердің повестеріндегі негізгі қарым-қатынаста кейіпкерлер екенін ескере отырып, жазушылар варваризм сөздерді кейіпкерлер тілінің ерекшелігін көрсету үшін де қолданғандарын байқаймыз.

Сонымен қатар, жазушы повестері жаргон сөздердің болуымен де ерекшеленеді. Т. Пірімбетов жаргон сөздер туралы: «Олар жалпы халықтық лексикасындағы сөздерді

өз мұқтаждықтарына пайдалану үшін арнайы түрде фонетикалық, семантикалық басқа мағынада өзгертіп қолданылатын жасанды (искусственный) тілге жатады» деген анықтама береді [4, 12 б.].

*Кассир де ылғи үш сомдықтан берген екен, үйге келген соң кемпірін қасына мөлтіп отырғызып алып, түн жарымы ауғанша санады. Құдай-ай, **шпаналар** тонап кетер ме екен, – дейді кемпірі көзі алақандай боп.*

– Мұншама алдым деп жария қыла берме, арзымайтын пұл дей сал.

*– Далбасалама, – деді шалы ежірейіп, – ірігеннің аузынан шіріген сөз шығады. **Шпана** сені нығылады. **Шпана** сені көргенде тұра қашар. Шайыңды ысыт. Кемпірі оған таңырқай қарады. – Неменеге бақыраясың? Шайыңды ысыт! Үш күннен бері ақшаның соңында жүрем деп көкнәр де іше алмадым. Қыжымкүл орнынан сүйретіліп көтеріле берді де, тіреуді құшақтап тұрып қалды. – Не болды, әй, – деді шалы зекіп, – **шпана** көрдің бе? («Тіршілік», 408-б.) Көшесінде **шпаналар** аңыздап жүреді. Енді сенен айрылар жайым жоқ. **Шпаналарды** естігенде Еркінайдың онсыз да үлкен көздері атыздай болды («Біз соғысты көрген жоқпыз», 393-б.).*

*– Сен... **шпана** болайын деп жүрсің бе – деді.*

*– **Шпана? Қайдағы шпана?** Олар мен сияқты бола ма екен? – Қайдам. Олар да адамның іші-бауырына кіріп әдемі сөйлейді дейді зой («Біз*

соғысты көрген жоқпыз», 405-б.). Бұзақы, тәртіпсіз, ұрлық жасайтын жасөспірімдер ұғымындағы жалпы халықтық лексикасындағы бар сөздерді екінші мағынада «шпана» сөзі - кейіпкер тілінде жұмсалған жаргон сөз.

Жалпыхалықтық деңгейде қолданылатын, дәстүрлі норма болып қалыптасқан, баршаға ұғынықты әдеби сөздермен қатар түрлі өңірде түрліше айтылып, өзгешеленіп тұратын сөздер мен сөз тіркестері көптеп ұшырасады. Мұндай сөз қолданыс жергілікті ерекшеліктер (диалектизмдер) деп аталады.

Сонымен, Д. Исабековтің повестерінде кейіпкерлерінің бейнесін анағұрлым шындыққа жанастырып ашу үшін, кейіпкерлер тіліне баса көңіл бөлінген. Кейіпкерлердің мінезі, сөйлеу ерекшеліктері олардың ішкі жан-дүниесіне байланысты беріледі. Кейіпкерлер тіліндегі лексикалық топтарды шеберлікпен жұмсайды. Ойды бейнелеп көркем жеткізуде кейіпкер тіліндегі эвфемизмдер мен дисфемизмдердің, варваризмдердің, жаргон сөздердің атқарар рөлі ерекше екеніне көз жеткіздік. Ол шығармаға экспрессивті-эмоционалды реңк береді. Қаламгердің повестерінің тілін зерттей келе, біз оның жалпы лексикалық тіл байлығын повестерінде көркемдікпен қолданғанын байқадық.

Әдебиет:

1. Серғалиев М. Стилистика негіздері. – Алматы, 2006. – 228 б.
2. Хасенов Ә. Тіл білімі. – Астана, 2007. – 79-б.
3. Ахметов Ә. Түркі тілдеріндегі табу мен эвфемизмдер. – Алматы: Ғылым, 1995. – 197 б.
4. Пірімбетов Т. Қарапайым сөздер мен сөйлеу тілінің басқа да элементтерімен арақатынасы. // Қазақ ССР ҒА Хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. – Алматы, 1986. – №1. – 15 б.

ПОЭЗИЯДАҒЫ ДРАМА ЖАНРЫ КӨРІНІСІ

Шапауова Айжан, Шапауов Әліби

(Ш. Уәлиханов атындағы Көкішетау мемлекеттік университеті)

Қабыкен Мағжан

*(Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің студенті
shapau@mail.ru)*

Көшпелі өмірмен күн кешкен халықтың мәдени-әдеби дамуы – ауыз әдебиеті үлгілерінің мол, озық жетілгендігі. Драма жанрының кейбір элементтерін осы фольклорлық дүниелерден тауып, дәлелдей алатынымыз да сондықтан. Әсіресе, айтыс, жар-жар т.б. түрлерінде «қиын жанрдың» талаптарына жауап бере алатын мысалдар көп.

Қазақ халқының алғашқы драмалық өнері ұлы Абай жерінде, «Ойқұдықта», киіз үй ішінде, 1917 жылы М.Әуезовтың қатысуымен өзінің «Еңлік-Кебек» атты трагедиясының алғашқы қойылымы көрсетілсе, ал, қазақ мемлекеттік ұлттық театрының алғашқы шымылдығы сол кездегі астанамыз Қызылорда қаласында, 1926 жылдың 13 қаңтар күні Қошке Кемеңгеровтың «Алтын сақина» пьесасымен ашылғаны ақиқат.

М. Әуезов: «Өзге жұрттың мысалына қарағанда, театр өнерінің ұрығы елдің әдет-салтынан, ойын-сауығынан, ән-күй, өлең-жырынан басталған. Театр өнерін туғызатын жайлы топырақ, қолайлы шарт елдің өз денесінен шыққан. Өнердің іргесін қалайтын елдің өзі. Содан кейін мықты дүкен, сұлу күмбезді жасайтын – сол ел тірегіне иығын сүйеген өнершілер.

Шынында, ерте күнде ас пен тойда, ұлы жиында ізденіп келіп өлеңмен, әнмен айтысатын көп ақындар өз заманында театр жасамай не жасады? Онан соң ұзатылған қыздың тойында еркек пен әйел қақ жарылып алып, айтысатын жар-жар, салт ойыны туғызатын театрдың өзі емес пе? Жар-жар мен беташар бүгінгі заманның сахнасына қою үшін ешбір қосымша керек қылмайды. Солар сияқты толып жатқан айтыс өлеңдерінің қай-қайсысы болса да қалай болса, солай қоюға болады. Бұл ескіліктердің тағы бір қасиеті – барлығы да арнаулы әнмен ойналатын. Сондықтан жалғыз ғана драмалық театр емес, әнмен ойналатын операларға да емін-еркін жарайды» - десе, Рүстембеков Р. «...элементы драмы еше в бытовом жанре фольклора /жар-жар, беташар, бәдік, айтыс/...» - деп, ал, Ә. Тәжібаев «...ауыз әдебиетіндегі ақындар мен шешендік сөздердің бай түрлеріне қарап отырсақ, ең тамаша классикалық драмалардағы диалогтармен таласатын сөз жарыстарының алуан түрлерін көреміз» - дейді.

Соңғы жылдары қазақтың драмалық фольклорын арнайы зерттеуші Қ. Бижанов шағын айтыстарды драмалық жанрға жақындататын өзіндік бірнеше белгілерін атап көрсетеді.

Қазақ ақыны, тарихшы, философы, «халықтың маржан тілін» қадірлеп жинаушы Мәшһүр-Жүсіп Көпеевтен қалған мұралардың маңызы ерекше.

Мәшһүр-Жүсіп–мысал жанрын терең танытқан ақын. Ол өз мысалдарында фольклорлық, жанрлық дәстүрі және әр алуан көркемдік тәсілдерді /тәлім, өсиет, ғибрат, кейіпкерлер тартысы, характер, диалогтың түрлерін, әңгімелеу т.б. /шебер пайдалана білген.

Мәшһүр-Жүсіп жазбаларының ішінде «Айтыстары» салмақты орын алады. Әсіресе, «Ұлбике мен Жанкелдінің» айтысқаны, «Шөже мен Балтаның», «Қыз бен

Жігіт» айтыстарының драманың кейбір элементтерін кездестіруге болады. Мысалы: Ақынның «Шөже мен Балта» айтысынан үзінді келтіріп дәлелдейміз:

«Ақын Шөже өзі соқыр, түбі-тегі – қырғыз, Қуандық ішінде өсіп-өнген. Быжынаған құрттай қалың Қаракесектің бір ұлы жиын асында Қаракесек ақыны Балта ақынмен айтысқаны.

Бұл асқа соқыр Шөжені Тәттімбет ертіп келген екен. «Алшынбай мен Жолшараға өлең айт. Дәнеме бермесе, тілінді тартпай жамандап орнынан тұрғызғысыз қыл, сабаса өліп қалмассың. Өлең айтқанда алатұғыныңды мен жалғыз өзім беріп, қайрайын, Балта ақынды шақыртып алдырар, сені сонымен айтыстырар. Оның айып-қайыбын саған ұғындырайын. Өзі ұрлық қылып, Өтебай, Наушабайдың малын ұрлағандықтан қашып жүріп күнелткен. Құсбек пен Жамантай дуанбасылыққа таласып, екі ұдай болғанда... Алшынбайдың өзі «Құсбекті сайлаймын» деп параға төрт алып, сайламай, өтірік айтып кеткен жері болған деп. Бұл аста тобықты Құнанбай да бар екен. Қарқаралыға аға сұлтан дуанбасы күні екен» -деп, біріншіден, драма жанрының шарттарына жауап бере алатын айтыстың туу себебін, орындалу орнын, мекенін, мезгілін де көрсетеді.

«Шөже ақын өлеңмен қанша қақсаса да ешкім назар аудармаған соң:

Осы үйде бас қосыпты таз бен соқыр,
Кітапты софы, алдияр молдаң оқыр.
Алшеке сіздер – дәрия, біз бір –қарға,
Дәрияның қарға келіп шетін шоқыр.

Түрегеліп Алшынбай төрге барды, жез бауырдақ қамшыны қолына алды, «мына соқыр айуан не дейді» - деп, қамшыменен қақ басқа салып қалды.

Екіншіден, бұл–кәдімгі кәсіби театрдың сахнасында, көпшілік алдында орындалатындай көрініс және айнала жиылып тамашалаушы көрермені бар. Мысалы:

«Шөже: Япырма-ау, бұл немене тарсылдаған,
Қаншық емес, төбет қой арсылдаған.
Ақ серкесі Бошаның Алшынбай таз,
Жаз шілдеде ұшады итала қаз.
Екі сөздің бірінде соқыр дейсің,
Кепиектің бар болса, басында жаз.

Үшіншіден, тілінің шоғы бар әйгілі Шөженің драмалық тартыстың ширығуы үшін Алшынбай тобына тастаған ащы мысқылы бар. Беті қайтып біраз сабасына түскен Алшынбай, ел ішіндегі Балта ақынды алдырып Шөжемен айтыстырады.

Балта: Шөже ақын, сен де шешен, мен де шешен,
Салғанда қара өлеңге болдық көсем.
Екеуіміз екі жұрттың жүйрігі едік,
Жүрсің бе, ақын Балта, аман-есен?

Шөже: Қуандық төрт баласы Құтпанбай-ды,
Ортасында бұл Шөже бұлғаңдайды.
Түрің қандай екенін көре алмаймын,
Жүрсің бе, ақын Балта, өзің жайлы?

Төртіншіден, міндетті түрде рольдерге бөліну шарттары және рольдер арасындағы өлең-диалогтары бар.

Кәсіби театры, актерлары жоқ заманда қазақ халқы ел ішіндегі айтыстан ақынды, небір көсем-шешенді немесе жіті ұлттық-спорттық ойындарды шебер орындаушылардың өнерін көпшілік алдында, ойын-тойларда орындап отырған.

Мәшһүр-Жүсіптің бізге жеткізген мұраларының ішінде, әсіресе, поэзиялық шығармаларының, басқа әдебиет үлгілерін жинаушылардан /Ә.Диваев, т.б./ ерекшелігі – оқиғаның қашан, қалай, кіммен болғанын қара сөзбен анықтап отырған. Бұл

поэзиялық шығармалардағы драма жанрының кейбір элементтерінің толық табиғатын танытуды көрсетеді.

Мәшһүр-Жүсіп мысал өлеңдерінің кейбіреулері прологтан басталады. Бұл-ақын мысалдарын драма жанрының шарттарына жауап беретін көрінісінің бірі. Сөзімізді дәлелдеу үшін ақын мысалдарының бірінен үзінді келтіреміз. Мысалы: «Мәшһүр-Жүсіптің ала қарғамен айтысы» былай басталып өрбиді:

«Бала оқытатұғын қоста жалғыз таңертеңгі тәтті ұйқыда жатқанда, ала қарға арбаға қонып алып, қарқ-қарқ деп, мазаны кетіргенде, долданып қарғамен айтысқаны»

Мәшһүр-Жүсіп:	Тұғырың, қарға, сенің тартқан арба, Қақсайсың ертеменен жының бар ма? Немене айтып тұрған былшыл сөзің? Айт маған анық қылып, ала қарға?
Қарға:	Келмейді тілім сақау, айтқан сөзге, Фарағат, рұқсат жазған жоқ-ты бізге. Қысылып бір жанымнан қақсап тұрмын, Килігіп қалғандықтан суық сөзге

Бұл үзінді-мысалда драма жанырының белгілеріне жауап бере алатын іс-әрекеттер баршылық. Біріншіден, Мәшһүр-Жүсіп пен ала қарғаның диалог-айтыстары өлең түрінде, ащы мысқыл, драмалық тартысқа құрылған. Екіншіден, айтысатын орны, мезгілі бар/ Бала оқытатұғын қоста жалғыз таңертеңгі тәтті ұйқыда жатқанда/. Үшіншіден, ақын шартты түрде ала қарғаның аузына сөз салып және рольдерге бөліну, рольдер арасындағы қарама-қарсы жауаптасу шарттары да бар.

Қорыта айтқанда Мәшһүр-Жүсіп поэзиялық шығармаларында драма жанрының кейбір элементтері кездесетініне көз жеткіздік.

Әдебиет:

1. Дүйсенбаев Ы., Құсайынов Ш. Ауыз әдебиеті үлгілеріндегі драмалық элементтердің қолданылу ерекшеліктері// Алматы, 1948 ж.
2. Әуезов М. Жиырма томдық шығармаларының жинағы. Алматы: жазушы, 1985.
3. Жақыпов Е. Дастаннан драмаға. Алматы: Ғылым, 1979.
4. Тәжібаев Ә. Қазақ драматургиясының дамуы мен қалыптасуы. Алматы: Жазушы, 1971.
5. Әуезов М. Жиырма томдық шығармаларының жинағы. А: Жазушы, 1985.
6. Рүстембеков Р. Драматургия Беймбета Майлина. Автореф.. канд. филол. наук – Алма-Ата. 1965.
7. Тәжібаев Ә. Қазақ драматургиясының дамуы мен қалыптасуы. А: Жазушы, 1971.
8. Бижанов Қ. Қазақтың драмалық фольклоры. Филол..канд.дисс.автореф. Алматы, 1998.
9. Көпеев М.Ж. Екі томдық шығармалары. Алматы. Ғылым, Т.2, 1992.
10. Мәшһүр-Жүсіп Көпеев. Екі томдық шығармалары. Алматы. Ғылым Т.1, 1990.
11. Шапауов Ә. Драмадағы дәстүр. -Монография. -Павлодар. 2004.

ҚОЛЖАЗБА ПЬЕСАЛАР ТУРАЛЫ

Шапауов Ә.Қ., Маликова А.И., Туровская Е.И.

(Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті,
shapau@mail.ru)

Әлемдегі кез-келген халықтың рухани, мәдени мұрасы жеке дара дамымайтыны ақиқат. Оның кейбір дәлелін әдеби байланыс ұғымдарының жалғастығы ретінде еуропа және түркі халықтарының көркем шығармалары арасындағы ұқсастықтан, сабақтастықтан байқаймыз. Мысалы, IX-XII ғасырларда түркі поэзиясының көрнекті өкілдері әл-Фараби, Жүсіп Баласағұни, Ахмет Игүнеки, Ахмет Иассауи, Фирдауси, Хафиз, Сағди және тағы басқалар әлемдік деңгейде биік шыңға көтерілді, өзінің шебер шығармашылық дәстүрін басқа да халықтарға танытты.

XIII ғасырдағы еуропа халықтарында әдебиеттің нақты жанрлары дамыды. Батыс мәдениетінің басты айырмашылығы мен жетістігі де осында. Әсіресе, серілік /рыцарлық/ поэзиясы, роман және драма жанры, діни-клерикалы әдебиеті, фаблио, шванк жанрлары жоғары деңгейде болды. Францияда, германияда, польшада т.б. елдерде орта ғасырлардың қалалық әдебиеті қалыптасты, оның көркемдігі, эстетикалық талаптары бойынша серілік әдебиеттен басқаша бағытта дамыды.

Орта ғасырлық немістің «Нибилунг» батырлық эпосы мен орта ғасырлық түркі халықтарына ортақ «Қобыланды», «Алпамыс батыр» дастандары арасында көркемдік тұрғысынан байланыс барын байқаймыз. Біріншіден, кейіпкерлерінің мінезі, күш-қайрат ұқсастығы, екіншіден, батырлардың мінсіз жеңілмейтін етіп суреттелуі және қалыңдықтарының да өз ғашықтарының алдына қойған сынау-шарттары да ұқсайды. Әрине, сүйген қалыңдықтарының қойған сыни шарттарында және оның орындалуында, табиғи көзқарастарында өзіндік ұлттық құндылық, менталитеттері бар, дегенмен, сырт ұқсастықтары да мол.

Европада орта ғасырлардағы қалалық әдебиеттің ең көп тараған түрі – фаблиолар болды десек, онда осы кезеңде заман ағымына сәйкес шіркеу мен дін иелерін әжуалаған, қала байының аярылығы, шала діндарлардың екіжүзділігі, серілердің надандығы әшкереленеді.

Фаблио түріндегі хикаялар түркі халықтары әдебиетінде де молынан ұшырасады. Қазақ халық ауыз әдебиетінің негізгі жанрларының бірі болып саналатын ертегілер шыншыл мазмұнымен ерекшеленеді. Патшалардың зұлымдығы, дүмше молдасымақтардың сауаттсыздығы, байлардың әділетсіздігі мен сараңдығы, қарапайым еңбек адамдарының адалдығы, жомарттығы, еңбекқорлығы дәріптеледі. Мысалы: Мольердің фарс түріндегі комедияларында фаблионың сюжетін байқаймыз. Неміс әдебиетінде фаблионың әсері негізінде – шванк дүниеге келді. Әйгілі сөз зергері Штриккердің «Поп Амис» туралы күлкілі хикаялар сериясы. Хикаяда алғыр да айлакер поптың басынан кешкен сан қилы оқиғалары суреттеледі.

Бейімбет Майлин «Шаншар молда», «Ауыл мектебі» атты комедияларында XX ғасыр басында қазақ ауылдарындағы елдің жаппай “сауаттылықты жою” кезіндегі мұғалім алдына әйелдерін бергісі келмейтін қазақы менталитетті ауылдың аңқау еркектерінің комедиялы қылықтары, бозбала мен бойжеткендер арасындағы күлкілі эпизодтардан, іс-әрекеттерден сахналық туынды тудыра білді.

Көшпелі-отырықшы өмірмен күн кешкен халықтың рухани, мәдени дамуы – ауыз әдебиеті үлгілерінің мол, озық жетілгендігі. Драма жанрының кейбір элементтерін осы

фольклорлық дүниелерден тауып, дәлелдей алатынымыз да сондықтан. Әсіресе, айтыс, жар-жар, т.б. түрлерінде «қиын жанрдың» талаптарына жауап бере алатын мысалдар көп.

Еліміздің әр аймағында жазылған қолжазба пьесалар ХІХ ғасырдың екінші жартысында өмірге келді. Қоғам дамуымен бірге ілгері басып, ұлттық өнерімізбен қанаттаса отырып, белгілі бір дәрежеге көтерілді. Бұл пьесалар қолжазба түрінде таратылып, алғашқыда сауыққой өнерпаз жастардың күшімен ойын-сауық үйірмекештерде бірнеше рет көрсетілгені бүгіндері анық.

Қолжазба түрінде ол пьесалар заман тынысын, дәуір жағдайын, көкейкесті мәселелерін, кезеңнің толғақты сырларын дер кезінде өткір қозғады. Алғашқы пьесалар авторлары қатарына қазақ даласы мен қалаларында қойыла бастаған шағын актілі халықтық қойылымдар мен Ишанғали Меңдіханов, Бекмұхамед Серкебаев, Көлбай Төгісов, А. Лихановтарды жатқызамыз.

Қазақ халқы үшін ХХ ғасыр – білімге, ғылымға бет бұру заманы болды. Мұсылманша оқу орындары мектептер мен медреселерде діни сабақтар мен қатар есеп, география, тарих, ана тілі, шетел тілдері де қоса оқытылды. Қазан, Орынбор, Петербург, Уфа қалаларындағы баспаханалардан қазақ тілінде біршама кітаптар шықты.

Қазақ халқының алғашқы қолжазба пьесалары халық арасында қойылып көрсетілсе, ал, мемлекеттік ұлт театрының алғашқы шымылдығы сол кездегі астанамыз Қызылорда қаласында, 1926 жылдың 13 қаңтар күні Қошке Кемеңгеровтың «Алтын сақина» пьесасымен ашылғаны тарих парақтарынан белгілі.

Тартыс пен мінез – драматургия жанрының ең негізгі өзегі. Драмалық шығармадағы тартыс – қарама-қарсы ниеттегі қаһармандар бойындағы ішкі және сыртқы әрекеттерімен тығыз байланысты. Кез-келген драмалық шығармада тартыс қызметі солғын болса, пьеса көркемдігін төмендетуге апарады.

Драмадағы жағдай да кең ұғым. Қаһармандары өмір сүріп отырған қоғамның тынысы, ортаның жай-жапсары, заманының ағысы, кейіпкерлерінің атқаратын іс-әрекеті – барлығы осы жағдайға байланысты дамиды. Ғалым А. Байтұрсынұлы: Тартыстың өзі басты-басты үш тарау болып бөлінеді: 1) мерт, яки әлектекті тартыс [трагедия], 2) сергелдең, яки азапты тартыс [драма], 3) арамтер, яки әурешілік [комедия]. Тартыс күйге ән-күй қосылса, тартыс зауықты деп аталады. Тартыс сөз қу тілді болса, қулықты деп аталады; қисыны қызық болса, күлдіргі тартыс болады; сиқыр мазмұнды тартыс сиқырлы деп аталады.

Айтыс-тартыс сындар әдебиетінің бір сөзі... Айтыс-тартыстың әуезе мен толғауға да ұқсастығы аз. ... айтыс-тартыста уақиғаны біреудің айтқанынан естіп білеміз. Көзбен көріп те білеміз. Асылында, айтыс-тартыс ішкі ғалам мен тысқы ғаламның түйіскенін көрсететін сөз түрі” [1,448],- деп драматургия жанрының түрлеріне алғашқылардың бірі болып түсініктеме беріп, тұжырым жасаса, М.Әуезов: “Драматургиядағы конфликт мәселесі – пьесаның жанрлық белгісін көрсететін шешуші элементтердің бірі, драматургияның негізгі компоненті. Драматургиялық шығарманы нықтап, проза, поэзиядан бөлектеп тұратын шартты белгі жалғыз осы конфликт” [2,361],- деп атап өткен болатын. Р.Нұрғали: “Драматургия – қазақ әдебиетіндегі ХХ ғасырдың басында әлеуметтік-қоғамдық факторлардың ықпалы мен ұлттық өнердің тарихи дамуының заңды жемісі ретінде туған жаңа жанрлық форма. Драматургияның тез өсіп, жедел жетілуіне әсер еткен негізгі дәстүрдің бірі – халықтың сан ғасырлар бойы жинақталған, сұрыпталған, екшелген ғаламат бай фольклоры” [3,470], - дейді. Жалпы филология ғылымында драмалық шығармадағы тартыс пен мінез жайында жазылған еңбектер қатары көп емес.

Белгілі ғұламалар, драма мен театр генезисін арнайы зерттеушілер Аристотель, А. Шопенгауер, О. Фрейденберг, Ф. Шеллинг, Ф. Ницше, Б. Эйхенбаумдар, Вс. Мейерхольдтар драматургия жанрын халықтың салты мен мифопоэтикалық дәстүрімен сабақтастырады.

XX ғасыр, кеңес одағы кезеңіндегі драматургия тарихы, жанрлық мәселелері, теориясы жайлы А. Аникст, Н. Абалкин, А. Богуславский, В. Волькенштейн, В. Хализев, М. Юзовский еңбектерінің орны биік.

Қазақ ұлттық драматургиясы мен театр тарихы, теориясы, жанрлық мәселелері тұрғысынан алғашқылардың бірі болып зерттеу мақалаларын, сыни ойларын білдірген ұлт қайраткерлері М. Әуезов, А. Байтұрсынов, С. Сәдуақасов, Д. Әділов, Қ. Сәтбаев, Ж. Шанин, Ш. Құсайынов, ал арнайы монографиялық еңбек арнаған зерттеушілер С. Ордалиев, Ә. Тәжібаев, Р. Рүстембекова, М. Дүйсенов, Н. Ғабдуллин, Р. Нұрғали, Б. Құндақбаев, Қ. Қуандықов, Е. Жақыпов, К. Уәлиев, Т. Есембеков, Ж. Әбілов, С. Дәуітова, Ә. Шапауов, С. Құлбарақовтардың жұмыстарын атап өткен орынды.

Қазіргі драматургия жанрының теориялық, сахна өнерінің поэтикалық мәселелері, драмашылардың шеберліктерін евразиялық кеңістік халықтары аясында зерттеушілер В. Хаусман (Латвия), С. Гончарова-Грабовская, М. Громова (Ресей), Б. Имамов, С. Камалидденов (Өзбекстан), М. Сейдов, Н. Кулиев (Әзербайжан), В. Терзибаян (Армения), А. Ахмадулин, Н. Ханзафарова (Татарстан), М. Гайнуллин, Р. Ахмадиев, Т. Кильмухаметов (Башқортстан), А. Билюкина, Г. Башарина (Якутия), В. Найдаков, С. Имехелова (Бурятия), П. Метина (Чувашия), А. Калзан (Тыва), Н. Майнагашева (Хакасия) және Т. Есембеков, С. Дәуітова, С. Құлбарақов, Ә. Шапауов (Қазақстан) еңбектерінің маңызы зор. Қазақ ұлттық драматургиясы, сахна өнері бүгінгі күні жан-жақты даму үстіндегі жанр.

Әдебиет:

1. Байтұрсынұлы А. Ақ жол (құрас.: Р. Нұрғалиев). – Алматы. -1989.
2. Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. –А.: Жазушы. 1985.
3. Нұрғали Р. Драма өнері. – Алматы. Санат. 2001.
4. Шапауов А. Казахская драматургия 1960-80х годов. Монография. – Москва. Изд-во «Спутник+», 2012 г. С. 122.

ҚҰЛЫКӨЛДЕ ҚҰАТТАЙ АҚЫН ӨТКЕН

Шарипов Қ.Ж.

*(Павлодар облысы, Ертіс ауданы, Қарақұдық ЖОББМ
қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімі)*

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасыр басында, дәлірек айтқанда Қазан төңкерісіне дейінгі кезеңде еліміздің қасиетті аймағы саналатын Арқа өңірінде ақындық мектеп қалыптастырып, сөз өнерінің асқақ шыңы болып табылатын поэзияның жанрлық үлгісін дамытқан ақын-жыраулар болғандығы айтылып та, жазылып та жүр. Олар қазақ әдебиетінде сал, серілік, суырып салмалық айтыс, ақындық өнерді дамытып, аймақтық (Арқа өңірі) сөз өнерінің негізін қалады. Солардың қатарындағы Шал Құлекеұлы, Біржан сал, Ақан сері, Балуан Шолақ сынды тағы басқа ақын, сал-серілердің шығармашылық өмірбаяндары зерттеліп ғылыми айналысқа түсті. Әдебиет тарихынан өз орындарын алды.

Дегенмен осы Арқа бойында ақындық өнерімен танылған, поэзисының өзіндік бағыт-бағдары бар, есімдері аталмай, шығармашылығы зерттелмей жүрген ақындар да баршылық. Солардың бір - Сілетілік ақын Қуат Арабданұлы.

Ақының шығармашылық өмірбаяны әлі ғылыми айналысқа түскен жоқ. Ол туралы зерттеушілер С. Негимов, І.Қарағозин баспасөз беттерінде және шығармалар жинағында біраз мәліметтер берді [1].

Қуат ақын ғылыми ортаға белгісіз болғандықтан оның өмірдеректеріне, тегіне тоқталып өтсек, ақын 1802 жылы Ақмола уезіне қарасты Сілеті болысында дүниеге келген. Сілеті болысының бүгінгі орыны Солтүстік Қазақстан облысына қарасты (Қызылжар қаласы), Уәлиханов ауданы, Құлықөл (Чапай) ауылы. Ақынының руы Орта жүз ішіндегі Арғын тайпасының Қанжығалы руынан болады. Қанжығалы (Толыбай), Ішпекбай, Есен, Жапар, Қаратума, Бәйімбет, Сырымбет, Жәнібек, Отарбай, Боранбай атамыздың екінші әйелінен Арабдан, Сарабдан, Сайгун есімді үш ағайынды бала болды. Арабданнан Қуат ақын дүние есігін ашқан [2, 77]. Қуат ақынның ұрпақтары қазіргі Құлықөл ауылында тұрып жатыр.

Ақынның өз тарапынан шығарылған өлендері ел аузында айтылып жүргенімен арнайы жинақ ретінде басылым көрмеген және де тиянақты түрде зерттелмеген. Қуат Арабданұлының кейбір өлендерін фольклоршы-этнограф, журналист, әдебиетші Ғалымжан Мұқатов, КСРО журналистер одағының мүшесі Ілияс Қарағозин ел аузынан жазып алып, аймақтық баспасөз беттеріне жариялады.

Қуат Арабданұлының ақындығы туралы Қанжығалы табы қоныс тепкен Сілеті, Өлеңті, Ақкөл-Жайылма бойында ел аузында жүрген деректер мол. Соларға тоқталсақ.

Қуат ақынның замандасы, Қанжығалы Бөгенбай батырдың шөбересі Саққұлақ би бір жиында ақынды сынау үшін «Қуат, сенің ақындығыңды мына жұрт бағаласын, екі адал, екі арамды бір ауыз сөзге сыйғызып айтып берші деген уақытта Қуат ақын тайсалмастан:

Ит бауда,
Теке тауда.
Құлан қырда,

Құндыз суда» – [3, 9] деп табан астын жауап берген. Саққұлақ би ақындығына тәнті қалып, өзінің қамқорлығына алып, қандай да бір жиын бола қалса Қуат ақынды жанынан бір елі тастамайтын деген ел аузында аңыз-әңгімелер сақтаулы.

Өнші, сал серілер, сазгерлер бұрынғы уақытта ел аралап жыршылық қасиетті халыққа жайып отырғаны белгілі. Қуат ақын бірде жазғытұрым уақытында Ақкөл-Жайылманы мекендейтін Қанжығалы еліне барады. Жолда бір байдың үйіне түсіп, қымыз ішеді, қымызы ұнамай бір ауыз өлең шығарған деген әңгімелерде бар. Шортанбай, Шөже, Сүйінбай сынды айтыскер ақындарымыз сөз зергерін бағалап қана қоймай, шаршы аланға түсіп, айтыскерлігімен де танымал болған ақындар. Қуат Арабданұлы тек қана өлең шығарып қана қоймай, айтысқа түсіп, айтыскерлігі мен танылған дара тұлға. Ілияс Қарағозиннің «Білмесең Қуат едім мен баяғы» атты мақаласында ел аузынан жазып алған «Дәмелі мен Қуат» айтысы деген өлең шумақатры арқылы Қуат ақынның айтыскерлігіне бірден бір дәлел болатыны ақиқатында сөзсіз. Тарихтан да, әдебиеттен де белгілі Ерейментау өңірінде керей Сағынайдың асы өткендігі барша қазаққа белгілі. Керей Сағынайдың асына қазақ елінің әр түкпірінен жол салып, елдің игі жақсылары сөз сайысына түсіп, әрқайсысы өз аймақтарын мақтайды, дәріптеп жырлай бастайды. Қуат ақынға кезек келгенде Саккұлақ би: «Алты арыс жүзінің жерін Орынбай жырлады, бес мейрамның елін Кемпірбай шертті, Сүйіндікті Сақау түгендеді, саған енді Қанжығалының жеті болысы қалды» - депті. Сонда Қуат ақын іркілместен:

Ақжарда би моласы тұрған жеке,
Қызылғақ, Қараойменен, Үлкентеке,
Жарғайың, Жантайағаш, Жайылмамен,
Майқайың, Ерейментау – жер береке,
Әр жерге Қанжығалы тарағанда,
Бір болыс қалып қойған Обағанда.

Үш болыс Ерейменнің тап өзінде,
Үш болыс Керекуге қарағанда [3,9], - деп ағыза жөнеліпті. Қуат ақынның Қанжығалының әр болысын қай уезге қарағандығын төрт жолдық өлеңге осылай сыйғызып жіберген.

Тарихтан белгілі, қазақ жерін тұтастай патшалы Ресей жаппай отарлай бастады, ата-қонысымызды, жерімізді, елімізді түгелдей бағынышты қылдырғаны аян. Қуат ақынның әсерлі, тамаша бір өлеңі 1991 жылы «Ана тілі» газетіне Серік Негимов Қулықөл ауылының тұрғыны, Ұлы Отан соғысының ардагері Камиев Қазі есімді ардагер ақсақалдан жазып алған өлеңі жариялаған болатын.

Орыс кімге жүреді сырын айтып!
Берген бағын қазақтан алды тартып,
Жауап тауып айтатын адамдарды,
Бәрін баудай түсірді шартылдатып – [4, 7] деп басталатын өлең шумағынан орыс сөзін тікелей өлең жолына қосу арқылы, патшаның зиянды әркетің аяусыз жырлаған ақынның бірі Қуат. Заманында қазақ халқының қамын жеген ақын бірі білсе – бірегейі білмейтін Қуат Арабданұлы.

Азулылар мен тырнақтылардың алдында айылын жинаған ақын:
Мен белгілі Қуатпын,
Сөзге аққан бұлақпын.
Нақыл сөзді іздесең,
Қанып ішер суатпын.
Әділдікті жақтадым,
Қиянатқа баспадым – деп өзі жырлағандай, әділ, тік мінезді, ұшқыр ойлы ақын екендігің өлеңінен көруге болады.
Арғыдан өсіп өнген ата бабам,
Өрісім үрім-бұтақ кең тараған.
Рулы ел, ұялы терек Сілетімде,

Дұға мен құт береке ұялаған.
Өзенің Сарыарқаның Есіліндей,
Сілетім жайлы ананың бесігіндей.
Көл бұлақ тұс-тұсында елге суат,

Мал-жанның үзілмейтін несібендей! [5,47] – деп отыз екі жыл ұстаздық еткен, он екі жыл Алматыдағы Орталық мешіттің имамы «Құран Кәрім» мағынасын жетік білген қари, ақын Мұфтахидден Усин (1900-1968) ақсақал толғанады.

Біз тек ақын жөнінде мағлұмат бердік. Қуат Арабданұлының өмірбаяны, ақындығына қатысты зерттеулер әлі де жалғасады.

Әдебиет:

1. Қарағозин шығармалар жинағы. Астана. «Елорда», 2010 – 408 бет.
2. Умаров Ғ.Қ. Шежіре. Қазақтың ру-тайпалық құрылысы. Қанжығалы. Көкшетау: «Келешек-2030». - 170 б.
3. Ілияс Қарағозин шығармалар жинағы. Астана. «Елорда», 2010 – 408 бет.
4. Негимов С. «Әлдеқандай болады заманымыз»/Негимов С.//Ана тілі. - 1991. - 2 мамыр. - 7 б.
5. Усин Мұфтахиддин. Әр жыл естеліктері.-Павлодар:«ЭКО» ҒӨФ, 2005, 72б.

КІТАП МӘДЕНИЕТІНДЕГІ САҚҚҰЛАҚ БИДІҢ ШЕШЕНДІК ӨНЕРІ

Шарипов Қ.Ж.

(қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімі Павлодар облысы, Ертіс ауданы)

Ақшадан асып туған ер Бөгенбай,
Едігедей ел қамын жер Бөгенбай.
Қалмақты қысқа күнде қырық шауып,
Үш жүзге олжа салған сол Бөгенбай.
Бөкеннің Тұраналы – бел баласы,
Би Бапан одан туған – ер данасы.
Бапаннан Саққұлақтай атам туып,
Қазақтың атын білмес қай баласы!?
Сағекеннен Нұралыдай әкем туды,

Ол дағы ата-баба жолын қуды [1, 9 б] – деп билік, қазақтың шешендік өнердің туын шарықтатқан, Саққұлақ бидің немересі Олжабай ақын осылайша тебіренеді.

Арқа даласындағы шешендік-билік туралы сөз қозғағанда, ауызымызға ең алдымен Ерейментау жерінің тумалары, әкелі-балалы Бапан және Саққұлақ билер түседі. Екеуі де атақты Қанжығалы Бөгенбай батырдың ұрпақтары. Бапан би Тұраналыұлы Бөгенбайдың бел немересі болса, осы Бапаннан Саққұлақ би туады. Яғни, Саққұлақ Бөгенбайдың шөбересі.

Саққұлақ шешен 1800 жылы Ақмола облысына қарасты, Ерейментау ауданында дүниеге келген, Қоржынкөл жағасында кейін «Шешен ауылы» деп аталып кеткен жерде 1888 жылы дүниеден озған. Батыр бабасы Бөгенбайдың батылдығы, әкесі Бапан бидің ақ жолы Саққұлақ шешеннің ақиқатты, әділдікті, ісіне ақ, сөзіне болаттай берік болуына әсер етсе керек.

Хакім Абайша айтқанда «Қасым ханның қасқа жолын, Есім ханның ескі жолын, Өз Тәукенің жеті жарғысын» [2, 12 б] Саққұлақ шешен билік айтуды, ел басқаруды жақсы меңгерген мақсат тұтқанға ұқсайды.

Саққұлақ шешеннің шын есімі – Сәбелең. Сәбеленнің не себепті Саққұлақ шешен атанып кетуінде ел аузында әңгіме болып таралған негізде бар.

1816 жылы Ұлытау жерінде қалың мұздақ болып, Қуандықтың Алтай елдері Ерейменді «нағашы ел» тұтып, қысқы тебіндегі қалың жылқыларын Ерейменге айдайды. Қыстап шығады. Көктем алдында болатын, қар мен шаңды араластыра соғатын бір үлкен боранда алтайлықтардың жылқылары ығып кетеді. Боран басылып, мал түгенделгенде, 80 жылқының басы жетпейді. Көктемде алтайлықтар жерлеріне оралғанда сол жоғалған 80 жылқының табылмағанын айта барады. Мал иелері ол жылқылардың жоғалуын бораннан емес, жылқы тебіндеген елдің өзінен көріп, дау көтереді. Қанжығалылармен дауласып келуге ел иелері сексенге келген әйгілі Байдалы бидің қасына тоқсанға келген Байбөрі биді қосып жібереді. Байдалы Бапан ауылына келіп дау бастайды:

Бапан би:

Байеке, дау дегеніміз – дәу ғой,

Дау іздегені – жау ғой – депті.

Байдалы би өршіге түсіп:

Бір тонау бар – хан тонау,

Бір тонау бар – тон тонау.

Ата-анасы жоқ

Осы қай тонау? – дейді. Бапан би сөзден тайсалып қалған уақытта, топ ішінде отырған Сәбелең атты 16-17 жасар баласы Байдалының алдына келіп жүгініпті де: «Би ата, дат! – депті. Сонда Байдалы:

- Қанжығалының үлкені тұрып, баласының сөйлегені қалай? – депті. Бала кідірместен:

- Оның несі сөкет, би?

Ата тұрып ұл сөйлесе,

Ұлдың ер жеткені.

Ана тұрып қыз сөйлесе,

Қыздың бой жеткені.

Өсетін жасты өлетін кәрі

Бетке соқса,

Бұл заманның кері кеткені [3, 95-97 б] – депті. Сонда Байдалы би таңырқай қарап «Құлағың неткен сақ еді» деуінен Сәбелең «Саққұлақ» деген лақап атқа ие болады.

Қазақ әдебиетінде өзіндік орны бар, салмақты сөзімен, жүйелі ойымен елің, жерің, халқың киелі сөзімен өзіңе қарата білген Саққұлақ шешеннің нақылдарында рухани-адамгершілік, имандылық, адам бойындағы қажетті дүниелерді сараптап айтып кеткен болатұғын.

Саққұлақтың тұлғалығына шешендік өнер саласын зерттеуші ғалым С.Негимов былай деп пікір білдіреді: «Сегіз қиыр шартарапқа аты аңыздай тараған, сөзі сымға тартқан күмістей, жанып тұрған шырақтай, соққан желдей, лаулаған өрттей сұңқар үнді Саққұлақ би еді» [3, 90 б] - деп ойын білдіреді.

Сұңқар үнді Саққұлақ бидің нақылдары:

Ұлың жаман болса арманың кетеді,

Әйелің жаман болса мейманың кетеді.

Қызың жаман болса жеті атаңа жетеді,

Келінің жаман болса ішқұсамен күнің өтеді.

Адам болайын деген бала атасын қақсатпайды,

Батыр болайын деген бала қайратын тежеп тоқтатпайды.

Мерген болайын деген бала ешкімге оғын оқтатпайды,

Болайын деген бала басынан сөз аттатпайды.

Айшылықты алты басқан,

Қиын-қыстау тауды асқан.

Ер қанаты, ел бұлағы,

Қазына болмас жылқыдан асқан.

Батыр жауда қалар,

Шешен дауда қалар.

Өз ісіне бармаса,

Өр мінезі қалмаса,

Батырдың басы орда қалар

Батыр жігіт жау шаншар қан шығармай,

Шешен жігіт мал даулар жан шығармай.

Таразысы – шешеннің тыңдаушысы,

Одан да өтер артынна шаң шығармай.

Ақыл – адамды аздырмайтын ем,
Білім – таусылмайтын кен.
Адамның басшысы – ақыл,
Жетекшісі – талап,
Шолғыншысы – ой,
Жолдасы – кәсіп,
Қорғаны – сабыр,
Қорғаушысы – мінез.

Сайып келгенде Саққұлақ бидің шешендік өнері кітап мәдениетінде, қазақ әдебиетінде зерттеушілер тарапынан ескерусіз қалған жоқ. Саққұлақ бидің ойлары әлем ғұламаларының дара пікірлерімен рухтас, төркіндес, пікірлері тереңдігімен, мағыналылығымен, түйінді қорытындылармен, көріктілігімен өзгешеленеді. Саққұлақ бидің қанатты сөздерінде ұшқыр ойлы, алмас қылыштай, темір болаттай, мәнді де мағынасы терең, келер ұрпаққа берер тәлімі мол, тәрбиесі берік ұлағатты сөздер жатыр.

Бүгінгі жаһандану заманында кітап оқуға деген құмарлықты еліне танымал, жері сіңісті атақты тұлғалардың шығармашылығын оқу арқылы кітап мәдениетіндегі мынадай қағидаларды атап өтуге болады:

- ұлттық тіліміздің негізгі сөздік қорын меңгеру;
- үздіксіз оқу арқылы еңбегіннің жемісін көру;
- оқып жатқан дүиеннің тағылымы мен тереңіне сүңгіп, биікке самғау;
- шешендік өнерді оқу, тоқу арқылы шешен сөйлеуге дағдылану;
- шығармашылық ниетпен ойланып, толғанып беріліп оқу;
- белсенділік танытып шешендік өнерге өзінді баулу.

Әдебиет:

1. Нұралыұлы Олжабай. Шығармалары. – Алматы: Шартарап, 1995. – 232 бет.
2. Абай. Қара сөздер. – Алматы: «Өнер» баспасы, 2015. – 124 бет.
3. Негимов С. Таным мен пайым/Серік Негимов – Алматы: «Арыс» баспасы, 2009. – 240 бет.

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ

Baigazh A. (<i>L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan</i>) About patriotism and continuity of culture development.....	3
Baigazh Aizhan (<i>L.N. Gumilyov Eurasian National University, PhD doctoral student</i>) The concept «Motherland» in the kazakh and english linguistic cultures.....	7
Абылқасов Ғ.Ж. (<i>Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті Көкшетау қ., Қазақстан</i>) Есіл-Көкше өңірі халық ақындары.....	12
Акмагамбетова Б.Е., Коспакаева Г.А. (<i>М. Қозыбаев атындағы СҚМУ</i>) Айгүл кемелбаева шығармаларындағы постмодернизмнің исламдық сарынмен сабақтастығы.....	17
Алтаев А.А., Алтаева Г.Е. (<i>М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті</i>) Сәен сейфуллин лирикасының көркемдігі.....	21
Аубакирова Б.К. (<i>Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау, Қазақстан</i>), Садықов Н.Ш., Аубакирова Ж.А. (<i>М. Қозыбаев атындағы СҚМУ</i>) Жаңа технология – сапалы білім кепілі.....	25
Әбікенова Гүлнат Төкенқызы (<i>Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университетінің профессоры, филология ғылымдарының докторы</i>) Мәтіндегі синтаксистік құрылымның байланысу тәсілдері.....	32
Есмаева М.Т., Кенжебулатова Г.Б. (<i>М. Қозыбаев атындағы СҚМУ, Петропавл қ.</i>) Біріккен сөздердің өзіндік ерекшелігі.....	37
Жәмбек С.Н. (<i>Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті</i>) Көкше өңірі фольклорының таралу ареалы.....	42
Каваклы Мехмет (<i>Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік университеті, Түркістан қаласы</i>) Оқушылардың тілге құндылық бағдарын қалыптастырудың танымдық маңызы.....	49
Қадыров Ж.Т., Искакова А.О. (<i>М. Қозыбаев атындағы СҚМУ</i>) Ж. Аймауытов шығармалары мен С. Мұқановтың «Ботагөз» романындағы портреттік кескіндемелер.....	53
Қадыров Ж.Т., Иманбаев Е. (<i>М. Қозыбаев атындағы СҚМУ</i>) Ғ. Мүсіреповтің «Ұлпан» романының поэтикасы және тәрбиелік көзқарас.....	58
Қадыров Ж.Т. (<i>М. Қозыбаев атындағы СҚМУ</i>) Игібай ақынның шығармашылығын мектепте оқыту қажеттігі.....	63
Қаирнасов Б.Т., Ерсайнова М. (<i>М. Қозыбаев атындағы СҚМУ</i>) Пейзажды бейнелер жасаудағы метафоралардың қызметі.....	67
Қайнетова Г.К., Муканова С.С., Есимова Д.Б. (<i>Петропавл қаласы химия-биология бағытындағы Назарбаев Зияткерлік мектебі</i>) Жаңартылған білім беру мазмұны аясында оқушының жазылым әрекетін дамыту жолдары.....	74
Қожабекова Б.С. (<i>М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті тарихының мұражай директоры, гуманитарлық ғылымдарының магистрі</i>) Төлебаева М.Ғ. (<i>№16 орталау мектебі, қазақ тілі мен әдебиет пәнінің мұғалімі</i>) Музей ІС-шараларындағы ғылым, мәдениет және білімнің интеграциясы.....	78
Қожахметова Гүлім Бақберқызы (<i>Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік университеті, Түркістан қаласы</i>) «Оқу мен жазу арқылы сын тұрғысынан ойлауды дамыту» технологиясының тиімділігі.....	83
Құлыбекова Ж.С., Уалихан С.Қ. (<i>М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті</i>) Қабдеш жұмаділов туындысындағы шәкәрім тағдыры.....	88

Құлыбекова Ж.С., Отепова К.С. (<i>М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті</i>) Қазақ әдебиетіндегі эпистолярлық жанр.	91
Мухамеджанова М.Н., Есмадова М.Т., Ерсайнова Ә.Б. (<i>М. Қозыбаев атындағы СҚМУ</i>) Мақал-мәтелдердегі төрт түлікке қатысты ғұрыптар.....	95
Сақтағанова А., Хамзина Г.С. (<i>М. Қозыбаев атындағы СҚМУ</i>) А. Сейдімбеков повестеріндегі керіктеуіш құралдар.....	100
Синбаева Г.К., Шәріпбай Ә. (<i>М. Қозыбаев атындағы СҚМУ</i>) А. Байтұрсыновтың фонетика саласына қосқан үлесі.....	105
Тагудретова Б.Б., Нургазина М.Б. (<i>М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті</i>) Шоқтығы биік тұлға.....	110
Таласпаева Ж.С., Абдраймова А.Г. (<i>М. Қозыбаев атындағы СҚМУ</i>) Латын графикасына көшудің тарихи-тілдік және мәдени аспектілері.....	115
Туровская Е.И., Шапауов Ә.Қ., Маликова А.И. (<i>Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті</i>) Қазіргі қазақ балалар драматургиясының мәселелері.....	120
Хамзина Г.С., Ержанова А., Шералиева Г. (<i>М. Қозыбаев атындағы СҚМУ</i>) Д. Исабеков туындыларындағы сөйлеу тілі элементтері.....	125
Шапауова Айжан, Шапауов Әліби (<i>Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Қабыкен Мағжан (Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университет)</i>) Поэзиядағы драма жанры көрінісі.....	130
Шапауов Ә.Қ., Маликова А.И., Туровская Е.И. (<i>Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті</i>) Қолжазба пьесалар туралы.....	133
Шарипов Қ.Ж. (<i>Павлодар облысы, Ертіс ауданы, Қарақұдық ЖОББМ қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімі</i>) Құлықөлке қуаттай ақын өткен.....	136
Шарипов Қ.Ж. (<i>Қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімі Павлодар облысы, Ертіс ауданы</i>) Кітап мәдениетіндегі саққұлақ бидің шешендік өнері.....	139